Рік VII. Р. 1898 кн. II. Том XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VII Jahrgang. 1898, II B. Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Рік VII. Р. 1898 кн. II. Том XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VII Jahrgang. 1898, II B. Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Забутий український віршописець XVII віку.

Написав **Др. І. Франко.**

I.

В р. 1612 вийшла в Євю маленька книжечка пз. „**Діωптра Альбо Зерцало, и выраженїе живота людского на томъ свѣте**“, перекладена, як твердить Каратаєв (Описаніе славяно-русскихъ книгъ, I, 321), з грецької і латинської мови єродияконом Віталієм. Книжочка, видно, вийшла в пору і потрафила до смаку публїки, коли в тім самім віці видержала ще кілька видань. І так друге виданє вийшло в Євю і Вільнї в 1642 роцї, трете в Кутейнї 1661. Всї ті виданя, як твердить Каратаєв, мали формат 12-ки. Я. Головацкий у своїм „Дополненію къ Очерку славяно-русской библіографіи Ундольскаго“ стор. 22 наводить якесь виданє з 1640 року, якого екземпляр був у него, та з звичайною у него прецізиєю подає рік виданя 1640, а зараз же додає, що книга не має титулової карти. Формат книги — 4-ка. Каратаєв, видно, не високо цінив бібліоґрафічну докладність Головацкого, коли в своїм „Описанії“ не вважав потрібним навіть згадати про се виданє, хоча повинен був се зробити вже хоч би з уваги на те, що Головацкий виразно зазначив, що має сю книгу в своїх руках. Може бути зрештою, що Каратаєв зробив се для того, що мав під руками повне виданє Діоптри в 4-ку, пізнїйше від 1652 р. (до якого дотягнено його „Описанє“). Таке виданє в 4-ку мав і я під рукою, визичивши його від львівського антіквария Іґля в 1895 р. і зробив був його бібліоґрафічний опис, та на жаль, перша картка сего опису десь загубила ся і я можу подати з него

тілько повний титул сего виданя, що був на першій паґінованій стороні (перед нею на кількох непаґінованих сторонах був загальний титул книги і передмова, здаєть ся, Йоіля Труцевича, та сама, що є й у виданю 1651 р., а також „Каталїогъ или оуказаніе главамъ церкои Дїоптры. ꙗже естъ ѡ презрѣніи свєты мира“. Титул Діоптри в сьому виданю ось який: „Дїѡптра сирѣчъ зерцало или изѡбраженіе извѣстное живота чл҃чкаго в мирѣ. Ѿ многихъ с҃тыхъ б҃жственныхъ писанїй и ѾѾческихъ догмат составленнаѧ, з ґрецкого на Словенскїй ꙗзык вѣчныѧ памѧти годным Ѿцемъ Виталїемъ Їгуменомъ в Дубнѣ преложона и написана“. Сей титул дає нам дві, хоч невеличкі відомости про автора книги, о. Віталія: в 1612 році він був ще єромонахом, а в часї публїкациї сего виданя був уже покійником і вмер ігуменом дубенського манастиря.

Діоптра о. Віталія цікава для нас не з одного погляду. Одно те, що єї грецький оріґінал доси незвісний. У візантийській лїтературі було кілька книжок під таким титулом, та одинока друкована (тілько в латинськім перекладї) Діоптра Филипа Солїтария (ум. коло 1118) очевидно не є та сама, що Віталієва, бо Филипова Діоптра є дияльоґ, а Віталієва має форму „поучений“.

Зрештою Филипова Діоптра була також перекладена на церковно-словянську мову, і то далеко давнїйше від часу, коли жив о. Віталїй. Архімандрит Леонїд в своїм описї рукописів ґр. Уварова подає про неї, мабуть ідучи до дослїдами Горского і Невоструєва, що вона була написана по грецьки в 1095 році Филипом пустинником для смоленського черця Каленика (значить, для Русина?) і що найдавнїйший рукопис церковно-словянського перекладу, що є в біблїотецї Чудового манастиря в Москві, походить із р. 1306 (див. Архимандритъ Леонидъ, Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, Москва 1894, ч. IV, стор. 102). Сей учений на иньшім місцї підносить виразно, що Филипова Діоптра — зовсім иньший твір від Віталієвої (Арх. Леонидъ, op. cit. ч. I, 523). Про Филипову Діоптру дивись надто Калайдовичъ, Іоаннъ экзархъ Болгарскій, 95. Церковно-словянський переклад сеї Діоптри не був друкований, та про те був вельми популярний особливо в північній Росиї; про се сьвідчить богато рукописів сего твору, які доховали ся до нашого часу. І так в Синодальній біблїотецї в Петербурзї є два списки, мабуть із XVI віку (Горскій и Невоструевъ, Опи-

саніе рукописей Синодальной бібліотеки, ч. 170 и 171); в бібліотеці Архангельської дух. семінариї два списки з XVI—XVII в. (А. Е. Викторовъ, Описи рукописныхъ собраній въ книгохранилищахъ сѣверной Россіи, С. Петербургъ, 1890, стор. 20); в бібліотеці Сійського манастиря є два списки з XVI в. (А. Е. Викторовъ, op. cit. 78); в бібліотеці Олександро-Свирського манастиря один список з XVI в. (тамже, 181); в бібліотеці Нілової столбенської пустинї один список з кінця XVII в. (тамже, 204); в бібліотеці Флорищевої пустинї один список з XVI в. (тамже, 234); в збірці рукописів Ундольского два списки з XVII в. (див. Славяно-русскія рукописи В. М. Ундольского, Москва 1870, стор. 175). Та найбогатша збірка рукописів Филипової Діоптри є між рукописами ґр. Уварова. Бачимо там один із найстарших списків, що має дату 1426 р., ще один список з кінця XV в., два списки з XVI в., три з XVII і один з XVIII в. (Арх. Леонидъ, op. cit. I, 523—525 і IV 102). Ся книга має побічний титул: „Плачеве и рыданія инока грѣшна и странна, имиже спираше ся къ души своей“; надто у всіх списках є передмова візантийського писателя Михайла Пселла і „Стиси Константина нѣкоего Ивеста о книзѣ глаголемѣй Діоптра“. Нічого сего в Віталієвій Діоптрі нема.

Зрештою й Віталієва Діоптра крім кількох видань була нераз переписувана. Відпис з друкованого екземпляра є в бібліотеці Петрозаводського архиєрейського дому (А. Е. Викторовъ, op. cit. 303); два відписи, зроблені з виданя 1642 р., є в бібліотеці Уварова (Арх. Леонидъ, op. cit. I, 519).

Певна річ, змістом і напрямом обі ті книги богато де в чому подібні, хоча Филипова Діоптра, здаєть ся, призначена виключно для монахів, отже має й зміст тіснійший, виключно аскетичний; натомісць Віталієва Діоптра, особливо в другій части, обіймає ширший обсяг людського житя, обертаєть ся не тілько до монахів, а й до сьвіцьких людей. Менше важною мусимо вважати ріжницю літературної форми обох творів: Филипова Діоптра, як подає Крумбахер (Byzantinische Literaturgeschichte, 1 Ausg. 356), була написана віршами, коли тимчасом Віталієва написана прозою і має тілько віршовані вставки. Та не треба забувати, що й Филипові вірші у нас були переложені на церковно-словянську прозу.

За те Віталієві вірші цікавійші для нас і на них я хотів би звернути увагу істориків нашої літератури. Певна річ, вони не виявляють у їх авторі поетичного таланту анї оріґінальности,

не підіймають ся ніде понад рівень шабльонової аскетичної моралїзациї, та про те не слїд совсім забувати про них як про одну з найдавнїйших (перед 1612 роком!) проб українського віршованя, а надто як пробу висказуваня в короткій віршовій формі певних моральних правил, житєвих обсервацияй або упімнень, як пробу ґномів, того, що Нїмцї називають Spruchdichtung. В польській лїтературі XVI і початку XVII віку деякі найвиднїйші поети, як Рей, Ян Кохановський, Семп Шаржинський і иньші, любували ся в таких складанях і не диво, коли ми в віршах о. Віталїя подибуємо деякі відгомони тих польських „Fraszek“. Не здивує нас і те, коли в тих моральних віршах о. Віталїя знайдемо також відгомони нашої народньої мудрости; наші писателї XVI—XVII віку стояли ще так близько народа, що народнї приповідки в писанях Вишенського, Копистенського, Потїя і иньших трафляють ся досить часто.

Подаючи тут вибірку віршів о. Віталїя зазначую з гори, що даю їх не в такім порядку, як вони стоять розсипані в текстї Діоптри, а в такім, як вони по моїй думцї складають ся льоґічно, коли розглядати їх окремо від прозового тексту. Що до самої Діоптри зазначу ще, що вона дїлить ся на три части, з котрих кожда має 40 глав. Часть перша має титул: „О презрѣніи мира“, часть друга „О нравѣхъ мира“, а третя „Яко подобаетъ презрѣвшимъ суету мира сего достойно работати Іс. Христу“. Цитуючи дальше вірші я означую часть римською, а главу арабською цифрою. Завважимо ще, що третя часть майже не має віршованих вставок.

II.

Основою чесного житя в дусї Діоптри є надія на Бога:

Хощеши ли имѣти крѣпко чаяніе,
На Господа возлагай все упованіе:
Той бо есть вѣрный, своихъ другъ не забываетъ,
Ихже яко зѣницу ока соблюдаетъ (II, 5).

Цікавий тут зворот „соблюдати яко зѣницу ока“, що зберіг ся доси в великоруській приповідцї „беречь какь зеницу ока“. Чи він походить із уст народа, чи взятий із яких церковних писань, не беру ся рішати. В сьвятім Письмі його, здаєть ся, в тій формі нема. Ту саму думку висказує автор більше прозаічно:

Тебѣ же довлѣетъ къ Богу приступити
И всю надежду свою на немъ возложити (II, 13).

Вся людська діяльність повинна мати основу і мету свою в Бозї:

Донлеже, пришелче, въ семъ поживеше тѣлѣ,
Да будетъ вина, конецъ Богъ во всякомъ дѣлѣ (II, 29).

Як звісно, ся думка була предметом завзятих спорів між католиками і престантами. Лютер і його прихильники відкидали оправданє через добрі діла а стояли на тім, що сама „правдива віра“ вистарчає до спасеня, а відси протестантські містики, як ось Яков Беме і пізнійші Гернгутери, вивели думку, що правдива віра, правдива близькість до Бога осьвячує всякі діла людські, отже й такі, що иньшим аскетам видавали ся грішними („weltliche Freude in Gott“). Та о. Віталій в сьому питаню стоїть на основі православної віри, що, як звісно, для таких сьвітських вибриків робить далеко меньше концесий, ніж католицизм, не говорячи вже про протестантизм. Він в кількох віршах ясно зазначує, що житє чоловіка, а головно житє православного монаха, отже й усе його діланє, вважає не чим, як тілько ненастанною службою Богу.

Аще хощешъ во славѣ безконечной жити,
Потщи ся Ісусъ Христу угодно служити (II, 6).

В дусї євангельської притчі про доброго пастуха він мовить далї:

Христу работай, иже своя овца знаетъ,
На паствахъ пасый своей славы упитаетъ (II, 7).

З того погляду праведне житє являєть ся втекою з пустинї до обіцяного, щасливого краю:

Бѣжи, бѣжи во землю обѣтованную,
Святымъ, прежде миръ не бѣ, уготованную,
Да ся ко пристанищу прійти сподобиши,
Идеже Христосъ, его благъ ся насладиши (II, 8).

І знов в дусї євангельських слів автор малює житє праведного чоловіка як ношенє ярма Христового. Кождий праведний мусить бажати сего ярма:

Аще ся хощеши со Христомъ веселити,
Вожделѣй иго его благое носити (II, 12).

Се ярмо, по словам Христовим, легке, далеко лекше від того, яке накладає сьвіт на своїх прислужників:

О якоже лучше естъ Христу работати,
И с нимъ во обителехъ горныхъ царствовати,
Нежели ради мирскои лютои работы
Понести гладъ и туне изливати поты.
Ты чужими бѣдами тѣмже наслади ся
И жестокаго ига мирскаго храни ся.
Благое иго носи Христово любезнѣ
Выну яко увясло[1]) драго небезмезднѣ (II, 10).

Се ярмо не чинить чоловіка лінивим, а противно:

Бремя Господня ига не творитъ лѣнива
О спасеніи, выну бодра и тщалива (II, 12).

Та про те треба й власного зусиля, щоби нести його, треба праці, треба зректись вигоди і достатків.

Отвержи убо сонъ всякъ и нераденіе,
Возлюби святыхъ путь, трудъ, нагость и бденіе (II, 9).

Не без поетичної пластики супротиставить автор праведне, аскетичне житє сьвітовому, роскішному: неподібне одно до одного, як Вавилон в значіню Апокаліпсіса св. Івана, город роскоші, розпусти і зопсутя, і Сіон, город небесний.

Вавилонъ сей не пришелъ еси населяти,
О изгнанниче, но со плачемъ поминати
Небеснаго Сіона, в немже обитаетъ
Отецъ нашъ и во свой тя покой призываетъ (II, 15).

Від сего сьвітового зопсутя, від сеї Содоми треба тікати праведному чоловікови, так як Лот тікав з біблїйної Содоми.

Не прилагай ся, брате, несмысленнымъ скотомъ,
Бѣжи клятвы вѣчнои мирскои со Лотомъ!
Ниже сердцемъ и лицемъ воспятъ обращай ся,
И на высотѣ горней в тишинѣ спасай ся (II, 27).

Пригадаю, що й Іван Вишенський у своїх посланиях любив прирівнювати манастирське житє до Сигора — тої гори, куди після біблїйного оповіданя схоронив ся Лот підчас пожару Содоми. І далї йде у нашого автора довгенький ряд афоризмів і упімнень, де викладаєть ся про марність, непостійність і зрадливість сьвіта і його роскошів і проповідуєть ся погорда до него.

---

[1]) На марґінесї пояснено: Клейнотъ.

Ниже кто Христу любезный бываетъ,
Развѣ сей, иже миръ презираетъ.
Никтоже можетъ Бога любити,
Аще себе, миръ не хощетъ презрѣти (I, 1).

Автор обертаєть ся до монахів з зизивом:

По семъ, любимиче мой, познаеши,
Аще любовъ свою къ Богу стяжаеши,
Єгда прежде мира ся отречеши
И въ слѣдъ Христовъ день и нощъ течеши.
Тѣмже елико Бога возлюбиши,
Толико вся земленая презриши.
Не хощетъ Богъ имѣти раздвоено
В насъ сердце наше, ниже раздѣлено,
Но цѣло всегда хощетъ съдержати.
Тѣмже не достоитъ намъ погубляти
Преблагаго сокровища толика.
Презираемъ подъ солнцемъ вся єлика
Суть прелестна, духа утѣшеніе
Получимъ и житія съвершеніе (I, 1).

Сьвіт обдурює чоловіка:

Многая миръ всѣмъ щедро обѣщаетъ,
И обѣты своя не исполняетъ (II, 1).

Найліпше не бачити і не слухати його приман:

Не вѣждъ мира, но смѣжи своя очеса!
Єгда глаголетъ что, затвориши ушеса!
Той бо зракомъ и гласомъ своимъ прелщаетъ
И скоро во дно адово отсылаетъ (II, 1).

Хто не хоче зазнати горя, нехай вистерігаєть ся сьвіта:

Хотяй смертныхъ бѣдъ не познати,
Тщи ся лестій мірскихъ бѣжати (II, 3).

Сьвіт фальшивий; те що нам видаєть ся гарним, є зопсоване, гниле:

Коль праведно нарицается сей миръ
Въ божественномъ писаніи лицемѣръ!
Іже внѣуду красоту намъ являетъ,
Внутръ же уду суету съкрываетъ (I, 4).

Тілько діти можуть дати себе обдурити такими блискучками, і автор напоминає своїх читачів:

Тѣмъ не дѣти умомъ, братіе, бывайте,
И суетіемъ ся симъ не прелщайте (II, 2).

Не зри на настоящую красоту,
Но на нескончаемую нелѣпоту! (I, 5).

В сьвіті панує не тілько марність в сфері тіла, але також озлоблене в сфері духовій:

Потщимся убо Бога бояти
И его воли святой угаждати.
Ибо все въ мирѣ тщетно любленіе,
Суета и духа озлобленіе (I, 8).

Хоч і як легко було авторови з сеї теми перейти на звичайну у тогочасних моралїстів тему пекельних кар і мук, та він сего не зробив, хоча прозовий текст Діоптри давав йому до того чимало нагоди. Та о. Віталїй здержав ся від сего; його фантазия мабуть не любувала ся в страшних картинах пекольної муки і він тілько раз натякає на неї зовсїм загально, протиставляючи короткі житєві радощі вічним мукам за гробом:

Прекратко естъ веселящее,
Но (увы!) вѣчно мучащее (II, 5).

Він волить пригадувати своїм читачам ті обовязки — працї, поздержливости і пильности, які накладає на них праведне житє:

Любимиче, къ Богу обрати ся,
Оставивши суетства, потруди ся
Єму токмо усердно угаждати
И прилѣжно въ винoградѣ дѣлати,
Отвращая отъ вѣстей ушеса
И отъ суетъ мирскихъ своя очеса (I, 7).

І він кінчить другу часть Діоптри віршом, де образ Христа, що всїх закликає до себе, всїм відчиняє райські ворота, не позбавлений поетичного тепла:

Понеже тя любовне Христосъ призываетъ
И райская усердно врата отверзаетъ,
Оставльше противныя вся помышленія,
Благи твори пути и своя мышленія.
Не пристращай ся сѣни благъ живота сего,
Но вся купно презирай, елика суть его.
За сіе небесныхъ благъ да ся не лишиши,
Ихже во грядущую жизнь ся насладиши.
Якъ на пути, въ нынѣшнемъ пребывай животѣ,
Да со Христомъ будеши въ вѣчной красотѣ.
Ємуже подобаетъ честь, вѣчная слава
Со Отцемъ же и Духомъ святымъ и держава (II, 40).

III.

Та крім сих віршів, що їх головно можна приложити до монахів і аскетів, є у о. Віталія ще ряд ґномів ширшого, загально-людського змісту, хоч і ті, розумієть ся, мають релїґійну закраску. Вічні теми морального порядку — відносини до рівних собі, до висших і до низших, до ворогів і приятелїв, до злих і добрих, до людських провин, до житя і смерти знаходять вираз і в тих ґномах. Певна річ, о. Віталїй не вміє своїм думкам дати закінченої, кришталевої форми, яку вони мають у ліпших народнїх приповідках або в творах чільних писателїв, та про те він висловляє погляди здорові а іноді такі, яких ми й не ждали би в устах скромного монаха. Зазначу тут ще раз, я не маю спромоги сконстатувати, на скілько Віталієві вірші оріґінальні, а на скілько їх треба вважати позиченими чи може навіть перекладеними — і з відки. Та мінї здаєть ся, що дещо свойого, оріґінального, українського о. Віталїй таки в них вложив і що ми маємо деяке право вважати їх його духовим добром і виказані в них погляди вважати його поглядами. Особливо в тих віршах, що своїм змістом виходять поза рамки манастирського „назиданія“, ми частенько чуємо хоч далекий відгомін тих суспільних та політичних порядків, серед яких жив автор, тої боротьби українсько-руського народа за свою віру і национальність, яка вела ся тодї. І так о. Віталїй кілька разів показує пальцем на одну з фатальних хиб польської і української вдачі — охоту до старшинуваня, до проводу, а нехіть до послуху, до підпорядкованя своєї волї інтересам загалу. Автор пригадує таким людям одвічальність, яку вони беруть на себе стаючи на чільнім місцї:

Веліе буйство старѣйшинства желати,
На немже слово о душахъ воздати (I, 13).

І він напоминає читача:

Тѣмже отъ суетъ ся въздержи
И отъ сердца отвержи
Чести похотеніе,
Возлюби смиреніе (I, 13).

Сьвітові почести кінчать ся в найліпшім разї в хвилї смерти чоловіка, а що по них лишаєть ся?

Єгдаже смерть приходитъ
И отъ мира изводитъ,

Зри, яко суть всѣ чести,
Увы, мировы мести,
Яже здѣ исчезають,
Ползы не оставляютъ
И пакость налагаютъ (I, 13).

Інтересна глава 17 першої части: „О суетіи благородія праотческаго, т. е. шляхетства", в котрій між иньшим читаємо: „Аще хощеши видѣти печати (на марґ. гербы) своя, отверзи гробища. Что ползують великія написы? доколѣ оружія и преизъящная и ветхая? Ибо аще и вся куты дому твоего исполнены будутъ твоихъ древнихъ печатій, обаче — единa есть добродѣтель — истинное благородство. Благоволю, да будеть ти отецъ Терситей, иже человѣкъ бѣ худороденъ, токмо ты буди Ахилей благороденъ, нежели да будеши ты Терситей, а отецъ твой бѣ Ахилей". Певна річ, в головній основі ті слова — перекладені; византийський ритор хтів тут блиснути своїм знанєм Гомерових героїв (при нагоді: чи не у-перве тут у нашій літературі названо знамениті персонажі Іліяди?), та все таки в словах про шляхетські герби і шляхетську гордість є живе чутє, а може й деяке ретушованє грецького оріґіналу рукою чоловіка, що знав з близька ті характерні польські прикмети. В Нагуєвичах я чув від селян оповіданє, що його можна вважати переробкою отсего упімненя на мову більше близьких і зрозумілих народови понять. Був раз один свинопас і мав сина. Сей якимось способом дістав ся до шкіл, учив ся дуже добре і вийшов на біскупа. Коли раз у гостинї пани почали сьміяти ся з него, що він — син свинопаса, він відповів: „То не встид, що з свинопаса біскуп, але то був би встид, як би був з біскупа свинопас".

Або чи не натякає на гіпокрізию польського правлїня отсей не зовсїм зрештою ясний двостих:

Начала мирска тщеты покрывають,
Яже кончины по семъ отверзають (I, 5).

Зрештою треба сказати, що о. Віталій у своїх віршах далекий від усякої полємічної тенденциї, висказує свої думки в найзагальнїйшій формі і ми можемо тілько в доборі їх, тілько в тім, що він уважав потрібним подати свойому читачеви в досаднїйшій, віршованій формі, догадувати ся його сімпатий або антіпатий. Такі догадки завсїгди хиткі і непевні, а тут вони ще тим менше варті, що ми не маємо нїякісїньких відомостей про авторове житє анї не знаємо жерел, з яких він черпав пишучи

свою книжку. Для того ми, не вдаючи ся в дальші догади, підемо далї констатуючи тілько факти і явища, на які відкликаєть ся автор у своїх віршах.

Як монаха його дивує охота сьвітських людей — тратити своє житє на послугах у панів, у таких же людей:

Велія бо тщета жизнь погубляти
И человѣкомъ смертнымъ угождати.
Тѣмъ поминай святыхъ званія,
А оставъ вся здешняя желанія,
Любовъ мирскую нивочтоже вмѣни
И жизнь сію на лучшую измѣни (I, 4).

Та найбільше обурює його гордість панів, тих „кумирів істуканних", що в безсоромній писї робили себе рівними богам. В 3 главі першої части, що має заголовок „Будите подобницы Ісус Христови яко чада возлюбленная" вияснено, що значить бути подібним Богу в євангельськім дусї, та після сего о. Віталїй різко підносить голос против тих, що розуміють ті слова в иньшім, диявольськім дусї:

О велія излишества и срама!
Что прочее реку? Народъ безъ брама (!?)
Или кумиръ въ мирѣ истуканный,
Паче червъ земленный окаянный,
Тольма тщится на земли възносити
И Спасу не хощется уподобити! (I, 3).

Різко осуджує наш мораліст також лихварство і хабарництво:

Лихоимца нищіи всегда проклинаютъ,
И смерти его свои ближніи желаютъ.
Аще впадетъ въ нѣкое васнь прегрѣшеніе,
Сей злославенъ пріемлетъ отъ всѣхъ хуленіе.
Щедраго же всѣ купно блага нарицаютъ
И отъ клевещущихъ золъ его защищаютъ.
Многа отъ всѣхъ пріемлетъ сей похваленія,
Научивый ся нищимъ благодѣянія.
Сего лѣть есть на земли всегда ублажати
Нищихъ любяща отъ благъ своихъ ущедряти (II, 37).

І він ще раз обертаєть ся до читача з упімненєм:

Отвержи убо, брате, лихоиманіе
И за вѣчное буди щедръ воздаяніе! (II, 37).

Перша умова щасливого житя — чистота.

Хотяй узрѣти Бога ясно,
Сохрани чистоту опасно! (II, 38).

Хто живе нечесно, хто заплямлений поганими поступками, той не може й иньших навчати, бо всї згордують його наукою:

Ихже житіе презирается,
Тѣхъ ученіе попирается (I, 13).

Глибока і гуманна думка, що знайшла собі вираз і в нашій народній приповідці:

Як піп людей картає
А сам не так поступає.

Або й отся приказка чи не доторкаєть ся одної з найгірших, характерних хиб нашої народньої вдачі:

Выну многая начинаеши,
Никогдаже совершаеши (III, 33).

Пригадайте, якими яркими колірами, з якою тонкою іронїєю змальована була нераз ся наша хиба в новій українській літературі! Інтересна є й отся приказка:

Яже премудръ творитъ въ начинаніи,
Безуменъ сія творитъ въ скончаніи.
Премудраго есть предѣ размышляти,
Буя же „не надѣяхся“ глаголати (I, 8).

Інтересна вона тим, що її останній вірш майже дословно передає звісний афоризм Яна Кохановского:

„Niespodziewałem się tego“ —
Słowo jest człeka głupiego.

Може пошукавши удалось би віднайти й більше подібних ремінісценций у нашого автора, та я лишаю сю справу на боці, щоби подати ще решту ґномів.

Тема відносин чоловіка до ворогів порушена у о. Віталія кілька разів і з ріжних боків, хоча в такій загальній формі, що ми не можемо знати, чи є тут відгомін якихсь його власних сумних досьвідів, чи того положеня, серед якого була тодїшня православна Русь, чи може по просту передача загально-людських думок на сю тему.

Житіе есть не удобъ зѣло
Посредѣ лукавыхъ цѣло (II, 27) —

зітхає він, та супроти переслїдуваня ворогів він бачить одну раду — терпінє і покору.

Єлико, брате, будеши смиреннѣйшій,
Толико будеши Богу пріятнѣйшій (II, 35).

Чим більше тебе мучать вороги, тим терпливійше переноси ті муки:

Аще врагъ успѣваетъ въ твоемъ гоненіи,
И ты успѣвай, брате, въ своемъ терпеніи (II, 22).

Зневіра в те, щоб можна було якось побороти того ворога, доходить у о. Віталїя до того, що він, як правдивий християнський аскет, бачить у переслїдуванях якесь добро, що його треба любити:

Хощеши ли, о брате, спасенія,
Бѣжи мира и люби гоненія (II, 22).

Та про те о. Віталїй, хоч християнин і монах, супроти ворогів не кермуєть ся надмірним сантіменталїзмом.

Брате, словесемъ врага не вѣруй своего,
Дондеже прейдетъ скорый бѣгъ житія твоего! (II, 4).

Ворогом не треба гордувати, бо він хитрий і готов занївечити чоловіка тодї, коли сей не надієть ся:

Ащеже кто своего врага презираетъ,
Удобъ отъ него лестю убіенъ бываетъ (II, 26).

З лихим чоловіком не дружи нїколи, але з добрими слід дружити:

Другъ чловѣкомъ злонравнымъ нѣкогдаже бывай,
Но со други в житіи благими пребывай,
Отъ нихже ползу многу можеши пріяти
И въ небесномъ отчествѣ вѣчне ликовати (II, 28).

По його приятелях найлекше пізнати чоловіка:

Таковъ чловѣкъ отъ многихъ быти ся вмѣняетъ,
Каковъ естъ сей, емуже онъ другъ ся ставаетъ.
Аще хощеши, брате, чловѣка познати,
Совѣтую ти его дружеству внимати.
Всяко бо животное навыче любити
Себѣ подобное, с нимъ хощет ся дружити (II, 27).

Так само, як тему пекольних мук, трактує о. Віталїй дуже побіжно в своїх ґномах тему покути за гріхи. Раз тілько

він торкає її і то способом, котрий певно характеризує його добродушну, мягку вдачу. Для сего він користуєть ся евангельською притчою про блудного сина, тай то підносить у ній головно один момент — невичерпану батьківську любов:

Теци, о блудный сыну, ко отцу своему,
Радуетъ бо ся зѣло тебѣ пришедшему.
У отца истинное есть наслажденіе
И всѣхъ совершенное благъ утѣшеніе (II, 26).

Смерть для о. Віталія не страшна. Противно, думка про неї, се для чесного чоловіка найкращий компас у житю:

Удобъ всяческая презираетъ,
Иже вся дни сіе поминаетъ,
Яко скорѣе иматъ умрѣти
И вся оставлше въ земли истлѣти (II, 30).

Щасливий той, хто дожидаючи смерти кождого дня заповнює своє житє добрими ділами:

Блаженъ, иже ся выну в смерти поучаетъ
И тоя в мирѣ всюду по вся часы чаетъ.
Утро помышляется въ вечеръ не жити,
И паки в вечеръ, ктому утрее не быти.
Блаженъ, иже на суетное не упова,
Но на исходъ благая дѣла уготова.
Сего злополученье никоеже срящетъ,
Єгда смерть свирѣпая готова обрящетъ.
Блаженъ, иже ся таковъ быти понуждаетъ,
Яков ся во смертный часъ обрѣсти желаетъ.
Сей получитъ за труды и воздыханіе
Вѣчнаго покоища мздовоздаяніе (II, 30).

І ще раз вертає о. Віталій до сеї самої теми:

Хотяй Христу животъ свой угоднѣ кончати,
Безвѣстную смерть еси долженъ поминати.
Сія же травосѣгцу [sic!] ся уподобляетъ,
Понеже безвременнѣ всѣхъ насъ посѣкаетъ.
Не извѣствуетъ смерть о себѣ и не трубитъ,
Єгда въ житію семъ насъ преходящихъ губитъ (II. 32).

Цікаво, що сей остатній двостих в коротшій і кращій формі живе доси в устах нашого народа як приповідка:

Смерть не трубить,
Коли губить.

А двостих, де порівняно смерть з косарем, являєть ся мов недотепний засновок прекрасної вірші Шевченкової:

По над полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори,
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде і т. д.

Отсе, здаєть ся, і всї вірші в Віталїєвій Діоптрі[1]). Як бачите, хоч не поет, він все таки зумів, навіть на чужій канві,

---

[1]) При сїй нагоді наведу ще тут із прозового тексту деякі виписані мною місця, цїкаві для фолькльориста — а може й ще для кого. І так в II, 32 знаходимо афорізм, цїкавий і річево і язиково: „Вящшее есть благо общее наче особичнаго“ (стор. 116). В III, 8 знаходимо афоризм: „Отъ яду бываетъ ѳирнака (дріаква)“, де в значіню „лїк“ покладено обік себе два чужі слова: грецьке φάρμακον і латинське середньовічне theriacum, перекалїчене в Польщі на dryjakwa, dryjakiew. В II, 17 стрічаємо цїкаву повірку, взяту десь із якогось Фізиольоґа або Люцидария: „Ластовица в начатцѣ лѣта поетъ и воскорѣ слѣпа бываетъ“ (ст. 93). В III, 12 згадуєть ся про поєдинки і називаєть ся місце, де відбуваєть ся поєдинок — тризнище. „Обычай есть судіямъ оружія восходящимъ на единственное тризнище соравняти. Аще два во всемъ равныи входятъ на тризнище, сей побѣдитъ, иже иматъ съ собою помощника судію“. В ч. III, 25 читаємо: „Черви, отъ нихъ же висонъ бываєтъ, въ началѣ суть явственная зерна аки синанная (горчична), и сія жены носятъ въ плащеници завязанная у сосцовъ (у перси); си же єгда ся согрѣютъ, бываютъ по семъ червы сицевыи“. Відки взята ся повірка про шовковицї?

В III, 26 читаємо: „Вода текущая раждаетъ добрыи рыбы, вода же стоящая и празная и мѣсцъ глубокихъ ничтоже раждаетъ развѣ жабы, зміи и рыбы вкушенію непріятныи и нездравыи“. Повірка про те, що деякі риби мають у собі труту, була широко розповсюжена в середнїх віках і лишила свій слїд у французькім слові poisson, що значить і риба і отрута.

В III, 28: „Кравы, яже вязяху [зам. везяху] кіотъ божій вопряжены, не совращающе ся ни на десно ни на шуе, идяху путемъ Веѳсамускимъ; аще и телята затворенная мычаху во слѣдъ ихъ, обаче они начатый путь совершаху“. Оповіданє взяте десь із Талмуда.

Закінчимо ще одною прозовою приповідкою, хоч і висказаною в страшенно варварській формі: „Мало ползуетъ кадиломъ каменіе ударяти, аще прежде даже не искуситъ огня, не приложиши возгнѣщенія па возгорѣніе“. Кадило тут очевидно значить кресало — і не походить від нашого „кадити“, а від латинського candelium.

проявити доволї виразний образ свойого внутрішнього „я“ і свойого часу. Перебравши ті незугарні вірші ми віднайшли в їх основі живу, симпатичну людину і думаємо, що не поступимо надто претенсионально рекламуючи для їх автора хоч скромне місце в історії нашої лїтератури XVII віку.

Примітки до історії козачини

з поводу книжки: Бесїди про часи козацькі на Українї, Чернівцї, 1898, с. 159, 12⁰.

Написав **М. Грушевський.**

I.

Може кого здивує, що я присьвячую специяльну статю в науковій часописи невеличкій популярній книжцї. Але є велика ріжниця між популярною компіляциєю, позбавленою всякої оригінальности, й зробленою специялїстом популяризациєю наскрізь самостійних результатів його власних студий, хоч би вони були й подані в як найпопулярнїй формі. Таку популяризацию маємо отсе перед собою; маємо в нїй результат наукових студий ученого і мусимо числити ся з нею не меньше, як би вони були висловлені не в книжцї на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полєміку з впов. автором; в такій мало ще оброблeній справі як істория козачини протягом трох століть (XVI—XVIII в.) богато ще суперечних питань, котрі можна ріжним способом рішати, з ріжних боків на них дивитись. Деякі спростовання похибок, як я переконаний — не залежних від самого автора, я подам по дорозї. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу впов. автора прийняти як доказ моєї уваги до його працї й поважання до його наукових студий.

Автор починає ґенезою козачини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати „служби“ громадам, а не одиницям упривілейованого стану, громади зобовязались ставити з кожної „служби“ одного вояка, зате адміністрация не мішалась до їх управи; „таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Отсе правдоподібно і є те зерно, що стало початком козачини“. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бельского під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанню Мухи і згадці київського привилея 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територию, стрічаємо їх по староствах: Київському, Канївському, Черкаському, Переяславському, Білоцерковському, Винницькому, Хмельницькому і ин. (с. 14—15[1]). Шан. автор сей свій погляд звязує з поглядом пок. Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід менї до деяких пояснень.

Як і неб. Максимович, я дійсно уважаю вихідною точкою в сій справі кольонізацийні обставини. Покійний історик писав в своїм Оглядї полків і сотень: „в ті часи неможна було міркувати про більшу користь від хліборобства ніж від козачини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого житя хліборобської людности України було не тільки сформованнє козацької Запорозької Січи, для відпору кримській Ордї, але й розвиток в цілім українськім народї козачини, як осібного військового стану, що відділив ся від хліборобського поспільства для оборони йогож. Зрештою козак в домашнім житю був такий же хлібороб“ (Собр. соч. I, с. 655—6). Сей погляд цілком справедливий в своїй основі, хоч ґенеза козачини в дійсности далеко більш скомплїкована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограниче лїсової й степової України від початку турецького натиску (поч. X в.) жило все житєм повним небезпечности і трівоги, і до неї цілої можна прикласти славну характеристику Курян в Слові о полку Ігоревім: „подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяни, конець копия въскормлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжены, тули отворени, сабли изострени“. І слово козак, що приходить вже

[1]) Тут є lapsus calami: староства Білоцерковське й Переяславське з'явились значно пізнїйше, на початку XVI в. їх не було.

в звістнім „Половецькім словнику“ 1303 р. (Codex cumanicus, ed. Kuun, с. 118) в значінню „сторожа“, може бути цілком приложено до сієї передової сторожі України. Але поруч з сим гартованнєм і воєвничістю мусів в парі йти розвій індівідуальности, свободолюбности; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князївсько-дружинного устрою, сї пограничники, певно, мало дбали про князївську власть і нерадо приймали її претенсії; а князї знову мусїли толєровати сю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні Побожане, Болоховці, Чернятинці за помочию Татар виломлюють ся зпід княжої власти і завзято борють ся; сї пограничні вороги князївсько-дружинного—устрою — то прототип козачини, а полїтика „людей Татарських“ випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — оперти ся на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечности й грози обставинах жила Україна почавши від 80-х рр. XV в., коли кримська орда стала в ворожі відносини до Литви й Польщі. Ціла кольонїзация тих пограничних земель була зметена, заціліли тільки кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилась ціла погранична людність: селяне пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на воєнній стопі, не тільки воєнний стан, але й міщанство й селянство: міщане й селяне в пограничних місцевостях зобовязують ся брати участь в обороні краю, тримати коней, „проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бывати“ (люстр. Канївського староства 1552 р.), та й із власного інтересу мусїли призвичаюватись до зброї, „рушниці мати і стріляти добре уміти“ (житомирські міщане 1552 р.). Хлїборобство, рибальство, взагалї господарство поза стінами міст мусїли вони провадити оружною рукою, як Лясота описує волинського селянина при кінці XVI в.: „ідучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чепляє шаблю або меч“[1]). Невичерпані, незвичайні природні богатства по обох боках Дніпра тим часом вабили людність з ріжних країв і виводили їх далеко від замків, на „уходи“ рибальські, пасічницькі, ловецькі і пн., де треба було перемешкувати довгі часи і для оборони лучити ся в збройні ватаги. Але оборона непримітно пе-

[1]) Див. відомости зібрані в моїй брошурі: Южнорусскіе господарскіе замки с. 29.

реходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на „лупленнє татарських чабанів“ (технїчний вираз), обопільні напади. Що весни погранична людність розлазилась по тих „уходах“ на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Ворсклї, Орелї, Самарі, Тясмину, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяцї, віддана сама собі, не знаючи нїякої власти над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, неосела, загартована, военно-промислова людність і становить основу козачини.

Імя козака вперше з'являєть ся в 90-х рр. XV в.[1]); воно лише з часом здобуло собі право горожанства, з початку-ж уживалось для означення певного зайнятя, і то, здаєть ся, — з певним відтїнком погорди або посьміху, в усякім разї не означало якоїсь верстви або стану; з початку — се люде ріжних верств, що бавлять ся козацтвом, а не козача верства. Розуміеть ся, таке козакованнє для більшости не бувало повсечасним зайнятєм, ним бавились якийсь час, особливо за молоду, щоб потім перейти до иньших зайнять (пор. порученнє 1603 р. „аби отцове сыновъ своихъ на козацтво не выпущали“)[2]); з офіцияльного боку воно означало господарські промисли в „диких“ степах, неофіцияльно — юнацькі походи на Татар, лупленнє чабанів і всяких переїзжих, і з сим двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 р.[3]).

Серед сих степових авантурників мусїли траплятись люде всякого стану і національности; польські письменники XVI в. (Папроцкий, Гайденштайн і ин.) кажуть, що козачина була военною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі контінґенти давали всюди і завсїди погранична українське посспільство і міщанство, найбільш загартовані і витревалі на ту страшну нужду і прикрости, звязані з козакованнєм.

[1]) Звістка Бєльского під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давнїйших подій, як Стрийковский уживає сієї назви в оповіданню про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бєльский каже, що „тоді почали ся у нас козаки“ (с. 991). Що до Мухи, то його повстаннє тільки анальоґічне з пізнїйшою боротьбою козачини з польсько-литовським устроєм, але не козачина.

[2]) Кулїш — Материяли с. 26.

[3]) Акты Зап. Россіи I, с. 194, Пулаский — Stosunki Polski z tatarszczyzną c. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, з початку в урядових актах козацьке імя стрічаєть ся досить рідко, і тим часом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків доманатись[1]). Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича; Сверчовский між своїми „козаками" мав 200 Барян; Копицкий, що був ініциятором козацького походу на Волощину 1577 р., „бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував" (Бєльский с. 1431), був теж барським шляхтичом[2]). А тим часом перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і сліду козацької верстви: в дійсности „козаковала" тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сиділи коло Хмельника, Браслава, Винниці, і вони разом з міщанами мусіли грати головну ролю в „козацьких" нападах, що виходили з сих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо специяльної козацької верстви. Як бояре в сих повітах, в надднїпрянських, де боярства майже не було, в ролї козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр. в грамоті 1541 р. до київського воєводи[3]), козаки розуміють ся під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козаки — се значить „непослушні" міщане. Треба було довшого процеса, намноження людей, що специялїзовались в козакованню, аби козацтво відокремилось в осібну ґрупу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками імя.

В середині XVI в. сей процес ще йно в початках: в найбільшому центрі козачини — Черкасах найшло ся 1552 р. яких півтретя ста козаків. Із зростом кольонїзациї Браславської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі успіхом козацької боротьби з Татарами, число їх мусїло зростати значно, але незвичайно скорий численний й територияльний зріст козачини й сформованнє її в осібну верству настає аж тоді, як виробляєть ся ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключаєть ся із всякого адміністра-

[1]) Для прикладу можна вказати на працю проф. В. — Буданова про кольонїзацию України перед Люблинською унією, де він шукає й незнаходячи козаків догадуєть ся про їх знищеннє — с. 160 і далї.

[2]) Див. Акти Барського стар. I, с. 292—3.

[3]) Акты Зап. Россіи II, 354.

тивного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенциї.

Се знову явище досить скомплїковане, де відограли свою ролю вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протеґованнє козаків урядниками задля своєї власної користи (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверти XVI в.)[1]), проби правительства орґанїзовати козаків, а головно — почутє власної сили у самої козачини. Хронольоґічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятись.

II.

Шан. автор „Бесїд" приймає Баториєву реформу в її традицийній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан. автор при тім не згадує про попередні й пізнїйші проби реґуляциї козачини, так щоБаториєва реформа приберає й у нього те епохальне значіннє в історнї козачини, яке вона мала в пізнїйшій козачій традициї, але якого не мала в дїйсности. Я не буду застановлятись над цікавою історнєю сієї традициї; що до самої річи, то видані дотепер материяли для Баториєвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історнї козачини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрекаючись надїї перейти колись сю справу глубше й основнїйше.

Передо всім Баториєва реформа стає перед нашими очами як одна з численних проб польського правительства уреґульовати козацьку справу. Сї заходи мають цїлком ріжну мету на початку XVI в. і пізнїйше: до середини XVI в. поки в. кн. Литовське і Польща ще не зневірили ся в можливости відбити ся від Татарів і Турків, тї заходи мають на метї зміцнити козацьку силу й використати її як найбільше против „бусурмана"; коли в другій чверти стала ся радикальна переміна в литовсько-польській полїтицї і вона, залишивши боротьбу, стала куповати собі спокій дарунками та всякими уступками, всї заходи цен-

[1]) Що до даремности, то див. ще документ виданий недавно в Записках т. XIX, Miscellanea.

трального правительства ідуть до того, аби здержати козаків від боротьби з Татарами й Турками, що провадили вони далї, не питаючись, як перед тим так і тепер, про погляди Виленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих плянах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого столїтя бачимо, як пограничні старости й иньші урядники уживають на державні потреби віддїли, зложені з козаків[1]). 1524 р. в. кн. литовський з огляду на прислуги, які робили козаки в боротьбі з Татарами, поручав своїй „радї" занятись орґанїзациєю реґулярного корпуса з козаків: в. князь проєктовав навербовати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувати з них залоги по Днїпру[2]); але сей плян в. князя, як і попередні його поручення про мобілїзацию козаків, що він при тім згадує, очевидно, зістались без результату. Бєльский згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович виступив з анальоґічним проєктом на соймі, але з того нїчого не вийшло[3]). 1541 р. той самий в. князь, вже для повздержання козаків від нападів на Татар, вислав був свого дворянина, аби всїх козаків київських, канївських і черкаських переписав на реєстр для контролї, й поручив старостам пильновати їх[4]), але при тодішнім значінню козацтва спорядженнє реєстра було річею і неможливою і безпотрібною: хто не бавив ся козацтвом при нагодї! Можемо бути певні, що й з того „нїчого не вийшло".

Новий в. князь Жиґмонт Авґуст, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматись над козацькою справою, вернув ся до давнього проєкту свого батька: зорґанїзовати козаків і взяти їх на плату, з тою ріжницею, що тим вже хотїв повздержати їх від нападів.

Сей плян був заповіджений вже 1568 р.[5]), а слїдом Ж. Авґуст поручив коронному гетьману навербовати з поміж

---

[1]) Козацькі роти в документї Архива Ю.-Зап. Россіи III, I N. 1, походи О. Дашковича, П. Лянцкоровского, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сенявскім 1566 р. — Historya jazdy polskiej, Ґурского с. 25 etc.

[2]) Документы Московскаго архива юстиціи I, с. 523.

[3]) Вид. Туровского с. 1059. Звістка Бєльского варта довіря: один сучасний дневник (Monumenta Poloniae hist. V, с. 899) дійсно нотує, що на той сойм приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et milicia clarus, хоч і не оповідає близше нїчого про самий сойм.

[4]) Акты Юж. і Зап. Р. I, N. 105.

[5]) Архивъ Юго-Западной Россіи III, I, N. 37.

козаків „певний почет“ на королївську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король „виняв“ сих козаків з під власти й юрисдикциї всяких урядів, настановивши (1570) специяльного „старшого і судю над всїми козаками низовими“[1]). Судячи по пізнїйшим виказам — 1575—6 р. (перед т. зв. реформою Баторияя), козацький полк, набраний Язловецким, числив 300 мужа, що побирали по 10 золотих на рік і сукно)[2]), але се була тільки частина козачини, і перейнятє на королївську службу сеї вибраної части нїчого не перемінило в відносинах. 1577 р. 600 своєвільних козаків, як рахує Бєльский, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найлїпше ілюзоричність Жиґмонтової реформи показуєть ся з заходів Батория.

По козацькім походї 1577 р. Татари помстились нападом на Україну (1578) й обложивши Острог привели Острозького до прирeченя, що козаків буде вигнано з Низу; королеви теж було поставлено від Турків і Татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеви з одного боку — ужити репресий проти козаків, а з другого — „przedniejszych z nich“ взяти на свою королївську службу[3]). Баторий, зайнятий війною з Ґданьском, а маючи плян московської війни, до котрої хотїв ужити й Татар, поспішивсь показати всяку охоту задоволити турецько-татарські жадання, хоч вперед застеріг ся, що не сподієть ся від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але заразом заявляє ханови, що приборкати козаків неможливо анї репресиями анї службою: пильновати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завсїди найдуть захист в Московській державі[4]). При такім (дуже оправданім) скептицизмі всї заходи Батория, хоч як нїби енерґічні, виглядають на роботу ut aliquid fecisse videatur.

---

[1]) Акты Южной Зап. Россіи II, с. 176.

[2]) Górski Historya piechoty p. 35 i 242, Historza jazdy p. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe N. 300, excepto panno per 2½ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. 2½.

[3]) Acta Stephani Batorei (Biblioteka ordynacyi Krasińskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI) N. 23, 25, 26, Bielski p. 1425, 1441, Гайденштайн (вид. Спасовича) I, с. 286.

[4]) Acta S. Batorei N. 26.

Про репресиї й слїдства Бєльский каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Що до служби, то в осени 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоручниками:

козаки мають бути послушні свому „найвищому справцї“ черкаському й київському старостї М. Вишневецькому, іменованому королем на місце неб. Язловецкого, і зложать йому присягу в тім, що будуть послушні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Тегинї й иньшим не позволять, а непослушних будуть гамовати;

правила, уложені з козаками неб. Язловецким що до невільників і иньшого, заховують ся на далї;

кождий козак дістає річної плати по 6 кіп литовських і сукно за весь час московської війни, а по війнї ту платню, яка була за Жиґмонта Авґуста (себто 10 зл. і сукно)[1]).

Сю умову доповнює скарбова записка 1579 р.[2]), з котрої довідуємось, що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від сьвята св. Миколая), в числї 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини лїонського сукна; що служити вони мали при оборонї держави від Татар і в війнї з Москвою, що крім головного начальника М. Вишневецького був при них поручник (superintendens) Ян Оришовский з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Беґер писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до

---

[1]) Acta S. Batorei N 160, пор. N. 189.

[2]) Ся записка видрукована у Ґурского Historya piechoty c. 242 (порівняти Źródła IX, 2 c. 209), тож не від річи буде подати з неї що цікавійше:

Militibus Boristhenis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra ducem Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M, datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitia sua prestare S. R. M. et regno iuramento astriti esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundum Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis N. 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

сієї умови)[1]. Крім того з иньших джерел — з пізнійших згадок знаємо, що Баторий надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемиров[2]). Отсе й є т. зв. Баториєва реформа.

З вище поданих звісток бачимо передо всім, що переведена Баториєм козацька орґанізация була безпосередним продовженнєм орґанізациї, що вже істновала перед тим, за часи Жиґмонта Авґуста й по його смерти. Не ясно, чи новий відділ, орґанізований Баториєм, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—6 р., чи істновав поруч його; перше здаєть ся менї правдоподібнїйшим, бо про той попереднїй полк нема звісток в умові (хоч в московській війнї стрічаємо полк з 300 козаків, але се мабуть припадкове повторення числа); я-б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волощину ті взяті на королївську службу козаки теж замішались до них, вийшли з послушности, й орґанізация розпалась; не без впливу на сю дезорґанїзацию могла зістатись і смерть гетьмана Язловецкого († 1575)[3]). Скептичні погляди на можливість котрою небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баториєм тогож 1578 р., і поясненнє скарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я-б її уважав майже певною), що орґанізуючи новий козацький полк, в трохи більшім, нїж попередній, числї, Баторий мав передовсім на метї придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім плянї стояла оборона полудневих границь і на рештї — задоволеннє Татар і Турків тою пробою приборкання козаків.

Зорґанізований козацький полк з 500 мужа, під проводом Оришовского, дійсно виступає в московській кампанії в 1579—80 р.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувсь з походу, бачимо, що він складавсь з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того було 50 мужа, що становили роту поручника; підчас походу богато повступало до полку чужинців — мабуть на місце побитих — Білорусинів і ріжних зайд (Лотишів, „Москвитинів" etc.). Сей полк (500 люда) — видно пішаки[4]). Крім нього брали участь в кам-

[1]) Źródła dziejowe т. IX, ч. 1, с. 216.

[2]) Лясота в Мемуарах вид. Антоновичом I, с. 161.

[3]) Ся думка була піднесена в діспутї над сим рефератом на засїданю Н. Товариства ім. Шевченка.

[4]) Źródła dziejowe XX, с. 155; пор. Górski Historya piechoty с. 243, Źródła IX, 2 с. 216.

панії кілька иньших, меньших полків козацьких: в рахунках 1579—80 р. крім згаданого 500-ного козацького полку, при старості оршаньскім Филоні Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводі полоцькім Дорогостайськім в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якімсь Івані Новельскім 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків[1]); правдоподібно, се були полки, що не входили в орґанізацию, переведену самим Баториєм, зорґанізовані поодинокими особами; власне вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорґанізованих по козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроці в XVII в.[2]). Властиве реєстрове козацтво, уживаючи пізнійшого терміна, орґанізоване Баториєм — то тих 500 мужа під близшим проводом Оришевского, і всї оповідання про 6000-ний Баториєвий реєстр, то сильний анахронїзм.

Тим часом як певну частину przedniejszych козаків вербовано на королївську службу, на „łotrowstwo" Баторий далї вигадував ріжні репресиї (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з сїчня 1580 р.)[3]), а ті, оправдуючи королївський скептицизм до сих заходів, далї вели свої зачіпки з землями Турецької держави, піддержуючи ріжних кандидатів на волоське господарство (1579—80)[4]), а супроти репресийних заходів Батория дійсно шукали собі опори у Московської держави[5]). Гайденштайн (II. 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло богато відзвичаєних від спокійного житя вояків; але й без них козачина мусїла бути дуже численна (1590 р. раховали їх, як каже Бєльский, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королївській службі, під проводом Оришовского, істновав далї — маємо звістку з 1583—4, і пізнійше[6]), але сей полк „послушних" з кілька сот люда цїлком тратить

---

[1]) Żródła dziejowe IX 2 с. 215 - 8, Górski Hist. jazdy с. 23.

[2]) Див. пописи козацьких рот з 1589—90 р. у Ґурского Historya jazdy с. 316—7.

[3]) Volumina legum II с. 206, Архивъ Юго-Зап. Р. III, I N. 5.

[4]) Acta S. Batorei N. 81—7, 187—193.

[5]) Маємо факти пізнійші, 380-х рр. Соловйов VII, с. 609, с. 35 і 243 і далї (вид. 1894 р.).

[6]) Górski Hist. piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел на жаль не подано) Архивъ Ю.-Зап. Р. III. I N 6.

ся серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—9 р.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукиян Черниньский (1587), якийсь Кулага (1589) і т. ин.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землї, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни не забралось на ново (1590 р.) до репресий з одного боку й орґанїзовання реєстрового козацтва з другого; Мик. Язловецкому поручено набрати 1000 люда „на погамованнє україного своєвільства", а заразом з огляду на перспективу турецької війни взято на службу 3000 козаків[1]). Одно слово, се було знов цїлковите повторениє того, що вже мало місце за Жиґмонта Авґуста й Батория.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здаєть ся, виходить ясно, що Баториєві заходи коло козаків не мали зовсїм якогось епохального значіння для них, що сї заходи нїчим особливим не відріжнялись від иньших (тільки з часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і як і всї иньші впливали на еволюцию козачини — не більше.

III.

Моя друга примітка одначе зайняла забогато місця; коли-б я схотів робити такі примітки і дальше, мусїв би написати цїлу книжку. Я обмежусь дальше тільки загальнїйшими увагами.

Звичайно відріжняють повстаннє Косинського і Наливайка, як два осібні рухи; в дійсности Україна від виступленя Косинського і до кінця лубенської кампанїї була в неустаннім руху, що часами заостряв ся, але все не переривав ся.

В дїяльности Сагайдачного треба остро відріжняти фактичні здобутки козацтва від правно санкционованих; як перші були великі, так незначні були другі. Полїтика Сагайдачного, як і богатьох його наступників, власне характеризуєть ся сею про око безграничною податливістю перед неможливими жаданями польського уряду, тим часом як всї надії покладались на те, що в дійсности сї уступки не перейдуть в житє і козачина фактично буде мати чи зараз чи трохи згодом повну свободу. Ся умірко-

[1]) Górski Hist. piechoty c. 243.

вана політика одначе знаходить опозицию у більш радикальних елементів козачини, і ся боротьба двох напрямів — дуже інтересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (тай перед Сагайдачним вже маємо напр. цілком в такім стилю боротьбу 1598 р. між умірованими, під проводом Байбузи, і радикальнійшими Полоусовцями[1]); в останніх роках власне прибули деякі дуже цікаві материяли для ілюстрациї сієї боротьби (як напр. боротьба Петражицького-Кулаги з радикальнійшими противниками, що закінчила ся його смертию).

Про Хмельничину не буду тут говорити: я про неї специяльно поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партиями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того що є властивий spiritus movens — автономічні змагання старшини і социяльно-економічна опозиция проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожа; від Б. Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапати ся разом і за Московщину, і за Польщу і за Туречину для осягненя свого політичного ідеалу, тим часом як ріжні шпекулянти смажуть свою печеню при огні народньої опозициї. Виговський і Дорошенко се не заступники двох ріжних напрямів. а люде з одного кружка. І пізнійше ще довго живуть сї політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор Бесїд, що при кінцї XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалїзациї серед старшини (с. 106), — буде за багато. Були між нею еґоїсти й запроданці, але закинути їй в цілости повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпощення люду та придбання дідичного упривилейованого становища) ішов довго, почавшись ще з третої чверти XVII, ціле століте, вказаною російським правительством стежкою, а славна комісия 1767 р. ще дуже недвозначно показала, що під дворянським попілом ще тліли автономічні недогарки.

Аґонію козацького устрою в Гетьманщині можна-б було оповісти трошки ширше і докладнійше. Треба відріжняти Малоросийську колєгію заведену 1722 р. і зложену з самих Великоросиян, що мала de jure тільки служити апеляцийним трибуналом і мати контролю над управою, що (кажу — de jure) мала

[1]) Listy S. Żółkiewskiego с. 86—90.

зіставатись в руках ґенеральної старшини, від пізнійшої, зорґанізованої по смерти Д. Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з Великоросиян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до statu quo ante Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівняннню навіть з практикою останнїх років Скоропадского, і т. и.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади списані рукою слухача; взагалї при такім записованню не одно псуєть ся: затрачуєть ся початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ин., а в сїй книжцї, де, як сказано на вступі, істория козачини мала бути оглянена з „теоретично-фільософського погляду“ (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальнійше трактуєть ся річ, тим тоньше мусить бути оброблення; було-б пожаданим, аби при новім виданню автор сам переробив книжку; при тім могли-б бути деякі усунені lapsus calami, а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна-б бути лїпша.

У Львові, 24/I (5/II) 1898.

РУСЬКІ ОСЕЛЇ В БАЧЦЇ
(в полудневій Угорщинї).

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

Про Бачванських Русинів подавано вже в нас деякі звістки[1]), та вони були такі скупі, недокладні, і навіть хибні, що на їх підставі не можна було виробити собі ясного осуду про житя тамошних наших поселенців. На доказ того наведу хочби такий факт, що в звістках тих подавано навіть хибно назву землї, в якій живуть поселенцї, називаючи її Банатом. Тимчасом Банат і Бачка — то зовсїм що иньшого. Бачка становить для себе окремий комітат, названий Бач-Бодрої і лежить між Тисою і Дунайом як раз в тім місци, де Дунай робить велике колїно, бо пливучи з півночи на полудне звертає нараз та прибирає напрям західно-східний. Банат знов лежить на схід від Бачки, по лївій стороні Тиси.

Подібні хибні звістки подано також про початок самих поселенців. Лукич відсуває час їх поселеня до кінця XI або початку XII віку. Він каже: „Коли Кольоман коло 1100 р. був з своїми військами на Руси, де помаг з Сьвятополкови против Володаря і Василька Ростиславичів і против Давида Ігоревича і де оженив ся з Предславою, донькою князя київського

[1]) Порів. Правда, 1878; Дѣло, 1881; Кіевская Старина, 1881 (Поселенія Запорожцевъ въ Банатѣ) і 1883 (в статї: Задунайская Сѣчь), В. Лукич — Угорська Русь і ин.

Сьвятополка — з тоюж Предславою прийшло багато руських родин на Угорщину і оселилось в Бачськім комітаті" (Угор. Русь, ст. 1). Очевидно, се здогад опертий на старій теориї руських міґраций.

Иньші автори подають XVIII вік за час поселеня Русинів в Бачці. Коли однакож одні з них думають, що Русини прийшли туди з північних комітатів горішньої Угорщини (пр. автор статї „Задун. Сѣчь" в Київ. Стар.), то другі (автор статї „Посел. Запор. въ Бан.", Ол. Барвінський в „Історії Руси" виданій Просьвітою і иньші ще) кажуть, що нинїшні Бачванські Русини то потомки запорожських козаків, що в 1785 р. перейшли австрийську границю і осїли в Банатї. Остання звістка пішла звідти, що Бачку і Банат уважали одною землею, а дальше, що не уміли роз'яснити собі замітки Черніґа, поданої в „Ethnographie der oesterreichischen Monarchie". У III томі, ст. 149 каже Черніґ, що Запорожці поселили ся в Банатї (але де саме?) та в Бачці в околици Зенти. На ст. 273 каже знов: „Кольонїя: Зента. Комітат: Бач. Нация: Мадяри і Серби, а колись запорожські козаки". Далї у примітцї: „Die Kosaken wurden 1775 aus Russland in Folge Aufruhrs vertrieben und gingen später als Ansiedler zum Ackerbaue über, starben aber, da sie sich nicht verehelichten, bald aus". Запорожцї отже вимерли, про иньших еміґрантів не чувано, а тут нараз Бачванські Русини пишуть до Просьвіти, просять книжок і т. и. Очевидно, що подана Черніґом звістка хибна, а Бачванські Русини — то власне потомки Запорожців. Таку зложено собі гіпотезу.

Тимчасом як звістки Черніґа, так здогади декого, що Бачванські Русини — то потомки Запорожців — хибні. Вже автор статї „Задунайская Сѣчь" вказав на се. Він пише (Київ. Стар. 1883, кн. 1, ст. 49—50): Про здогад Головацького[1]), що Запорожцї вимерли наслїдком безженности, нема що й говорити. Не можна також згодити ся на здогад поважаного автора цитованої замітки в Київ. Стар., що потомки Запорожців жиють в Банатї і до тепер в видї українського населеня села Керестура в Бачванськім комітатї. Ми дивуємо ся, що д. В. А. беручи тих Банатських[2]) Русинів за потомків Запорожців не звернув уваги на те, що в тій самій статї, на яку покликує ся, звертає ся увагу

[1]) Властиво Черніґа, бо Головацький в Наук. Сбор. подає лиш переклад відповідного уступу з Черніґової Етноґрафії.

[2]) Бачванських.

на походженє тих Русинів: „ті Русини воєводинські уже перед стома роками вийшли з Карпатських гір і поселили ся на урожайній низинї коло Керестура і не покинули анї свого рідного язика, анї письма, анї своєї віри". Вони дійсно не покинули нї своєї віри, нї свойого язика, як показує ся з їх письма, надрукованого в бувшім орґанї Просьвіти, вони говорють карпатсько-руським язиком, але цїлком не тим „чистим малоруським язиком", яким без сумнїву говорили Запорожцї і який приписує ся Банатським Русинам автором замітки в Київ. Стар., хоть він не міг не знати, як різко відріжнюють ся ті диялєкти українського язика один від другого. Допускаючи можливість, що якесь число Запорожців могло остати ся в Банатї і змішало ся потому з переселеними туди Карпатськими Русинами, ми уважаємо більше природним думати, що Запорожцї, згідно з оповіданєм Коломийця[1]) вийшли з Банату і переселили ся в Сеймени. Здогадка тим більше правдоподібна, що Сеймени дійсно лежать на дорозї з Банату в Добруджу, куди, як побачимо, Запорожцї не могли відразу перейти".

До сього додам я ще тілько: Запорожцї не були нїколи в тих селах, в котрих тепер живуть Русини. Чернїґ подає з Бачки околицю Зенти за таку, де були Запорожцї. Та Зента від теперішних руських осель досить далеко. Колиж були і де іще, а лиш Чернїґ про те не знає, то анї не вимерли, як він думає, анї не зляли ся з нїким, як думає д. В. А. але справдї виеміґрували назад. Доказом того може бути се, що про Запорожців нема анї жадних народних переказів між Русинами в Бачцї, коли про иньші, давнїйші події є такі перекази, анї письменних звісток, хоть то неможлива річ, щоби вони не могли заховати ся, коли-б справдї істнували. Що знов теперішні руські оселї заселили Русини з північної Угорщини, про те сьвідчать не лиш народні перекази, але, як я чув, і урядові акти в архіві в Зомборі. Я не мав змоги переглянути їх і повідписувати, але хто се зробить, той причинить ся до цїлковитого осьвіченя історії руських осель, покритих до тепер мракою таємничости.

Коли саме повстали руські оселї, не можу докладно сказати задля браку висше згаданих актів. У Чернїґа одано лиш такі три звістки про них:

[1]) Коломиєць — 120-лїтний Запорожець; від нього зібрав цїнні відомости про житє українських осадників в Добруджі автор цитованої тепер статї.

1763 р. предложив Котман, що звиджував ті оселї на приказ уряду, справозданє з своєї діяльности; в ньому каже так: „Die neue Possesion Keresztur fand ich von unirten Ruthenen zahlreich bewohnt (Черніґ, III, ст. 13). Про Новий Вербас згадано у Черніґа під р. 1785 лиш тілько, що він тодї числив 310 домів (III, ст. 58). На ст. 148 подана знов згадка, що в першій чвертині сього віку були Русини в двох місцевостях (Керестур і Коцура) в Бачці і в однїй місцевости (Шід) в Сримі.

З звісток тих, як видно, не можна робити жадних виводів про початок осель. Але я, думаю, добре зроблю, коли йдучи за писаними хронїками, які доводилось менї бачити в Керестурі на друкованих книжках, визначу час повстаня перших руських осель Керестура і Коцури на трийцяті роки минулого столїтя. Роки в тих хронїках вправдї не однаково подані, але ріжниці малі, хитають ся між одним та двома роками, що для нас не має великого значіня.

Справа про те з руськими, Бачванськими оселями представляє ся так: Полуднева Угорщина, нищена довголїтними турецькими війнами, не мала зовсїм принадного виду навіть тодї, коли Турки примушені були уступити з неї. Села і місточка попалені, перестрашені люде довго не хотїли показувати ся в ті сторони, де не могли бути безпечні анї що до свойого майна, анї житя. Доперва за пановання Кароля VI та Mapиї Тереси відносини змінили ся. Пусті, обширні землї почали заповнювати ся поселенцями ріжних наций, ріжних вір, місточка почали відбудовувати ся. Урядови залежало на тім, щоби урожайні землї полудневої Угорщини як найскорше населили ся, тому поставив як найприступнїйші умови для кольонистів. Русини Земплинського комітату і сусїдних дочули ся про те рівнож, а що їм не найлїпше поводило ся, умовили ся між собою і в кількох громадах, в ріжнім часї, пустили ся на долину. За кілька років дійшло число родин осадників до кількох соток; вони заселили одну велику пустиню і заложили тим способом нинїшний Керестур. Частина їх знов осїла в знищенім селї, Коцурі[1]) і дала почин до нинїшної руської оселї тоїж назви. Про населюванє Керестура і Коцура заховала ся у тамошних людий ще до нинї згадка. Два такі оповіданя, що дотикають ся Керестура, подаю понизше. Подібних оповідань в Коцурі не довело ся менї записати, хоч вони і там повинні істнувати.

[1]) Коцура була первістно сербським селом; нинї нема в нїй анї одного Серба.

1. Оповіданє Колошняя Яноша, госп. з Керестура.

Зоз Земплыіцкей столыіці[1]) тýсме насельи́лі. Кит сме ту насельи́лі, то бýло шіцко льим вóда, хіжі ньи бýло прет сто пейдзéшат рокáмі; та ньи сцéльісме ту біваң[2]), бо ту ўшáдзі вóда бýла, жемныіска; та нас ту путáлі, до пýтох до жельи́зніх, же мушіме ту біваң, льим сме сéбе жемуныіце[3]) копáлі, та сме там бівалі у жéме, нýка. А так помáлі льýдзе, кóтрі бул кýшчік[4]) ўладньи́йші ґу пеньи́жох, та сéбе купéл по йиднóго кóньа, за пейтнаң фóрінті[5]) або двáцең, то найдрашші конь бул, кид насельи́лі. По штірме льýдзе ў йидно цімборéлі[6]) і так жéмічку орáлі, док ше кушчічко ньи змóглі бáржей; а вең йак ше уж кушчічко змóглі, вéцка льим по двóме... Йак ше йім рóдзело, жіто предавáлі, áльи і то мушéлі вóжің аж до Бáйу[7]). Міроў жіта кóштал тéді трі форінті шáйні, а óуса — кóштал трі осмáкі; дóґод вéзлі до Бáйу, бо йиден дзень ньи мóглі дойсң — а на вóлох вожéлі та доґ йидну тéрху одвéзол прéдаң, а доґ прішол нáзад до дóму, та шіцкі пéньижі потрóшел[8]); дáкус[9]) кид му остáло. Ну, а вéцка[10]) ўше бáржей кáжді рок вéце жéмі орáлі, вéце ше йім родзéло, та сéбе пóчалі прáвің[11]) хіжі, та за то наш вáлал[12]) Кирестур ньи тáкі прóсті, ушорéні[13]), бо льýдзе ше йак кóтрі знáлі, та так і правéлі ньи бýлі тáкі учéні: йак знáлі так робелі. Альи тéраз ўж йіх йист дзéшең раз вéце йак тáді, кит ше насельи́лі: тéді ньи прішлі льим на трісто нумéрі, а тéраз уж мáме сéдем сто осемдзéшат і пéйң. А цéркву сме за сéдем рóкі правелі, шіцко[14]) о свóйім трóшку[15]); зáто так длýго правéлі. А опéт за то тáкі грýбі мур положелі; фудáмент стóйі сéдем шýхі[16]) дóлу а пéйң шýхі доокóла мур аш по шéнґльу[17]): там ныіґдзе жéбі цéньше бýло, льим шіцко грýбе. А шіцко льим йиден боўтгáйташ[18]), а на пол цéглі льим грýбі: та ше кáжді чудýйи, же йак то мóже тáку тéрху вéльку трімаң. Штірáцең шéстого рóку тýрньа[19]) положéна нóва і з бакáром[20]) закріта. І йист у ньий пéйң дзвóні: йиден ма осéмнайң мáжі і — пул, а йиден ма да спейтнаң, а трéці да з двáнаң, а йиден ма дáґзе з пейң мáжі стáрі, а йиден да з трі. І годзіна[21]) на ньий іпіче пéрша: ньи бýла меньáна: ма уж кóло сто рóкі.

---

[1]) комітату; [2]) жити; [3]) землянки; [4]) трошки; [5]) золотих; нїм. Gulden; [6]) товаришили; [7]) місто в Бач-Б. комітатї; [8]) видав; [9]) мало; [10]) потому; [11]) будувати; [12]) село; [13]) рівний; [14]) цїлком; [15]) на свій кошт; [16]) ліктів; [17]) дах; [18]) склеплїня; [19]) вежа; [20]) мідяною бляхою; [21]) годинник.

2. Оповідане Джюджяра Василя, госп. з Керестура.

Кире́стур мо́же буц та́кі ста́рі, мо́же мац сто пейдзе́шат пе́йц ро́кі. І наро́ді с поча́тку сельи́лі од Земплыну. І пе́рші прі́шлі і направе́лі се́бе кольи́бі. І прі́шла вельи́ка во́да, хто́ра шіцкі по́лья польа́ла; і то́ті пе́рші, цо прі́шлі, і поба́лі ше от те во́ді, хто́рі та́ку во́ду ньи́ґда ньи відзе́лі і по́шлі да́льий йи́дну штаці́йу і пол[1]) — во́лал ше тот ва́лал: Шо́ва — і там пребу́лі да с ки́льо пар ро́кі. То́ті дру́ґі, цо пріходзе́лі од Земплыну, ньи зна́лі за тіх ньич, же йи і у́ Шо́ві з ньих. І поча́ла во́да прехо́дзіц і так то́ті цо по́сле сельи́лі, поча́лі оста́вац на пустіны Кире́стур. І барз бу́лі худо́бні, бо кит худо́бні прі́шлі. І то́та во́да трайа́ла се́дем ро́кі. У тіх се́дем ро́кох бул йи́ден рок барс сухі так, же хто мал і до штірі ферта́лы же́мі, мо́гол до хлыва йидно́го ко́нца потра́ву зно́шіц. І насельи́лі од Земплыну і ньи до́шлі до Кире́стур пустіны, прелапе́ла йіх жі́ма. Оста́лі у Мако́ве. Йак пре́шла жі́ма, прі́шло йіх ве́це йак зо штіраце́ц тальи́ґі[2]) хто́рі са́мі цага́лі, а хто́рі мал і маґа́рца[3]). І так че́шко доселъувалі. І то бу́ло наро́да од Земплыну і од Ма́кова. І доста́лі та́кой йи́ден шор[4]) і тот шор ше і ньи́шка во́ла Макоу́скі. І зве́злі зо со́бу то́ті од Мако́ва йидно́го маґі́стра. Дозна́лі ше і ге́у́ті, хто́рі бу́лі у Шо́ві, же на Кире́стур пу́стіньу уж і ве́це насельи́лі і у́раце́лі ше і ге́у́ті зо Шо́ві. І зве́злі зо со́бу йидно́го по́па ра́цкого[5]). І на́чал ше маґі́стер с по́пом ра́цкім ньимі́ріц[6]). І тот маґі́стер з Мако́ва вігнал по́па ра́цко́го на́зад до Шо́ві. І так оста́лі са́мі Русі́ні і до днес. Вецка кит ту побу́лі да с тріцец ро́кі і заш прі́шла та́ка ве́лька во́да і так уж надума́лі, же отсе́льа на́зад го́ре (у́ра́ціц ше сце́лі). І прі́шол йи́ден пан од Бе́чу[7]), і мо́дльил[8]) йіх, да бі ньи отсельова́лі. І так пре́дал йім веце же́мі: дзе мо́жу, най там о́ру і пре́дал йім пусті́ньу Брестоу́чіть льи́бо Бре́стовец, а обе́цал йім і пусті́ньу Бі́лу. А во́ні отповеда́лі тому пано́ві, же „не бу́ду сідыти йак жа́бі у во́ді: пойде́ме го́ре“[9]). А во́ні го́ре ньи по́шлі і пусті́ньу Бі́лу утраце́лі.

[1]) одна стация має дві милї; [2]) теліґ; [3]) осла; [4]) улицю; [5]) сербського; [6]) сварити; [7]) з Відня; [8]) просив; [9]) наведені слова вказують, що Бачванські Русини говорили перше чистїйшою укр.-руською мовою, як нинї.

На початку сього віку людність обох названих осель дійшла до такого поважного числа, що стало їй тїсно жити на дотеперішнім обшарі. Не зволїкаючи довго, почала вона розглядати ся по околицї за другими відповідними місцями під оселї. Найшло ся їх значне число. Повстало тепер другорядне населюванє, при чім обидві давнїйші оселї, Керестур і Коцура, почали відгравати ролю матерних осель, коли тимчасом нові ставали дочерними. Так повстали ще отсї руські кольонїї в Бач-Бодроґу: Старий Вербас (Ó-Verbász), Дюрдєво (Gyurgyevo) і Новий Сад (Ujvidék, Neusatz). Остання місцевість єсть містом і числить до 30.000 душ. Русини становлять там як раз 1%, бо число їх виносить до 300 душ, але мають в Новім Садї свою церкву, школу, сьвященника й учителя. Рівночасно почали Русини переходити Дунай і осїдати ся в сусїднім Славонськім комітатї, Сримі. Там заложили руські кольонїї в отсїх місцевостях: Петровцї (Petrovci), Миклошевцї (Mikluševci), Грабово (Grabovo), Беркасово (Brkasovo), Шід (Šid), Бачинцї (Bačince) і Митровиця (Mitrovica). Остання місцевість єсть містом: Русини почали там населювати ся доперва в послїдних роках і то не з Керестура і Коцури, але з котрогось горішнього комітату, також західного (мабуть Шарошу), бо мова їх подібна до мови давнїйших осадників в Керестурі і Коцурі. Так само Шід єсть місточком, лиш там поселенцї є вже Керестурські або Коцурські.

Як видно з того, що я до тепер сказав, то число осель в Сримі є більше як в Бачцї, але сї сримські кольонїї дрібні і в сумі Русинів в Сримі є лиш четверта часть в порівнаню з Бачванськими Русинами.

Як я сказав, всї сримські руські кольонїї (з виїмкою Митровичан) вийшли з Бачки; говорючи отже про одних, говорить ся тим самим в головнім і про других тим більше, що вони не змінили ся за кількадесять років свого переселеня так, щоби потрібно для них окремої характеристики, особливож коли вони до тепер утримують сталі зносини з матерними оселями. Бачванські і Сримські Русини відвідують себе на більші сьвята, на празники, звані там „кірбайами“ від нїмецького Kirchweih, на кожді родинні важнїйші випадки як весїля, похорони і т. др. Стоячиж в таких зносинах, не затрачують спільних прикмет, що характеризують одних та других. В руських оселях в Сримі — з виїмкою одної — не був я особисто, через що й не хотїв про них ширше лиш з наслуху говорити тому і назвав сю мою розвідку Руські оселї

в Бачці, хоч, кажу, сказане тут можна в головнім прикласти і до сримських Русинів.

Число всіх Русинів в Бачці і Сримі не є певно знане. Офіцияльна статистика хоть подає його, то довірювати їй не можна: вона все кульгає... Більше можна би вірити шематизмови, бо майже всї Русини є греко-католики. Колижбо ту знов біда, бо шематизму такого від непамятних років не можна дочекати ся. По обчисленях бачванських інтелїґентних Русинів, число всїх руських душ в Бачці і Сримі доходить до 12 або 13.000. З того над 9000 душ припадає на Бачку, решта на Срим. Бачванські оселї числять з окрема по тілько душ[1]):

Керестур	5000
Коцура	2500
Дюрдєво	1000
Старий Вербас	500
Новий Сад	300

По кілько руських душ находить ся в оселях сримських, в кождій з осібна, я не міг довідати ся. Та всїх їх загалом числять понад 3000.

Між руськими оселями лиш одна є зовсім чиста непомішана з другими нациями: Керестур. Всї иньші оселї мають мішану людність. У Коцурі жиють побіч себе Русини, Мадяри і Нїмцї; в Вербасї Русини, Серби і Нїмцї; в Новім Садї всї нациї, які є на Угорщинї, при чім кожда має свою церкву і школу. В Сримі перемішані Русини по оселях головно з Сербами. В кождій оселї надто находить ся бодай по кілька родин жидівських, та циганських.

Така мішанина народностий мусїла полишити свій вплив на Русинах. І справдї його пізнає кождий на перший погляд. В управі рілї пізнасть кождий вплив нїмецький, в ноші, особливо дївчат та женщин, вплив мадярський, в танцях і сьпіванках вплив мадярський і сербський. Тоті посторонні впливи виделли очевидно богато від Русинів з їх давнїйших навичок, звичаїв і т. др. але подїлали на них культурно. Хто нинї ввійде до хати руської, поговорить з її господарями а відтак потягне паралєлю між ними, а їх Земплинськими братами — ба навіть і нашими Галичанами з многих сїл — то побачить, що Бачванцї супроти других Русинів — Европейцї в повнім значіню того

[1]) Для лекшого спамятаня подаю округлі цифри.

слова. Нам лиш треба би бажати, щоби і наші всї Русини Бачванським як найскорше дорівнали в добробитї та материяльній культурі.

Що до віри, то всї майже Русини тамошні греко-католики. Лиш невеличке їх число, що недоходить і сотки, причислює ся до Назореїв, про котрих скажу дещо пізнїйше, а кілька душ визнає віру православну. Греко-католики належуть до епархії Крижевської і мають свойого епископа, нїби Русина, Дрогобецького. Цїла епархія крижевська невеличка; вона числить заледво 20.000 душ, з того дві третї становлять Русини, а одну третю Хорвати. Здавало би ся, що Русини повинні мати також свойого епископа бодай на переміну з Хорватами. Так нї. Відколи Крижевська епархія істнує, від тогди епископами були там Хорвати. Се перший раз трафило ся, що хоч якийсь Русин став епископом, та й до того треба було уживати аж посторонної помочи. Бачванські Русини стараючи ся про епіскопа Русина, покладали на Дрогобецького великі надії. Завели ся однакож на нім сильно. До тепер він не лиш не зробив нїчого доброго Русинам, але навіть нїчим не дав пізнати, що він чує себе Русином, що він хоче добра Русинам, як і иньші руські епископи в Угорщинї, що поза свою особу нїчого не видять, хоч моглиби много зробити, як би хотїли. Нагадаю тут лиш се, що в Угорщинї школи конфесийні. Кожда віра удержує свої школи сама, отже і Русини. Щож лекшого епископови зробити, як завести бодай обовязкову науку руської мови в народних школах? Сеж від него залежить. Але нї. Народні школи в Угорщині, удержувані Русинами, — а специяльно тут в Бачцї — становлять головне жерело мадяризациї між ними. Як то немило мусить вдарити нашого Русина, коли прийде до чисто руського села, як Керестур, і почує на дорозї таке поздоровленя від дїтвака, як „йов ештет“ або „йов реґґельт“ намість „добрий вечер“ або „добрий день“? Я говорив з кількома хлопцями, що покінчили народню школу вивчивши докладно мадярську мову. Розумієть ся, не зле знати хоч яку мову — якби не то, що дїти з мовою всисають в себе в школї і духа мадярського, а ненавчивши ся по руськи, з часом стають ся справдїшними Мадярами, денаціоналїзують ся.

Як в Бачцї мадяризують ся Русини, так в Сримі стають вони Хорватами; підлягаючи хорватським законам краєвим, вони мусять дїти свої посилати до хорватських шкіл. Розумієть ся, скорше

можна вивчити ся Русинови по хорватськи, як по мадярськи; тому в Славонії ще більша небезпечність для руських поселенців, ніж в Угорщині що до винародовленя. Коли теперішні відносини в Бачці і Сримі не змінять ся і зістануть на будучність такі самі, то наших кольоністів чекає там нехибна смерть національна. Друге поколїня їх не буде вже звати себе Русинами, лиш Хорватами або Мадярами. З сього знов вийде шкода нашій нациї і то подвійна, бо з винародовленєм наших поселенців не лиш побільшуть ся ряди наших ворогів, але і пропаде для нас раз на все одна з красших частин нашої суспільности.

Щоби тому запобічи, на те є лишень одна рада: Нашим Русинам треба конечно подбати, щоби виховати у себе інтелїґентних Угорських Русинів, що потому вернули би на родину і обняли провід над нею. Кілька добрих, інтелїґентних сил потрафило би зробити там цїлковитий переворот в справі народного відродженя, через те й видатки пороблені нашою інтелїґенциєю на виховане таких людий повернули-би сторицею назад. Що справа ся дуже жива і пекуча, думаю, не треба удовіднювати; а що її можна-б перевести в житє, проте я писав вже і деінде. У нас зовсїм иньші відносини, тож наші люди не годні собі представити, як на Угорщинї много значить авторітет одиниць. Тим лишень можна пояснити теперішний национальний занепад Угорських Русинів, а блискучі, хоч короткі та схиблені хвилї по угорськім повстанню. Тота віра в авторітети подає нам надію, що знов одна одиниця зможе там всїх порушити; а коли те стане ся, раз піднесений рух не тяжко буде нам піддержати.

Приступлю тепер до нарису житя і побуту наших кольонистів в Бачцї. Перед тим однакож наведу три оповіданя Колошняя Яноша, керестурського Русина, що дотикають недавно минулих часів. Перше оповідане представляє нам епізод з житя поселенців за панщини: видимо з нього, що і там тото само роблено, що і в нас з селянами; били їх за що будь, знущали ся над ними всякими способами, примушували їх як найбільше, хоть неправно робити на панів. В другім оповіданю маємо образок боротьби з саранччею. В третїм подана згадка про революцию в 1847 р.

1. Які були нужди давно, а які тепер.

А да́ўно кид бул неме́шак[1]), барз льу́дзох муче́лі; хоч за йаку ма́лку ствар[2]), да́лі чловеко́ві два́нац па́ліц: а то барз бо́льі, кид два́нац па́ліц да́йу. А хоч йаку пілну робо́ту ма́л до́ма, му́шел оха́біц[3]) сво́йу робо́ту, а па́ньску му́шел пойсц ро́біц, бо то бу́ла йак ца́рска робо́та. Кид ньи по́шол на ўре́ме, ба́ндур[4]) го прі́дал ішпано́ві[5]). Кид прішол пред ішпа́на на одґо́вор, і́шпан му ше пітал, чом так ньи ско́ро прі́шол. Чло́век ціґа́ньил, же ньи мо́гол прісц так фрі́шко[6]), ньи бу́л до́ма. А ба́ндур гва́рел, же бу́л до́ма: заш го зва́льилі на́-жем, да́лі му два́нац па́ліц, же ціґа́ньил; а кит ше пальічка злама́ла йидна, а вон мал у сно́пку пе́йдзешат дру́гі пальічкі, та льим віцаглі дру́гу пальічку, та го білі, аж му креў ішла през ґа́чі: барз білі. Муше́лі слу́жец те́ді барз ве́льо. А ки́т по́шол ґа́зда сво́йо жіто ко́шіц, а на па́ньске ньи по́шол, ішпан ро́сказал, ордінанц най пра́га ко́ньі, да іду по то́го чловека. Тот чло́век гва́рел, же по́йдзе йу́тро на робо́ту; ішпан ньи сцел поенґидо́вац, же ца́рска жем ше му́ші ро́біц. Послал двох банду́рох по́-нього. Кид го піве́длі с по́льа прет ішпана, пе́рше му да́лі два́цец і штірі на за́док, йак то во́ні зна́йу, і заш му́шел пойсц та́кой на ца́рску жем, а́льи же ньи пош)л тот дзень, цо го гоньи́лі на робо́ту, дру́гі дзень кид бул на робо́ті ньи дал му у́рбар, ньи запісал, же чом го ньи послу́хал, то мал штроф за то́то. А кит ше по́кошело шіцко зе́рно ца́рске, ішпан ро́сказовал, же а́ньі йидно́му ґа́здові ньи шльибо́дно сво́йо за́рно во́жіц до́му, док ца́рске ше ньи повоже́ло і ньи скла́дло до бра́дла[7]). А ве́цка пе́рше док почіта́лі[8]), ки́льо ґа́зда ма кріжі[9]) жіта, то ше вола́ло дзеша́ток, та зо сво́його жіта ґа́зда му́шел дац се́дмі кріш: се́дмі кріш комо́ра[10]) бра́ла од ґа́зді. Аж ве́цка льу́дзом шльибо́дно бу́ло сво́йо во́жіц до́му. Та ве́цка шльибо́дно бу́ло ро́біц і сво́йо тла́чіц; а́льи і па́ньске му́шел пойсц тла́чіц, кит го гоньи́лі, а його му́шело о́стац. Йак потлаче́лі[11]) па́ньске жіто і кра́шньи збу́йалі од пльи́ві во́нка і то льим на вітрі, ньи бу́ло ті ві́терньіці, цо те́раз йист і ве́цка кид бу́ло чісто уж жіто у па́ньскім гу́мно, льу́дзі му́шелі на́-ко-чох[12]) во́жіц то́то жіто до царскіх маґазінох. Альи у́ше ше та́кі ме́штер на́шол чло́век, же мо́гол укра́днуц два-трі пожо́нці, та

[1]) панщина; [2]) річ; [3]) зоставити; [4]) двірський слуга; [5]) завідатель піль, rządca; [6]) скоро; [7]) стирти; [8]) почислили; [9]) наш: полукіпок, хоч не мавби 30 снопів; [10]) камера, державні землї; [11]) помолотили; [12]) на возах.

охабе́лі у ка́рчмі — а то ца́рске жіто бу́ло і во́ні за то укра́длі — та йак сіпа́лі тото́ жіто, та чловеко́ві хібе́ло трі ме́хі, кид о́хабел[1]) у ка́рчмі; а́льи вон мал дру́гі трі ме́хі пра́здні, цо ньи на́брал жіто до́ ньіх. Кид вісіпа́лі то́то жіто, а вон се́бе ўжал праздні мех, поло́жел на пльи́цо, та кид вісіпалі жіто, та ру́цел там пра́здні мех, же́бі бу́ло потпу́но, бо трі укра́днул, а му́шел трі пра́здні пору́ціц. Та вец йак ше ўраце́лі на́зад од маґазіна і по́шлі до то́го качма́ра, дзе жіто охабе́лі у качма́ра, та вец там пілі за тото́ жіто. І так о́кламалі за то ца́ра, йак от го і те́раз кла́му. А кит ше хо́дзело о́рац на пе́йц ла́нці же́мі, то дзе́шец плу́гі вігналі; та кид ора́лі, ка́жді за шо́ром[2]) му́шел ісц йи́ден за дру́гім; а кит спра́вел басо́ўку, дзе ньи до́бре подо́рал, та звальи́лі го, да́лі два́нац па́ліц, же кла́мі ца́рску жем. Альи йак же то могол знац бандур, кит там дзе́шец льу́ді бу́ло? Бо ба́ндур хо́дзел по́штред же́мі ўша́дзі; та дзе́шец бра́зді ора́лі ше на́раз; ба́ндур льим по́шол, та почітал то́ті бра́зді, вон знал, ко́трі чло́век ньи до́бре о́рал: зва́льилі го на жем, да́льі му два́нац па́льіц і тот дзе́нь ньи мал зазначе́ні, же у́рбар. Заш дру́гі дзень му́шел пойсц ро́біц, аш так му запіса́лі у́рбар. А йист та́кі льу́дзе, цо ве́льо раз банду́ра накарме́лі і напойи́лі, гоч чло́век бул віноваті, ба́ндур гва́рел, же йи ньи вінова́ті, бо му бул до́брі, прійа́тель. А йист та́кі чло́век, цо ньи бул вінова́ті, ба́ндур ше на́ньго гньівал, пре́дал го пред ішпа́на, же схібел; чло́век гва́рел, же он ньи хібі. Ішпан ше піта ба́ндурові: чі хібел тот чло́век? Ба́ндур гва́рі, же хібел. Зва́льилі чло́века на́-жем, кид му йи́дну уца́лі, чло́век ста́нул го́рі, же йи ньи вінова́ті, он ше ньи́да біц: прішлі тро́ме банду́рі, та го пріціслі на́-жем, йи́ден му льи́гнул на гла́ву, на́-карк, а йи́ден на но́гі, а тре́ці біл, аж му креў ішла през ґа́чі. Да́ўно ве́це бріґі[3]) бу́ло, йак те́раз — бо то бу́ла бріґа і за на́шого дьіда — а те́рас то́та мла́да че́льадз о тріцец ро́ких, ко́трі ма́йу, во́ні то ньи сцу ньіц ве́ріц, же то пра́ўда; а пойи́ден йист, цо ве́рі, же то бу́ло так. А мла́да че́льадз жійи так, йак ріба у во́дзе, ньи зна жа́дне ну́жді, бо іх ньи го́ньа ньіґдзе на робо́ту, на ца́рску; ньи́шка льим ка́жді се́бе ро́бі, ньіхто му ньи запове́да[4]); ішче кид му о́цец і мац росказуйу, же так тре́ба ро́біц, а вон гва́рі, же вон зна; а ньи знал бі аньі гуто́ріц, да ньи у́чел од о́цца да маце́рі, а гва́рі же зна шіцко. Ньи́шка йи ве́лька піха ме́джьу мла́ду чельа́дзу; ньи зна́йу за ну́жду, ньі за йа́ку; сла́ва Бо́гу у́ж з два́цец ро́кі ўше ше

[1]) лишив; [2]) по порядку; [3]) біда; [4]) розказує.

до́бре жіто родзе́ло, о́вес, кукуріца, шіцко бу́ло, ньи барз ве́льо, а́льи у штре́дньу ру́ку. У́ше ше зродзе́ло, цо сме мо́глі ца́ревіну[1]) віпла́ціц; а кид ньи мо́гол чло́век віпла́ціц, прідзе еї́зе́квент, польіца́йи дво́ме, попішу члове́кові ко́ньі, кра́ві і ве́жньу та преда́йу от чло́века шіцко, і так му́ші віпла́ціц царевіну шіцку і порціййу[2]). Та ше тім мла́дім відзі, же то ве́лька ну́жда, а́льи кит то члове́ка ньи бо́льі ньіч, бо го ньи білі, льим кише́ньку бо́льі! І те́раз барз до́бре наро́дові на шве́це жіц за́то, бо през бріїі жійи: віплаці порціййу па се́бе шіцко ро́бі. Но, то у́же готове то́то.

2. Про сараньчу в 1847 р.

Те́раз ньи знам, чи у Бач-Кирестурі зродзе́ла ше ша́шка[3]): то бу́ло штіра́цец се́дмого ро́ку. І по́ тім у́ йишеньі то́лько ва́йиц[4]) наньисла, ко́ло тіх гньіздох, дзе кукуріца віро́сла! Мо́жи дзе бу́ло ве́це йак пейдзе́шат дзіркі прі ка́ждім гньізду. А ве́цка у тіх дзіркох та́кі бу́лі ме́шчкі[5]), цо шіцко ша́шка бу́ла у тіх ва́йцох. А льу́дзі то ньи зна́лі, же цо то бу́дзе, та кит сме ора́лі, та ше шіцко віора́ла во́нка, а льу́дзі ду́малі, же то замаржньи шіцко; а кить прішла йар у а́прільу ме́шацу, шіцка ше зродзе́ла во́нка і так поча́ла ро́снуц, йак то́ті ча́рні шве́рцкі[6]). Ньи мож бу́ло з но́гом ста́нуц ньіїдзе на́-жем, те́льо йий бу́ло. І вец поча́ла ісц го́ре на жіто, кид жіто подро́сло так да с пол шу́ха. Та шіцко жіто пойийдла. Вец преходзе́ла да́льи на дру́гі ме́ста. А вец льу́дзі ше о́сетілі[7]), же шіцко по́йи жіто, та го́ньилі льу́дзох, да лапа́йу з ро́шту[8]). І сіпалі до ме́хах: пе́йц ме́хі на фе́рталь. А бу́ло о́сем сто і шездзе́шат і штірі фе́ртальі же́мі, а два сто і ште́рнац сесійи: ка́жді чло́век му́шел пе́йц ме́хі нала́пац і му́шел пред ва́рошкі дом[9]) пре́йсц, ука́зац, же нала́пал. І му́шел йа́му віко́пац у же́мі, та йу там сіпац до тей дольіні і зага́рнуц зоз гльіном. А цо́сме ве́цей лапа́лі, а Бох ве́цей нам да́вал ша́шкі. І так нам по́йидла жіто шіцко, цо ньи оста́ло нам ньіч: йиден рок мі ньіч ньи ма́лі. І та́ка ну́жда бу́ла льу́дзом — по тріцец форінті кувова́лі жіто — ша́йні пеньиізі бу́лі те́ді — кукуріца бу́ла двацец і штірі форінті ша́йні; а вец дру́гі рок

[1]) податок; [2]) також податок, але крайовий; [3]) саранча; [4]) яєць; [5]) мішочки; [6]) цвіркуни; [7]) отямили ся; [8]) з решетом; [9]) дім де містить ся громадський уряд.

ньи сцéла пойсц шáшка гéтка, зос хóтара[1]), їшче вéце бýло: то два рóкі трáйало ў Бач-Киреcтýрі, доїсме ньи ходзéлі трі раз доокóла хóтара мóдльіц ше зос просецíйу і крíжі, цо мі вóламе, ў цéркві. Та йаїсме ше вімодльилі, та дрýгі рок вéцка ше зóбрала і так подльицéла гóре, йак кид вéлька хмáра ідзе: шіцкі льýдзе, цо на пóльу бýлі і дóма так дýмалі, же ньйбо спáдньи, льим кáжді так рýкі посклáдал, а пáтрелі гóре. І йак прéшла Киресту́рскі хóтар[2]), роздзéльила ше на два стрáні і так пóшла йидна ґу пóладньу стрáна, а йидна ґу віхóду; льим кóтра спáдла дóлу, же ньи мóгла льйцец, то та загінýла там. Та ньи знáйу льýдзе, чі Бог дал, да пóйдзе гет, чі за то, же ше льýдзе барз модльйлі Бóгу. Ну і ньи знáйу льýдзе, дзе вóна станýла: чі ше потопéла ў вóдзох, чі так препáдла нáраз зо шіцкім. Ну то то готóве тéраз уж.

3. Про Мадярське повстанє в 1848 р.

Штірáцец осмóго рóку, кид мáла буц бýна[3]), па тéді так бýло: льýдзе ше пісáлі за пульґірох[4]), а то тéльо знак бул тóті пýльґіре, йак тéрас соцíйальисті; і то знак, цо гóдна буц бýна у орсáґу[5])! І тóті льýдзе ше найбáржей пóвадзелі; Мадьáре сцéлі, да мáйу свóйо прáво, а Рáці[6]) заш сцéлі, да мáйу свóйо прáво. Та пó тім йидні дрýгіх білі. Вéцка прíшла Рáцом Сервíйа у пóмоц, Сервійáньи[7]). Пéрше прíшлі до Тíтельу[8]) і аж до Сентомáшу[9]). Мáдьаре білі на Сервійáнцох і на Рáцох, да йіх мóжу вóнка вігнац зо Сентомáшу; па йіх ньи мóглі вігнац. Кіша ґинéраль он йи розлýпал Сентóмаш і цо бýло там вóйско на Сентомáшу сéрпске, он шіцкіх росплáшел, мушéлі сцéкац. Вéцка йак пóўсцекалі гет отáмац[10]) Рáці і Сервійáнці, а Мадьáре за ньіма: кóтрого дзе ўлáпелі, там го зáбілі. Мáдьарі Рáцох позабівáлі, а Рáці Мáдьарох. Кид ўлапáлі Мадьáре сéрпского пóпа, та му шіцку брáду вітаргалі, байýсі[11]). То ту бýло у Кирестýре так сом відзел, гі вас А Рáці ше гньівалі, же Мáдьарі так рóбелі з йіх пóпом; а вóні кид ўлапéлі мадьáрского пóпа, та го ўлапéлі за вáйца, та круцéлі го, аж мýшел ýмрец. А вéцка Сéрбі прéмоглі заш Мадьáрох, моцньййші бýлі Сéрбі. Кит ше да йиден

[1]) села; [2]) границю; [3]) революция; [4]) революціонерів, повстанців; [5]) краю; [6]) Серби з Угорщини; [7]) Серби з королівства; [8]) місто; [9]) село; [10]) звідти; [11]) вуси.

Ма́дьар скріл, а ньи мо́глі го на́йсц, — а во́ні ше крілі до сла́мох — та Се́рбі то́ту сла́му запальи́лі, та так на́шлі. Кид ўлапе́лі Мадьа́ра, та му реме́ні дра́лі зос хріпта, а так заш існо кид Ма́дьарі пре́ўладалі, так існо робе́лі зос Серблыіном. І во́ні йіх так кру́целі і ре́залі йім реме́ны. Ішче́ Мадьа́рі ўлапе́лі Се́рблыіна, та го руце́лі до̀ о́гньа, та там го́рел живі. І одбера́лі од ныіх, цо ма́лі у піўныіцох, пожіўльи́ныи, жіто, хльип, ома́сту то шіцко од ныіх забра́лі; хіжі йім попальи́лі; кид дзе́цко на́йшлі у колыіскі ма́лке та го так ўжа́лі на байне́ті, та го пребілі. До-ґо́д[1]) ньи прішол ру́скі цар у по́моц на́шому, за пулдру́га[2]) ро́ка так ше преганьа́лі, білі. Аж йак прішол ру́скі цар на́шому царо́ві у по́моц і Мадьа́рох опколыи́лі дооко́ла, ру́ске во́йско, у Ара́ду, аш те́ді Ма́дьар ўсце́кнул зо шіцкім. І ве́цка ше бу́на уцішела.

В Бачції земля чорна, урожайна; вродить ся на нїй всьо, що посїяти. Хто має її подостатком, той може жити дуже добре і хорошо. Що так є, се побачить від разу, хто лиш зайде до якого села Бачванського. Та нас тут інтересують лишень руські оселї, тож про них буде мова.

Руські хати будовані всї на оден лад. Вони просторі, мають досить сьвітла, бо вікна не малі, а покриті найбільше соломою. Трафляють ся однакож подекуди дахи також очеретяні і черепяні. Кожда руська хата стоїть звернена фронтом на подвіре, а одним боком на улицю так, що одно вікно або два виходять все на улицю. Хата складає ся з двох кімнат і з „прікльита“. „Прікльит“ стоїть в місци наших сїний, однакож півтора, до двох разів ширший, вибілений і закритий в верху так, що має подібно стелю, як і кімната. Найбільше уживають його в лїтї: там сплять тодї, їдять і т. др. Кімната, що від прікльита йде дальше на подвіре, служить за пекарню; в нїй варять і печуть, а в зимі сплять. Тому стоїть в нїй також велика піч з бовдуром. Кімната, що від прікльита йде на улицю, служить за гостинну. Вона красно прибрана, тому і дуже часто виложена підлогою. Стїни, з виїмкою прікльитної, завішані образами, між котрими є дуже много мальованих на шклї, розуміє ся так зручно, що особу не підписану трудно було би й розпізнати, що то за особа. Поміж і попід образи позавішувані тарельцї різної величини — много їх є особливо в прікльитї — а подекуди і з паперу повироблювані

---

[1]) доки; [2]) півтора.

"пташки", повкладані часом в скорупу яєць. Коло вікон з надвору висять віконниції, помальовані на темно, звичайно темнозелено, в середині знов заслони з кольорового перкалю. Такі самі заслони висять і при дверех так комнатних, як прікльитних. При тамошнім підсоню заслони такі дуже практичні і потрібні. Коли в літі горячо, в комнаті замикає ся віконниції і спускає заслони, через що робить ся там приємний холод. В кождій такій гостинній кімнаті містить ся ще одна, дві лавки, стіл накритий з верха гарним, бавовняним, але власного виробу покривалом, званим „партком", пара крісел і два високі ліжка, заложені перинами і подушками, поприкривані гарними простиралами. Дуже часто хати мальовані, рідше кімнатним малярем, частійше самими жонами. Кожда хата має від фронту (від подвіря) ґанок; ґанок той однакож не такий, як у нас, що звичайно вузенький, збудований просто головних, входових дверий, але тягне ся на цілу довжину хати і має свої власні двері в мурі, що виходять на улицю. Його звуть там: „коні". „Коні" також помальований, але лиш руками жон. На подвірю містять ся ще кромі хати стайні, шопи, комора, пивниця і студня. Зо студень тих звичайно не пють воду, лиш напувають товар. Від улиції кожде обістя є відмуроване цеглами. В мурі стоїть лише одна брама для в'їзду возом, а друга мала для входу. Майже на кождім подвірю посажено кілька деревець, звичайно яблінок, грушок, морв або сливок. Садів в руських оселях є мало в Бачці, за те в Сримі є їх досить. Срим до недавна славив ся своїм вином; — від кількох літ винищила там, як і в цілій майже Угорщині, винниції фільоксера, а люди мусять тепер виховувати нові винниції, защеплені на американській лозї; тепер славить ся він своїми сливками, великими, з малою кісточкою і незвичайно солодкими. Подекуди коло хат подибують ся також пасіки, але їх нема тілько, кілько могло би бути. Видно, що люди ще не випрактикували, що на пчолах можна добре заробити. За те займають ся там чим иньшим, чого в нас нема, а то шовківництвом.

Коли йдемо через тамошні села, відразу вдарить нас величезна маса морвових дерев. Всї улиції висаджені ними. Гадав би хто, що вони не мають практичної цїли. Але нї. Їх листєм годують шовківниції. Найлїпше можна то пізнати, коли прийдеш до села тодї, коли шовківниції в видї гусїниць пожерають велику масу листя маючи в короткім часї заснувати ся: всї дерева тодї обшморгані, анї одного листочка на них не побачиш!

Коло шовківниць захід не великий, а треває оден місяць і то тоді, коли нема великої праці в поли, бо перед самими жнивами. Кождий, хто хоче шовківниці годувати, зголошує ся до одного чи двох людий, що мають у себе шовківничі яєчка, побрані з фабрики. Там дістає їх звичайно тілько, що містить ся в наперсток. Приносить до дому і кладе їх на папір на столї. По якомусь часї, коли виколють ся гусїнички, робить ся в хатї подра (полиці з лавками від підлоги аж до стелї) і кладе ся на них звичайно кукурудзянку, по тім розкладає ся гусїнички в ріжні місця так, щоби вони мали досить вільного місця і починають їх годувати. З початку їдять вони мало листя; як ростуть, їдять що раз більше, колиж мають заснувати ся, тоді їдять найбільше. Головна отже робота коло гусїниць — шморгати листя і годувати їх. Коли заснують ся, робота з ними скінчена. Тоді везуть їх до фабрики, де відбирають і платять за них відповідно до ваги. Таким чином може собі не оден біднїйший чоловік заробити легко коло 30 зр. Фабрика шовку є у Новім Садї. Вона виховує мотилїв і роздає яєчка. Варто було би, щоби і в нас люди заняли ся тим. На се треба лишень теплої хати та морвових дерев.

Одно дуже прикро відчуває ся в Бачцї — а то брак лїсів. Куди глянеш там, не ввидиш нїчого лиш поле і поле. Вправдї люди зжили ся вже з тим; вони палють так добре соломою, як ми дровами. Соломою напалюють в зимі, щоби гріти ся; соломою напалюють на хлїб і т. д. Біднїйші, коли вийде їм солома, ходять по поли і микають коріня з кукурудзянки, сушать його і палють. І то навіть дуже вдоволені з такого палива! У нас приходить також до подібного, хоть колись Галичина славила ся своїми лїсами.

Господарку ведуть в Бачцї не так примітивно як у нас; там кожда важнїйша робота відбуває ся машинами; машиною сїють, машиною молотять, машиною лущать кукурудзу і т. д. Села всюди великі; на одно село припадає звичайно до вісїм молотїлень. Коли покінчуть ся жнива, виїздять машини на поля і стоять доти, доки всьо не помолотять. Наперед помолотять збіже біднїйших людий, що чекають нового хлїба, а особливо тих, що робили за сніп. Властитель чи властителї машини — бо машину купує там оден або спілка — молотять собі на останку. Головний продукт господарський в Бачцї, то пшениця, звана там „жіто“ (наше жито зве ся „раж“). Її сїють найбільше і коли

вона вродить ся, то вже рік добрий на урожай. Крім пшениції сіють досить вівса, ячменю (йáрец) і кукурудзи. Жита (раж) сіють лиш дуже мало, а і то самі його не їдять лиш дають коньом. Дуже много сіють ще конопель, котрі жони потому в зимі прядуть на куделях, що мають колїсчата, ногами впроваджувані в рух, — а як спрядуть, то самі на кроснах ткають. Полотно робють тоненьке і дуже біле. Дуже много уживають тепер до тканя бавовни, котру або перетикають з конопельними нитками, або і чисту виробляють. Взагалї видно у руських кольонистів Бачванських велику любов до краси, чистоти і порядку; се й відріжнює їх найбільше від карпатських Русинів. Може бути що тої любови набрали ся вони від Німцїв, а по части й від Мадярів, що також люблють у всїм чистоту і порядок. — Ярину садять таку як і в нас; мають однакож ще і дещо друге, чого у нас нема, пр. паприка, кавуни, мельони, тикви і т. др.

Як не мають лїсів, так само не мають там і доброї води до питя. Воду тут чути землею, тому й не можна її пити. Тамошні Русини надолужують собі її за те вином. Вино дешеве, а многі мають свої винницї, тож і не жалують собі його. В останнїх роках пють меньше в наслїдок винищеня винниць, але все більше, як в нас пє його хоть хто.

Замітне се, що наші поселенцї беруть ся дуже радо до ремісла і торговлї. Між ними суть руські кравцї, шевцї, ковалї, слюсарі, столярі, голярі, склепарі і другі. Русини сидять по коршмах, Русини торгують деревом, вином, мішаними товарами. Се добрий знак, бо реміслом і торговлею станугь вони економічно сильні, а тодї й не так легко піде денаціоналїзация. В Керестурі є навіть ремісниче товариство, до котрого належить велике число членів і хоч не давно заложене, то розвиває ся дуже красно. Належить тут також і се зазначити, що тепер заложено в Керестурі хор, котрий мав я нагоду почути і мушу сказати, що находять ся в нїм дуже красні голоси, хоть відразу можна пізнати, що вони ще дуже мало вишколені. Хор мішаний і входять до нього: мужчини, женщини, дївчата і дїти.

Рогата худоба в Бачцї належить до угорської раси, що визначає ся довгими рогами і білою мастию. Особливо воли мають величезні, довгі роги, як руки дорослого чоловіка. Коли вони красно позагинані, то справдї дуже красно виглядають. У коров меньші трохи роги, алеж все довші, як у наших волів. Крім рогатої худоби тримають Бачванські Русини ще конї, вівцї

і свинї. Конї великого росту, сильні і незвичайно красні. Таких коний у нас не тримає жаден мужик, хоч і як був би богатий. Заможнїйші мають їх і по чотири парі; другі мають по дві, по одній. Хто має мало землї, той не тримає коний; лиш дуже рідко трапляє ся, що оден-другий годує конї і їздить ними по зарібках. Се й виплачує ся йому часто, а особливо в лїтї, коли треба много і возів і робітників. Сим відріжняють ся Бачванські Русини від наших; у нас не оден має два-три морґи землї і вже купує собі конї; розуміє ся, що конї ті відповідні до його заможности: добрий хлопець як ймив би коня попід сили, то певно перевернув би... Овець тримають значне число, але всї вони лиш білі. Дуже много годують свиний і то анї не в порівнаню з Галичанами. Є такі ґазди, що годують їх і по 100 штук, головно кукурудзою; коли свинї вже товсті, тодї висилають їх просто желїзницею до більшого міста і продають. Завозять їх також до Відня. Але й самі Русини консумують велике число свиний. Кождий заможнїйший ґазда їсть що дня мясо, а паприкована солонина є неминучою перекускою. Пересїчно потрібує ґазда три свинї на рік для свого ужитку, є і такі, що потрібують їх більше, є такі, що меньше, а є й такі, що зовсїм мяса не їдять, як і в нас, про що ще дальше буде мова. Найулюбленїйшою потравою Бачванських Русинів є паприґаш — покраяне на куски свиняче мясо, сильно напаприковане, що не звиклому до нього чоловікови аж рот розриває — та солонина, особливо припікувана в огни на рожнї так, що горячий товщ з неї спливає і капає на підставлений хлїб.

Бачванські Русини люблять в загалї добре жити; відживлюють ся добре, а і від пития не відтягають ся. Пияків однакож в нашім значіню слова мало між ними надибає ся. Наслїдком доброго житя можна там побачити дуже много людей, котрих обєм в двоє переходить обєм пересїчного Галицького Русина. Що до заможности поодиноких ґаздів, то дат не маю — там взагалї про всякі дати трудно — але загально сказавши, стан материяльний Русинів представляє ся добре. Ґаздівст, що коштують 5000 до 15000 можна в Бачцї найти много. Не рідко можна найти і таких ґаздів, котрих майно виносить 50000 до 80000 зл. Але як всюди так і там не може обійти ся без бідних людей. Стан материяльний останнїх представлював ся ще лїпше перед чотирма роками, особливо в Керестурі: там була величезна толока (йараш), на котрій кождий міг пасти, що хотїв. Маючи пасовиско міг і біднїйший чоловік, що жив в комірнім, тримати собі скорше

корову, коня або який дріб, бо в кождім часї мав де тото випустити. Перед чотирма роками роздїлено толоку між поодиноких ґаздів; при тім, хто мав хоть троха землї, дістав її ще й з толоки; хтож не мав нїчо, жив в комірнім, той і з толоки нїчо не дістав. Прийшло до того, що бідний не міг навіть курки тримати, бо не мала де вийти; зайде на чужу землю, властитель землї злапає і каже викупити її в себе. Через те прийшло страшно гірко жити бідним людям, особливо коли зважимо ще, що цїлу зиму там нема майже жадного зарібку; коли отже хто не має свого хлїба, а заробити не має де, приходить ся з голоду загибати. По сїм зовсїм будуть зрозумілі дальші тексти, в котрих розказує ся про нужду між бідними людьми. Не можна замовчати ту і сього, як заможні ґазди використовують там зарібників. Не говорю вже про се, що коли дають бідним у себе робити, то за дванайцятий сніп, а кукурудзу за четвертий шульок, але даючи їм у себе роботу, домагають ся ще й даремщини. Коли бідний хоче робити кукурудзу у заможного, мусить йому за „вигоду“ чотири дни безплатно робити і три золоті ще доплатити; коли хоче пшеницю косити, мусить знов зобовязати ся два дни за дармо ґаздї робити. Наслїдком такого використування зарібників був сегорічний стрейк аґрарний в полудневій Угорщинї. Головними його моторами були сербські і мадярські социялїсти. Вони перші вказали на використуванє зарібників і завізвали їх до стрейку. Відголоси того стрейку появили ся також між Русинами, але лишень в Керестурі і то ось з якої причини.

Мадярський уряд як много видає на годівлю шовківниць, так само підпомагає управу рижу. В околицях, що мають близько много води, подавав він великі обшари землї людям, обізнаним з управою рижу на те, щоби його управлювали. Через Керестур переходить канал Франц Йосифа, що лучить канал Франца з Дунайом (в Новім Садї канал Франца лучить Тису з Дунайом). З нього дуже легко пускати воду реґулярно на поля засїяні рижом — риж росте в водї — а в потребі випускати її. Тож над ним лежить більше число ланів засїяних рижом. В Керестурі і близько Керестура є три такі лани. Кождий лан потрібує від весни до осени, відколи посїє ся риж, доки не збере ся, до 800 робітників денно. Всї бідні люди йшли отже на рижове поле на роботу так з Керестура, як і з сусїдних сіл. Колижбо платню там дуже лиху давали, хоч робота коло рижу

не дуже приємна, бо цілий день мусить чоловік як жаба хляпати ся по водї і то без огляду на те, яке повітрє на дворі. Робітники, чи то робітницї, бо коло рижу працюють майже виключно женщини, поучені социялїстами постановили зажадати підвисшеня платнї, а в разї відмови почати стрейк. Як подумали, так зробили. Підвисшеня платнї відмовлено їм, вони почали стрейк. Стрейк був би повів ся зовсїм добре, коли би не те, що многі робітницї показали ся не солїдарними і вийшли на роботу. Були то майже самі заможнїйші робітницї, що не маючи в дома пильної роботи, повиходили на лан робити, аби собі заробити гроший, та покупувати красне платя. Вони не робили на житя, тож їм виставала кожда платня, навіть мала; котріж мусїли робити і на платя, і на житя, тим очевидно було платнї за мало. Робота отже хоть поволїйше, йшла дальше; робітницї мусїли вернути до роботи без підвисшеня платнї, а лише те одно вимогли на властителю, що місто двонедїльної виплати, почав їм виплачувати гроші що тижня. Щобиж стрейк більше не повторював ся, заведено роботу гуртом на поли. Визначено, що за таку а таку часть землї з рижом заплатить ся тілько а тілько, коли буде оброблений, а робітницї, що будуть там робити, подїлять ся зиском. Подїл такий був би добрий, коли би знов не штучки. Богатїйші зарібницї повибирали зараз у себе, що котра мала, яйця, масло, кури і удали ся з ними до наставників над роботою. Сї дїставши хабаря придїлили тим, що їх обдарували, такі части поля, коло котрих було меньше, а другим коло котрих було більше роботи. По сїм вийшло так: богатші меньше робили, а дїстали більшу платню, бо могли більше землї в рівнім часї обробити; бідні, що не поприносили хабарів, робили більше, а плату дїстали меньшу. І знов остало ся по давному: економічно сильнїйші використують економічно слабших і на дальше.

Друга проба стрейку відбула ся при громадськім домі. В Керестурі будують новий громадський дім, де має містити ся канцелярия, мешкати писар і т. д. Будову взяв на себе якийсь чужий майстер не Русин і спровадив з собою чужих робітників. Керестурцї візвали чужих, щоб зажадали підвисшеня платнї, аби не робили їм конкуренциї працюючи за меньшу від них плату. Тоті не схотїли. Тодї Керестурцї змусили майстра відпустити чужих робітників, а прийняти їх і заплатити тілько, кілько вони бажали. Бути може, що сильний социялїстичний рух, який тепер проявив ся в полудневій Угорщинї, положить конець визискуваню зарібників і штучкам, які при тім дїють ся.

Для ілюстрациї житя наших руських бідаків в Бачці, наводжу ту оповіданя записані на місци з уст таких же заробників; перше записане в Коцурі, всї иньші в Керестурі.

1. Здирства над бідними.

У нас у Бач-Бодроґу вармéды[1]) барз нас пріціскáйу панóве. Мі худóбні льýдзе, хтóрі ньи мáме вéльо жéмі, мі барс цéшко жійиме, а тóті богáті ґаздóве, тім барз дóбре у ньишкáйшіх[2]) рóкох; бо мі худóбні мýшіме у ґáздох рóбіц, мýшіме óд ных брац кукуріцу зо штвартóго і мушіме йім і одрáбйац двá трі дны, цо нáм дáлы з рісу кóшіц з дванастóго і мушіме йім тлáчіц[3]) і повóжіц до брáдла[4]), Йист і тáкі, цо вéжме худóбні рóбіц ґаздóві о свóйім кóсту[5]); йист і тáкі, цó йіх ґáзда костіра[6]). Мі, цо робéлы у рóку éзер[7]) óсем сто дзеведзéшат седмóго, нас ґáзда костірал, дóк сме у ньго робéлы. Кáжді дзéнь сме мáлы пальúнкі[8]) вéльо раз дáл нам і віна і дóбре нас віплáцел. Йист і тáкі найвéцей, цó ше судзéлы у солґабірóва[9]), цó йім ньисце дац тéльо, йак пойиднáлы[10]). Хтóрі худóбні[11]) ма трóйо штвéро дзéці, тот сéґінь[12]) ньúма хльúба áны до крачýна[13]) ґóч бі рóбел кáжді дзень. Йист, цо пóйду на салáші[14]), рóк два кид уж віслýжа, хльúба ньи мáйу. Прáўда, хтóрі ньúма жем, áны хіжу, áны краль од ньóго ньи піта[15]) ньійáку плáцу, льим йúдно пітáйу: камéну дрáгу. Мóже буц то краль áны ньи зна зá то. Мі áны ньи мáме камéну дрáгу; ту от каждóго пітáйу, же мýші плáціц гоч йáкі худóбні. Мі ше уш тужéлы[16]) і поносовáлы[17]) і гварéлысме, же ньи дáме, а валáлці[18]) пóшльу еґзеквéнта і побéре óд нас загляўкі[19]) льúбо періну. Вóні ньи дзбáйу гоч худóбна жéна пла́че і нарíка, йім то áны ньи бріґа[20]), льим прідзе еґзéквент до хіжі з йúднім ешкýтом[21]) і йúден кішбіроў[22]) і йúден польíцай. Еґзéквент скрічі: Бéрце періну а кішбіроў мýші брац, бó вон слýга, мýші пáна свойóго слýхац. А жéна плáче, рýкі лáме, же за дáрмо мýші плáціц; худобнóму ньи трéба камéну дрáгу, бо кид ідзе на робóту, та ньú сце ісц по камéньу,

---

[1]) комітаті; [2]) нинїшних; [3]) молотити; [4]) стирти; [5]) на своїй їдї; пор. нім. Kost; [6]) дає їсти; [7]) тисяч; [8]) горівки; [9]) судиї; [10]) згодили ся; [11]) бідний; [12]) сарака-бідака; [13]) різдва; [14]) в Галичинї: на фільварок; [15]) домагає ся; [16]) жалували; [17]) скаржили; [18]) радні; [19]) подушки; [20]) жура; [21]) радним; [22]) присяжним.

а́льи по же́мі, бо́ бі бочко́рі по́драл. Кит прі́дзе йишень, по́чньу брац по́пом, по́чньу брац дзійако́ві, маґістром[1]) і льу́дзе худо́бны ньи ма́йу о́ткаль[2]), да да́йу жі́та[3]), кит са́мі жітно́го хльи́ба ньи йидза а́ньі у́ льи́це, кид ро́бйа. А у жімі ньи́ма до пе́ца, ньи́ма капу́сті, ньи́ма а́ньі кро́мплы[4]). А дзе́ці то ньи зна́йу, же́ то ньит. Пла́чу і піта́йу, а то барз брі́тко, ки́д уж дзійак льи́бо панбо́цец ньи енґидуйу[5]) худо́бному чловеко́ві. Ешчі йист ста́рі і ньи мо́же заро́біц се́бе, а пано́цец по́шльи еґзекве́нта, най бе́ре, цо на́йдзе у́ ньго. Еґзе́квент за пеньи́жі по́йдзе, а́льи цо гуто́рйа[6]) то́ті худо́бні льу́дзе? Чло́век на робо́ті, а же́на з дзе́цмі до́ма, ньи́ма йім хто зо́мльиц, да́ ше го́ льим хльи́ба на́йидза. А панбо́цец піта сво́йо: кид ньи́ даш жі́то, йа кукурі́цу ньи́ сцем. Кит кукурі́цу мі даш, да́й мі два́ рас те́льо йак жі́та, бо інпак ньи прі́мем. Ве́льо льу́дзе ла́йу[7]), преклыіна́йу пано́ца, же́бі то ньи муше́ло буц. І пано́цец мо́же відзіц і знац, же хто мо́же йо́му дац, льи́бо ньи мо́же. Йист і та́кі ве́льо па́рі, цо Ру́сін у́жал рімо-католы́чку і рімскі пано́цец піта от сво́йий полпа́рі, а ру́скі піта ца́льи, же́бі пла́цел, йак Ру́сін пла́ці, ки́д ма же́ну ру́ску. Ньи́ сце енґидо́вац, тот чло́век, хто́рі ма католы́чку, му́ші пла́ціц, двох пано́цох і двох дзійа́ко́х. Піта́йу од ньо́го ца́лу пла́цу і до шко́лі. Вон кит пораху́йи шіцко, цо ма́ пла́ціц, ньи го́дзен гоч до́раз у́мре. Кіт ше ньи змілу́йи ньіхто нат худо́бнім члове́ком, так це́шко жіц у́ нас же ба́ржей ньимож. Ве́льо льу́дзе йист, цо ма́лы да́цо, а те́раз ньи ма́йу ньіч. Ешчі і те́раз о́д ньіх піта́йу, ньи енґиду́йу док льим на се́бе ма оста́тны сво́йо шма́ті. Ньи́ дзбал бі, го́ч бі му у́жа́лы же́ну і дзе́ці.

2. Пісні про поділ толоки.

а.

А кид у Кунцу́ре йа́раш помера́лі,
Сму́тно йіх дзіу́ча́тка до́раз зашпева́лі.
Кид у Кирестуре йа́раш помера́йу,
До́рас ко́ны, кра́ві, льу́дзе попреда́йу.
Ньи пра́уме мі, льу́дзе, ньи пра́уме сала́ші,
Бо́ нас ка́жда хма́ра у́ше до́му отпла́ші.
Цо йа му́чньи о́рал і наскла́дал, ско́шел і загра́бал,
А Ілі́йа прі́шол та воз вітром за́брал.
Дзе же ві, реґру́ті, шіцкі ше збіра́йце,

[1]) учителям; [2]) звідки; [3]) пшениці; [4]) бараболї; [5]) попускають; [6]) кажуть; [7]) кленуть; [8]) толоку.

Та ві нам тіх пáнох гéтка отпорáйце.
Набéрце реґрýті цеглі до рукáвох,
Бійце енджельірох[1]), бійце пóверх глáвох.
Уш пред нáшу крáву бýду прáзні йáшльа;
Ньи прéдаш ті, жéно, ньиґда вéцей мáсла.
Віжень штірі швіньі до пýстей дольіні:
Ньи пáйиш ше, жéно, зоз дзéцмі сланьіні[2]).
Кріча жéні, кріча, бáрс су погньивáні,
Же чом енжельіре йáраш померáлі.

б.

Ві худóбні жéні, чóмсце так плакáлі,
Кид нам енджельіре йáраш померáлі?
Ві худóбні жені, ві мірні будвéце,
Гýскі на наш йáраш гóньиц ньи будзéце.
Худóбні мацéрі гóрко заплакáлі:
Штірі льийбо пейц худóбні мацéрі дзіўкі одавáме,
Дзé же мі вежньиме пірйа до періні?
Ґаздіньа мýдро гутóрі:
Ўсіп свóйий дзіўкі пльиві до періні!
Ша вóна ше вішпі, кит прідзе з надньиці[3]).
Худóбні мацéрі, цо рóбіц будзéме?
Óздаль[4]) зо свойіма худобніма дзéцмі од гляду помрéме?
Ньи дáйу нам пýшчіц крáву до йарáшу;
Нем сáбат[5]) нам пýшчіц да нам гýскі пашу;
Гýскі залогýйу[6]) худóбнім мацéром.
Кит худóбна мац гýскі ньи отплáці,
Прідзе йий еґзéквент, стáньи йий ґу дзвéром.

в.

Стáрі Пáлко[7]) і Ґарґáйі
Вóні йáраш померáлі.
А тот Пýлькаш стáрі, шіві,
З йарашом ше чом ньи змірі?
Плáньчак Фéрко, сýшет Бóчді,
До Зомбóра[8]) ў йидно пóшлі.
Пóшлі вóні до вармéдьи[9]):
Пáньи, пáньи, цо чекаце,
Же нам йáраш ньи мерáце?
А тот йіх пан бістатýйи,
Éзер стрібла віпітýйи.
Прішлі вóні до Зомборá,

[1]) інжинїрів; [2]) найулюбленїйша їда Бачванських Русинів — то солонина з хлїбом припікана на огни, або і паприкована; [3]) з поденьщини; [4]) хиба; [5]) не можна; [6]) заганяють; [7]) Павло Віславський, ґазда; [8]) Зомбор — голов. місто Бач Бодроґу; там є окружний суд; [9]) управа повітова.

Пóшлі прóсто до бірóва.
Біроу-ґазда! дóбре бýдзе?
Бýдзе йáраш померáні,
Éзер стрібла зактевáлі!
Біроу нá то отповéда:
Бýл ту ýчера солґабіроу,
Пітал ше, дзе же біроу.
Пóслал пó нас кішбірова,
Бýдзе йáраш наш óздаль Бóг да.
То ґаздóве нýжду мáлі,
Йáґбі йáраш цо найскóрей померáлі.
Уш прівéдлі енджельíра,
Да йім жем покласíра:
Та най тéрас худопшчíна[1])
Зоз нас шпіва.

3. Як стало тяжко жити бідним по роздїлї толоки.

Трі штірі рóкі так ше у Кирестýрі стáло: бýло худóбі[2]) досц, вецей ньи требáло; а од киді йáраш ґаздóве змерáлі, та худóбу до нýжді до бріґі аж тéраз нагнáлі: Бо худóбні члóвек най ньи тріма крáву; худóбней мацéрі дзéці за мльико ньи знáйу; худóбна мац і óцец кит сцу удзéльіц свóйім дзéцом мéска або сланьіні, мýша ше остáрац, йáкбі цéшко дáґдзе у ґáзді одробéлі. Ґáзда отповéда пішно худобнóму: Пóшлы дзéці слýжіц аж до Варадіна, ньи мýшіш йіх рáньіц[3]), та ці мéньша бріґа. Йист худóбні льýдзе, цо ше худóбні волáйу, по два дньі, по трі дньі дзéцом хльиба ньи мáйу; кит ше прітрáфі задіжджéна хвілька[4]), ньи мáйу дзéці хльиба льим хтóре сéбе на дрáже од ґаздóускіх дзéцох піта. Пóйдзе худобнá-мац до ґáзді ше мóдльіц: Дáйце мі, дáйце го льим дáкус крóмплы, най дзéці накáрмім, прідзем вам одрóбіц. Ґаздіньа отповéда: чі дам, чі ньи дам, бо мі швíньі мáме та і крóмплы подавáме. Худобнá-мац барс ше росплакáла: а ві швіньом крóмплы льим отрімуйице, а йа дзéшец льибо вéцей рóкі швіньу ньи заклáла, крáву ньи дойила, мóйа дзíука найстáрша штернац рóчна у мóйий худóбней, у жедльáрскей[5]) хіжі, мльико áньі ньи відзéла, аньі свóйо млáде ýста прі мньи ньи змасцéла. Прідземе з надньіці, та ше огльадáме, кукурічні хльибік з вóду польівáме. Йак ше навечерáме, та спац польігáме, бо ґáзда накáзал, да барз дóдньа на надньіцу понагльáме,

[1]) бідаки; [2]) біднотї; [3]) годувати; [4]) слота; [5]) комірницькій.

од двох, от трох ґо́дзін худо́ба става́ме, до о́сем, до дзе́вец веча́ра робі́ме. Кит прі́дзе віплаца́нка[1]) бога́ті дзі́ўкі крі́ча: мі, па́ньи, а льи́бо і́шпа́ньи, мі вам за пол пла́ці ту́ньше ро́біц прідзе́ме; а худо́бні дзі́ўкі і зоз мацера́мі на́зад до́му попрі́хо́дза, бо бога́ті дзі́ўкі на надньі́цу хо́дза, а худо́бні і жедлья́рскі (цо ньи майу свойу хі́жу) дзі́ўкі до́ма ньіч роботі ньи майу; там дзе шеї́дза пот кірі́йу[2]), а́ньі фала́тка[3]) же́мі ньи ма́йу, же́бі да́цо садзе́лі, а льи́бо опльи́лі. Цо же те́ді ужі́вац майу? Альи йім так тре́ба, льим кукурі́чно́го хльи́ба, бо го ґа́зда ньи сану́йи[4]), а́ньі му ньіч ньи́да. Йист та́кі оцо́ве і та́кі маце́рі, му́ша хо́дзіц бо́сі і о тва́рдей жі́мі.

4. Поділ толоки і скривдженя бідних.

Бул Кирестýрскі йа́раш ве́лькі, ро́створені, дзе мо́глі пасц трі е́зрі ста́тку рогато́го, а мо́глі пасц до пейц сто а́бо і ве́цей ко́ньі. Пу́шчал ґа́зда, ке́льо сцел, пу́шчал і худо́бні, ке́льо мал, бо у худобно́го ше ньи находзе́ло ве́цей, йи́ден по́длі конь і йи́дна ма́ла кра́ва; то худо́бнім ба́-арз бу́ло до́бре і льи́хко, бо дочека́ла худо́бна мац зо свойі́ма дзе́цмі кра́ву ве́чар з ве́льку радо́сцу. Пріньи́сла йім кра́ва мльи́ка, то ше йім льубе́ло, бо ше до́бре навечера́лі. По́шол худо́бні о́цец на йа́раш по свойого ко́ньа, пріве́зол го до́му, у́жал мех с кукурі́цу а́бо з йа́рцом[5]), по́шол до сува́чу[6]) (мльіньі́ці), зо́мльил, прі́шол до́му, одве́зол ко́ньа на йа́раш на па́шу; же́на напе́кла хльи́ба, а мльи́ка ма́лі, відзе́ло ше йім же су барз бога́ті; льихче́йше бу́ло да́кус заро́біц і купе́лі швіньу, да́кус укарме́лі, ма́лі по́кус і ме́са. Да́кус пеньи́жі заробе́лі, цо отплаце́лі кірі́йу; да́кус пеньи́жі заробе́лі, ку́пел о́цец шіцкім дзе́цом по дайа́кий жіму́шньий шма́ткі[7]); ньи поносова́ла ше худо́ба, бо ше йім відзе́ло до́бре. Йак ше йім те́рас ста́ло пред дво́ма льи́бо тро́ма рока́мі? Кид бога́ті ґа́зда завідзел худобно́му чолове́ку, же вон ма свойо́го ко́ньа, та се́бе на́-ньім зме́льи і одньи́ше ше на ко́чу зо свойі́ма дзе́цмі на по́льо, та йи ньи уморе́ні; посклáда свойо свáрі зос ко́ча, та зо же́ну ро́бі, а дзе́ці ко́ньа па́шу на орсацкей[8]) дра́гі, а́бо на йа́рашу. Поча́лі ше ґаздо́ве схо́дзіц до варо́ского до́му, дзень за́ дньом, доґ ньи наўлада́лі, да ше йа́раш поме́ра, бо і худо́ба,

---

[1]) виплата; [2]) в комірнім; [3]) кусника; [4]) жалує; [5]) ячменем; [6]) млина, де меле ся кіньми; [7]) одежинї; [8]) краєвій.

і во́ні ше сходзе́лі, да ше йа́раш ньи ме́ра, бо і на́ші дзе́ці сцу ме́са і мльи́ка і нам тре́ба гу́скі, і на́шім дзе́цом тре́ба пі́рйа до періні. Ста́ло йиден рок, ста́ло; ньи мо́глі ґаздо́ве це́рпіц, же худо́бні тріма́йу гу́скі і ко́ньі і кра́ві. Зішлі ше ве́цей і ве́цей раз, док ше те́льо напіса́лі, цо премо́глі худо́бу. Ходзе́лі до Зомбо́ра, ходзе́лі до Ку́лі, прі́шол тот час, же ґаздо́ве доста́лі пра́во, же мо́жу йа́раш поме́рац, та і у́жац. Вібубнова́но у Кирешту́ре, же ше йа́раш зме́ра, ко́му ше ньи льу́бі най ту́жі[1]) до па́ньства; а худо́бні чло́век ньи мо́же до па́ньства ту́жіц, кид ньі́ма ньіч, бо хто́рі ма сво́йу хі́жу, то́му ку́пчік йара́шу оддзе́льа, а хто́рі чло́век ньі́ма хі́жу, а ма пеце́ро або седме́ро а найве́цей і дзевеце́ро дзе́ці, тот ньи мо́же уш те́раз ньіч, льим по́йдзе на ва́лал та ше піта бірово́ві, льи́бо пано́ві ноу́тарушо́ві[2]): чі то па́ньи наісце[3]) йа́раш змера́йу? На то отпове́да біроу́, а́бо пан ноу́та́руш: наісце помера́йу. Тот худо́бні чло́век пла́че у варо́скім до́му: та цо же йа бу́дзем те́раз ро́біц? Дзе же пу́шчім ко́ньа і кра́ву і гу́скі? Уу́йа́шце до хльі́ва, та будзе́це ка́рміц. На то отпове́да худо́бні чло́век с пла́чом: Па́ньи і ві біроу́ ґа́здо! йа кра́ву уу́йа́жем до хльі́ва хто же йий да йисц, кид йа по́йдзем на сво́йім худо́бнім коньіко́ві на по́льо, а мньи ньи шльибо́дно ко́ньа пу́шчец ньіґдзе да па́ше? Пріу́йа́жем і ко́ньа, та го відзім, же прі ко́чу гла́дні сто́йі, а льим му дам дайа́кий сла́мі та і во́ді. Альи кра́ва до́ма ньи мо́же стац, бо йий ньи да ньі́хто ньіч. Альи іш́че кра́ва бу́дзе стац гла́дна, бо йи́ уу́йаза́на, а́льи гу́скі ньи уу́йа́жем, бо ньи-мош поу́йа́зац; ньи за́прем до хльі́ва, бо хльі́у ньи́мам а ґа́зда мі ньи́ да. На то отповеда́йу ґаздо́ве цо су, йак ау́шу́зі[4]): тріма́йце се́бе гу́скі на дво́ре. На то отпове́да худо́бні чло́век, а́льи уж барс пла́че: ньи мо́жем на дво́ре гускі трімац, бо ґа́зда ньи сце на двор гу́скі, кит пу́шчім на дра́гу, та по́йду на йа́раш, вежньи́це йіх до зало́гу. На то отповеда́йу ґаздо́ве: А ті гу́скі пре́дай, о́длож пеньи́жі до кіше́ньі, бу́дзеш мі́рні. Так худо́бні муше́лі потама́ньіц (попре́дац) сво́йо кра́ві, сво́йо гу́скі, бо ньи ма́йу дзе пасц. А бога́ті ґа́зда ма трі-штірі кра́ві, тра́фі ше, же і о́сем, бога́та ґаздіньа ма дзе́шец, два́цец гу́скі, тра́фі ше, же і пейдзе́шат. Кит препа́трі худо́ба, ґа́здові барз льи́хко, а худо́ба дньи́шка так сто́йі йак во́лі у сво́йіх йармох, кид найце́шше по бла́це кого цага́йу. Дньи́шка худо́бні чло́век ньи шме пу́шчец ко́ньа а́ньі на орса́цку дра́гу, а ґа́зда штіра́цец-пейдзе́шат бу́ці віже́ньи, та йіх оптріму́йи прес цалу

[1]) скаржить; [2]) писарови; [3]) справдї; [4]) раднї.

йар по орсацкіх дра́гох. Цо ма тэ́рас худо́бні чло́век ро́біц? Ньі́ да му ґа́зда робо́ті, поро́бі се́бе і сам; му́ші худо́бні тэ́рас льим кра́днуц. Бога́ті ма́йстор ма сво́йо пра́во, же ху́до́бні майстор ньи мо́же ро́біц, доґ ньи бу́дзе от се́бе ха́сен пла́ціц. Худо́бні музіка́нті ньи мо́жу по́йсц грац, пе́рше му́ша од гу́шльох[1]) ха́сен пла́ціц. Та тэ́рас худо́бна стра́на ньи мо́же ньіґдзе ньіч; а ґаздо́ве пойиднa̋лі енджельіра, прі́шол енджэ́льір, по́шол з дво́ма ґазда́мі, роспа́трел йа́раш і покласірал, у хто́рім кра́йу льи́пші, у хто́рім кра́йу подльи́йші. Бул віда́ті ро́сказ з вароского до́му, на хто́рого ґа́зду до́йдзе шор, чі два́цец, а льи́бо пейдзэ́шат ґаздо́ве, жэ́бі вішлі во́нка, ко́трі то́го дньа йа́раш прі́йа́лі. На дру́гі дзень заш бу́ло так віда́но, ки́льо бу́лі одредзэ́ні, жэ́бі вішлі во́нка, жэ́бі свой йа́раш от енджельіра прі́йа́лі. А йа́раш бул роздзельи́ні на два кла́сі. Йак уш бу́ло готове, ка́жді ґа́зда свой йа́раш прі́йал; трафэ́ло ше та́ке, же пойиден ґа́зда, цо бул мо́же буц у́ладньийші, прі́йал обідва кла́сі до́брі свойо́го йара́ша; а бу́ло та́кі ґа́зда, цо прі́йал обідва кла́сі по́длі; а то́ті льу́дзе, цо льим са́мі хіжі ма́йу і то́ті по́кус йара́шу доста́лі, а́льи то досц по́длі, бо то́ті уж ба́ржей ґу худо́бі пріпада́йу. Поора́лі ґаздо́ве йара́ші, поша́лі коно́пу, посадзэ́лі вінньіці і наохабйа́лі се́бе за па́шкоу́[2]). Оха́бел се́бе і тот худобньи́йші ку́шчік йара́шу за па́шкоу́. Пу́шчел ґа́зда сво́йо во́лі і то́т му віпа́слі. Хто́рі худобньи́йші, ньи мо́же з ньішчім у́ла́дац. Тэ́рас худо́бі барз ньипра́во, бо ве́льо та́кі йист оцо́ве і маце́рі, цо двох льи́бо трох а і штірох катона́цох[3]) царо́ві хова́йу, а́льи йара́шу а́ньі тэ́льо йаґ йидна ру́ка ньи ма́йу. І так отповеда́йу: Чом же то, же нам ньи шльибо́дно худо́бнім кра́ву трі́мац і на ґа́здоу́ йа́раш на па́шу пу́шчіц, а шльибо́дно нам, кит прі́дзе копа́чка[4]), а́бо косітба, сіна царо́ві за като́ну дац? На то отповеда́йу і ве́цей ґаздо́ве: Одме́ньіц го тре́ба, та ньи бу́дзе слу́жіц. Хто́рі ґа́зда у́ла́дні, пра́ві мо́лбу[5]), та його сін по́йдзе за като́ну льим на́-два меша́ці. А хто́рі о́цец худо́бні, ма двох сінох, йидно́го за дру́гім, ішче йиден ньи прішол до́му, у́ж дру́гі прі́йа́ті. Тот пйа́того а́бо осмо́го октобе́ра руку́йи, а ста́рші сін петна́стого, а́бо двацето́го прі́дзе до́му. Шіцко то ґаздова́ньи то́го худобно́го о́ца; йаґбі му бу́ло тому худобно́му оцо́ві барс пра́во, кид бі му льим тэ́льо йара́шу удзельи́лі, цо́бі с тіма сво́йіма сіна́мі, а́бо мо́же буц дзіу́ча́та тот о́цец ма ішче і трі до́ма, та бі вон с тіма дзэ́цмі се́бе спра́вел на тім ма́лім йара́шу дайа́ку хішку і пріопра́велбі се́бе йиден ма́лі двор, та́бі

[1]) скрипок; [2]) пасовиско; [3]) вояків; [4]) сапаня; [5]) робить просьбу.

се́бе там до то́го мало́го дво́ра опра́вел йидно ма́ле ме́сто, да́цо бі се́бе там поса́дзел дайа́ку жельиньа́ву[1]) потре́бну зайи́дно. І пріопра́вел бі се́бе дру́ге ме́сто та́ке ма́ле, а бу́ло бі му барз ве́льке і міле. Там бі му бу́лі запе́рті його худо́бні трі-штірі гу́скі, бо то йист і худо́бна, а уш ста́ра мац, та́бі то́ті гу́скі у тім ма́лім дво́ре віховала, дзе там да́кус жельино́го дайа́кей тра́ві на дра́гі узбера́ла, так бі йий бу́ло тот свой дро́біск на тім сво́йім ма́лім дворе міло і льи́хко опхо́дзіц, йак і тот бога́ті ґа́зда а́бо ґаздіньа свой ньичіта́ні[2]) дро́біск а́бо гу́скі на сво́йім ве́лькім сала́шу а́бо на сво́йім ве́лькім йара́шу опходзу́йи. Досц ма́ла то́та ствар, а барз бі худо́бі бу́ла хасновіта, же́бі ше так ньи трапе́лі, бо уж і так худо́ба вігва́рйа: чом нас так барз ве́льо худо́бніх Бох тріма, кид ньи може́ме мац за сво́йо дзе́ці ньи льим кра́ву а́бо швіньу, а́льи ішче а́ньі гу́ску, цо йи так барс потре́бна ка́ждей маце́рі, хто́ра хо́ва ґльа льу́цкіх сінох дзе́ці; бо ішче і так ме́дзі худо́бу пріграфе́но, же хо́ва о́цец і мац трох, штірох сінох, та су шіцкі ца́рові слуго́ве; а́льи тот худо́бні о́цец і то́та худо́бна мац, цо ма штірі а́бо пейц дзіу́кі, са́мі дзіу́кі, то́та мац на́йчашше укріу́дзе́на, у шіцкім шве́це се́бе тріма за найве́кшу ну́жду, бо так с пла́чом віпо́ве: До́бре то́му худобно́му оцо́ві і маце́рі, же ма са́міх хло́пцох, та му йіх го’ льи’ да́кус цар ра́ньі, а мі та́кі худо́бні, штірі а́бо пейц дзіу́кі віхова́ме, та ше то́ті раху́йу, же су ґльа льу́цкіх льу́дзох. Та те́рас то́та худо́бна мац цо ро́бі од жа́льу, кид йий ньи шльи-бо́дзі општіна[3]) да тріма гу́ску? А ґа́зда, дзе сто́йі пот кірі́йу, та йий ньи шльибо́дзі да тріма ку́ру; цо то́та мац бу́дзе йисц? Кид бі то те́рас предвідзал йиден мілостіві і у́ла́дні пан, йаґбі мо́гол у сво́йий му́дрей і мілостівей гла́ві пороздумо́вац, йак то́та худо́бна мац то́ті пейц дзіу́кі ма віхо́вац, пріобльи́чіц і прідац за льу́цкіх сінох зо шмата́мі да́йак. Да́йак бо гоч ньи бу́ду тот о́цец і мац льим раз на́ дзень кус хльи́ба йисц, та шма́ткі тім дзіу́кам остара́йу, а́льи пірйа гоч бі льим с ку́рох назбе́рац сце́ла, то ньи мо́же кид йий жа́дну трімац ньи да́йу. Йист та́кі ста́рі, худо́бні оцо́ве і маце́рі, цо ма́йу блыско пе́йдзешат ро́кі; ньи дзба́лі бі у сво́йім ве́лькім худо́пству, так йа́уно віпове́дза, ба́рем да нас позабіва́йу, йак ма́лі бі нас так тра́піц. Ньит цо йисц, ньит йаґ заро́біц, а дра́га хіжа пот кірі́йу, а хіжу мац му́ші, бо ньи мо́жі под го́лім ньи́бом през жіму опста́вац. Йист та́кі худо́бні, кид йану́ар, уж ньічо́го ньи ма́йу, льим се́бе по́йдзо

[1]) огородовину, ярину; [2]) несчислений; [3]) громада.

упітац тéльо слáмі раз до тіжньа, цо сéбе упéче хльи́ба. Досц то худóбі, кид раз на тідзен огрéйи свóйо дзéці у хіжі, кит хльи́ба упéче. А за чіжмі áбо за папу́чі áны най ньи ду́ма, бо ньи́ма, áны йіх ньи мóже мац, бо за то от шіцкóго хльи́ба то пéрше му́ші буц. О йак цéшко на тім швéце худобнóму за тáку цéшку робóту, кид льи́дво ма хльи́ба за свóйо дзéці. Аны то ньи опісáни, áны ньи мош опісац, йака худоба утéрхована[1]). Ішче дáцо ґу тóму зос крáткім слóвом віпоносовáне. Кит препáтрі йи́ден ласкáві і барз му́дрі пан, дóрас шіцко мóжу преувідзіц і пóзнац по тім слóву, кид бу́дзе вітвердзéне, кит худóбні члóвек, бо ше і так трáфі у худóбного чловéка, же ньивéста по родзéла, а йий швéкра; о фрішке у́рéме порóдзіц ма; а кид ньи йи нычого, льим с кукуріці хльи́ба, а цéшко заробéного, то худóбі йи поносовáньи.

5. *Відносини між богатими і бідними.*

Пóшла Кирестýрска худóба до Сентомáша (там Серби і Мадьари) пітац на штвáрте кóпац[2]) кукуріцу, бо і до тéрас на штвáрте кукуріцу копáлі. Ішче і од лáнца худóбні члóвек ґаздóві заплáціц му́шел трі форінті і на штвáрте му окóпал. Заслужéні то худóбного чловéка хльип; доґ нá-йар заплáці богатóму трі форінті і копé-му кукуріцу перші-раз до тіжньа, а о су́хім хльи́бе. А дру́гі рас кóпе за два тіжны о су́хім хльи́бе. Пóйдзе жéна зоз дзéцмі по тей кукуріці, тóту жельи́ну кукуріцу, цо напретарговáлі[3]), та дзéці зберáйу зо свóйу мацéру: йаґ уж назберáйу, а мац тóту кукуріцу худóбна вéжньи на хрібет, ньи́ше ґаздіны ґу салáшу вістáта[4]), уморéна, та сéбе так ду́ма: одньи́шем, гоч мі так цéшко, óздаль мі ґаздіньа да го льим серваткі, будзéме мáчац хльи́ба. Кид йий ґаздіньа да, одньи́ше свóйім дзéцом, йак слáтко пойи́дза! А вéцей рас ше трáфі, же йім ґаздіньа за тóту кукуріцу áны ныч ньи́да, льим отпóве: Вісіпце там на громáду! Тéді худóбна мац ідзе сму́тно, оглья́да ше на ґаздіньу, чом мі ныч ньи́да? Льи́хко ґаздіны, вóна ньи́зна, йáкі сме барз глáдні; льи́хко ґаздіні, ньи́да нам серватку, бо ма вéльо швіны. Тéрас тóго рóку худóбі ку́шчік льихчéйше, же Сентомáскі сіційалісті тáкі рóсказ дáлі, же ньи шльибóдно, да худóба ґаздóві од лáнца трі форінті плáці і же ньи шльибóдно, да на

[1]) притиснена, бідна; [2]) сапати; [3]) намикали; [4]) змучена.

штва́рте ко́пу. Кид ньи ве́льо с Кирестýра до Сентома́шу пойсц мо́жу, льим тот пойсц мо́же, цо ма дайако́го ко́нья, та поло́жі на́-коч хльип і сво́йо га́ндрі[1]), а сам і зоз дзе́цмі іду ко́ло ко́ча пе́шо. А то Сенто́маш от Кирестýра досц дальи́ко. Ідзе о́цец і-мац з дзе́цмі ца́лі дзень ко́ло ко́ча пе́шо, ве́чер до́йду до Сентома́шу, ішче ше радýйу, же йім на тре́це ко́пац да́йу, а́ны йім ньи це́шко, же пе́шо прішлі, та о сýхім хльи́бе тре́цу чýтку[2]) се́бе зарабі́йайу. А то́ті у Кирестýре ішче худобньи́йші, бо ко́нья ньи ма́йу, а ве́льо дзе́ці ма́йу, та ньи мо́жу на хріпце хльи́ба о́дньисц, бо бі треба́ло, да на хрібет ве́жньу то́ті дро́бні дзе́ці; а тім дро́бнім дзе́цом треба́ло бі ýжац і дайаку шма́тку; гоч му йа́ка нýжда то́му худобно́му, ньи мо́же пойсц до Сентома́шу. Хо́дзі по шіцкім Кирестýре од йидно́го бога́того до друго́го бога́того: Да́йце мі ко́пац кукуріцу, бо мо́йо дзе́ці уш хльи́ба ньи ма́йу, бріґуйиме[3]), ішче льим у ме́шац ма́йу. Дзе же йýні, дзе же йýлі, доґ нам хльи́ба закошено́го да́йу! Ґазда на то отпове́да худобно́му: дам ці ко́пац, а́льи зо штварто́го; а́льи мі мýшіш прісц за да́рмо штірі дны траву ко́шіц. А худо́бні го мо́длы: ньи мо́жеш ґаздо за штірі дны вам за да́рмв траву ко́шіц. Запла́цце мі, мо́длым вас, го льим два дны, бо мо́йо дзе́ці пеце́ро а́бо і седме́ро, уж льим ньи́шка хльи́ба ма́йу, та два дны мо́жем за да́рмо ро́біц, а ве́цей ньи мо́жем, бо дзе́ці от гла́ду умера́йу. А кит ше прітра́фі, же ше тот о́цец і мац тіх худо́бніх дзе́цох похоре́йи, а ґаздіны сво́йо две́рі позамíка́йу, да то́ті худо́бні дзе́ці од ґаздіньіних дзе́цох хльи́ба ньи піта́йу. Це́шка то у Кирестýре худобно́го закопа́на кукуріца! Альи на тре́це а́ны ньит, йак у Сентома́шу, бо ý Кирестýре ґаздо́ве зна́йу, же тот худо́бні, цо ньи́ма ныч, льим ве́льо дзе́ці, мýші гоч йак ро́біц, льим да му дзе́ці од гла́ду ньи поуміра́йу. А ґаздіны сво́йо дзíýкі так бога́то обльика́йу: за два́цец за пейц форінті йидну хýстку ґаздо́ўский дзíýкі на шíйу да́йу! за петнайц форінті сýкньу, за дзе́шец форінті фа́ртух, за шесц форінті ре́кльу[4]). Обльи́че ґаздо́ўска дзíýка, а худо́бна ньи мо́же так мац, гоч бýдзе дзень і ноц на надньіці ро́біц, ньи мо́же та́кі шма́ті мац. То́та худо́бна дзíýка до́раз ошмейа́на, же за то ньи́ма, же йи по́дла. Льи́хко ґаздо́ўскім дзíýком буц пообльика́ні, же йім худо́бні на штва́рте кукуріцу око́пу, а худо́бні оцо́ве за да́рмо тра́ву поко́ша і ше́но пограба́йу, ішче і ґаздо́ві на́-коч по́класц помага́йу. Кит тре́ба пойсц жíто ко́шіц, по́йдзе худо́бні до ґа́зду, заш ше го піта: Ґа́здо,

[1]) лахи; [2]) шульку; [3]) бідуємо; [4]) кабат.

чі да́це мі жі́та і о́ӯса ко́шіц? Дам, отпове́да ґа́зда, а́льи пріідзеш за да́рмо два днї звожо́вац жі́то і о́вес до бра́дла і пріідзеш ґу машіні, док шіцко ньи потла́чім. Цо те́раз бу́дзе тот худо́бні чло́век ро́біц? Кид му ньи по́йдзе за да́рмо звожо́вац жі́то і о́вес до бра́дла і кид му ньи по́йдзе трі льи́бо штірі днї ґу машіні, ньида му жі́то а́нї о́вес ко́шіц. Прі́дзе тот худо́бні ґу сво́йий же́ні, аж йи білі йак ва́пно, бо йи устраше́ні. Дзе́ці кріча, ньи мо́же ше а́ньі зо сво́йу же́ну у хіжі пора́дзіц, бо ше дзе́ці раду́йу, же уж о́цец бу́дзе жі́то ко́шіц, та бу́ду мац хльи́ба. А о́цец і мац од ну́жді а́ньі ньи зна́йу, йаґ бу́ду і цо бу́ду. Кид ньи бу́ду ко́шіц, ньи ма́йу ньіч; кид бу́ду ко́шіц, док го да́йак це́шко о су́хім хльи́бе през ме́са, през мльи́ка поко́ші. Кит по́йдзе те́рас тот худо́бні ґаздо́ві звожо́вац жі́то і о́вес до бра́дла, муші дзе́цом ога́дац, же́бі ма́лі до́ма хльи́ба а і се́бе му́ші у́жац сво́його хльи́ба, гоч ґаздо́ві звожу́йи за да́рмо, за то му ґа́зда а́ньі хльи́ба ньи́ да. Те́раз звожу́йу од у́час зра́на; ше́дньу фріштіко́вац[2]), ґа́зда ше́дньи на сво́йім сала́шу ґу сво́йому ко́чу, штірі ко́ньі кра́сні во́лі два льи́бо штірі ко́ло ко́ча сто́йа; тот худо́бні чло́век да во́лом йи́сц і ко́ньом з ґаздо́вого ше́на, по́йдзе ґу сво́йой же́ні худо́бней ґу бра́длу, йи́дза сво́його само́го кукурі́чного хльи́ба; а ґа́зда ше́дзі прі сво́йом ко́чу прі кра́сніх ко́ньох, цо му кра́шньи льим на ко́ньі па́тріц. Розйа́же то́рбу ґа́зда льи́бо ґаздіньа, віньи кра́сні хльиб жі́тні, білі, ґу то́му фа́лат ме́са льи́бо сланьіні, та фріштіку́йу; та йаґ му мо́же буц пра́во, кид му тот худо́бні це́шко у тей ве́лькей цепло́ті дзві́га то́ті це́шкі сно́пі? А тот худо́бні і сла́бі ґу то́му, бо ньіґда ньійа́кей до́брей вече́рі а́ньі полудзе́нку ньи ужі́ва. Ньи змілу́йи ше ґа́зда нат худо́бнім, же́бі го нака́рмел, го льим тот дзень, доґ му зада́рмо ро́бі; те́рас тот худо́бні чло́век, док му зада́рмо зве́зе і вітла́чі, а то́го худобно́го чловє́ка дзе́ці пра́ве пойи́дза тот хльип, цо зако́шел двана́сті кріш льи́бо двана́сті ко́рец. Док ґаздо́ві вітла́чі, ішче й ме́хі до маґазі́на поно́ші; дзе́ці хльип пойи́длі, цо ма те́раз ро́біц тот худо́бні чло́век, от тей косі́тбі до друго́го ро́ку до косі́тбі? Льим з дньа на́-дзень на надньіцу дзе́цом хльи́ба зара́бйац. Альи худо́бні чло́век му́ші буц задово́льні, льим найбі бул здра́ві, гоч йи йа́кі сла́бі, за то дзе́цом сво́йім да́йак оста́ра хльи́ба. А кит ше тот о́цец і мац похоре́йу, там по́лна хіжа жа́льу, бо дзе́ці на́рас а́ньі хльи́ба, а́ньі ньіч ньи ма́йу.

---

[1]) постарати ся; [2]) снїдати.

6. Про стрейк.

Кит Кирестýрска худóба ше дознáла, же йист тóті сіціййалісті у Сентомáшу, у Вербáсу і у Кýлі, пóшлі даскíльо худóбні хлóпі до Кýлі, кит там бул тот пан, жéбі і вóні ше презнáлі, йака то створ А кит прíшлі с Кýлі дóму, дóрас ше сходзовáлі, дзе пéтнайц, дзе двáцец áбо і до пейдзéшат, та ше потпісовáлі за сіціййалістіх і предáлі тóті папéрі йиднóму чловекóві, да одньйше до Кýлі до сіціййалістіх. Йак тот члóвек óдньис до Кýлі, тóті папéрі, а там йиден пан дóраз му так гутóрел: Ньи мушіце ньіжей от форінта на надньіцу пóйсц. А худóбні на то отповедáлі: Альи кид нáшо дзéці уж льим ньйшка мáйу хльйба. Ві так повéцце, кит ше зідзéце до громáді: Кид нам дáце фóрінт надньіцу, будзéме рóбіц; кид нам ньи дáце фóрінт надньіцу, ньи будзéме рóбіц, áльи пойдзéме до вас зоз мехáмі, мушіце нам дац жіта льйбо кукуріці, а гоч, льим йáрцу, бо мі нáшо дзéці мушіме ráньіц. Трафéлоше і так, же бул тáкі ґáзда, цо і так отповт худобнóму: Па нач ті маш тéльо дзéці? А худóбні погньіваíно отпóве: Ті маш вéльо кóньі, вéльо вóлі, вéльо бýці і швіньі; йа мам вéльо дзéці, та бýду за твóйо ґаздовáньи царóві катонáці. І пóшлі тóті сіціййалісті до Кирестурскóго варосóго двóра, бо варóскі дом правéлі там стрáнскі мáйстор і стрáнскі надньічáре[1]). Тóті сіціййалісті Кирестýрскі пітáйу ше тім странскім надньічáром — а то бýло у йуніййу, прет косітбу: Цо ві льýдзе мáце надньіцу у йуніййу? Тóті стрáнскі надньічáре отповедáйу: же шесц сексéрі[2]). Тóті Кирестýрскі сіціййалісті так йім гутóрйа: Охáпце[3]) дóрас, іцце крáшньи до свойóго валáлу, áбо до свойóго дóму, а кид ньи, най вам плáцу дороўнáйу на дзень фóрінт, тéді мóжéце рóбіц, бо і ві тáкі худóбні йак і мі; і вáшо дзéці мýша йисц хльйба, йак і нáшо. На то прíшол Кирестýрскі біроў, піта ше тім Кирестýрскім сіціййалістім: Цо то, хлáпці, цо правіце комедіййу? На то отповéдлі худóбні: Біроў-ґáздо! дóбра то комéдійа, кид ньи знáце, же нáшо дзéці ньи мáйу хльйба. Пітáйу ше íшче рас Кирестýрскі сіціййалісті, же чі подвішшáйу тім странскім надньічáром надньіцу? Отповедáйу нá то, чі біроў чі мáйстор, хто мал віплáцац тіх надньічáрох: Ньи подвішшáме, áльи бýцце мірні[4]) ві хлáпце, бо добіййице катонáцох. На то отповéдлі худóбні сіціййалісті: До нас ньи пріду катонáці, бо мі ньи мáме áньі хльйба, áньі свóйу хіжу; кит пріду, до богáтіх пріду, а нам

[1]) робітники; [2]) шісток; [3]) покиньте; [4]) спокійні, тихо.

ньи тре́ба катона́цох, бо мі шіцкі катона́ці. І на то по́шол біроў од ньіх ге́тка, ньи сцел ве́цей ньіч мішац до тей робо́ті; а ма́йстор мушел отпу́шчец тіх стра́нскіх надньіча́рох, бо йім ньи сцел до форінта надньіцу допла́ціц. Ньи мох ма́йстор през надньіча́рох ро́біц, допо́лньил надньіцу фо́рінт хлопо́ві і дзе́вец сексе́рі же́ні до жа́тві, а у жа́тві хлопо́ві фо́рінт два́цец а же́ні напла́цел фо́рінт. По́шлі то́ті сіційалісті на рішка́шу[1]), да і там одо́шльу надньіча́рох; худо́бні надньіча́ре і надньіча́ркі поохабйалі, по́шлі до́му; а ґаздо́ўскі бога́ті дзіу́кі по́шлі сто льи́бо ве́цей льи́бо ме́ньий, пове́длі ішпано́ві льи́бо само́му пано́ві, же во́ні бу́ду за пейц сексе́рі на дзень ро́біц. Прійал йіх, робе́лі до пола́дньа. Увідзе́лі худо́бні, же іду на рішка́шу, та і во́ні му́ша по́йсц. Ішче йіх тот пан, а́бо ішпан віга́ньбел; та то́ті дзіу́кі а́бо ньиве́сті мо́жу за то́ту пла́цу ро́біц, а ві ньи сце́лі а́бо ньи сце́це? На то отпове́длі шіцкі худо́бні ціхо, а́льи погньіва́но: Мі, па́ньи, ньи може́ме, бо мі на́-хльип робіме і на кірійу, а то́ті ґаздо́ўскі дзіу́кі і ньиве́сті, во́ні ро́бйа се́бе на кра́сні шма́ті. На то ше зашмейа́лі то́ті бога́ті дзіу́кі і ньиве́сті: Мі за то робіме, бо сме ўре́дні[2]), бо ше нам сце ро́біц. На то отпове́длі худо́бні: Кид зме худо́бні, та́зме і по́длі, бо ньи може́ме ро́біц на шма́ті, льим на то́то робіме, цо пойиме. Ньи́шка заробіме, йу́тро бі шме же́длі, а́льи о два тіжні віплаца́нка, та се́бе на́хльип пожічіме; а доі́ нас пан о два тіжні віпла́ці, та пра́ва ўраціме. Альи бі треба́ло, да нас пан о тідзень віплаца́йу, бо ньи сцу ґаздіньі на два тіжньі, да нам на́-хльип пожіча́йу. Та те́раз ма́йу те́льо польихче́ньи, же о тідзень віпла́ца. Альи пан а́бо ішпан на рішка́ші так віду́ма́лі, да ше ро́бі йу́тором; а то́ті цо марку́йу, цо че́льац допатра́йу, то йист йак надньіча́рох, во́ні зна́йу, дзе йа́ке ме́сто, дзе ве́цей робо́ті на го́льту[3]), а дзе ме́ньий робо́ті на го́льту. Те́рас то́ті бога́тші одньи́шу дару́нок, бо ма́йу ш чо́го, одньи́шу курча́та, а́бо ма́сла, а́бо кра́сні ручньікі тім, цо зна́йу і мерку́йу, дзе йа́ка робо́та. Те́рас ше ску́пйа бога́ті дзе́шец а́бо о́сем, ве́жньу гольт йу́тором[4]) за два́цец форінті, та го бу́ду пльиц. По́йду і худо́бні і во́ні ве́жньу за два́цец форінті го́льт, а́бо і за два́цец за шесц. Док прідзе собо́та, пльи́йу і то́ті худо́бні, пльи́йу і бога́ті. Кид допльи́йу, кит порах́уйу то́ті худо́бні, мац зо шеснацро́чну дзіу́ку, відзе йім надньіца по штіра́цец по пейц ґрейца́рі. Допльи́йу і бога́ті дзіу́кі а́бо ньи-

[1]) поле засїяне рижом; [2]) пильні, охочі до роботи; [3]) кусень поля, меньше-більше наш морґ; [4]) гуртом.

ве́сті, одве́дзе йіх тот, цо за ньі́ма меркуйи, бо до́бел од ньіх дару́нок, а пан мо́же буц о то а́ньі ньи зна, же то за дару́нок: Да йім пан пеньі́жі, два́цец форі́нті за́-гольт, а кит ше подзе́льа, тра́фі ше же ма́йу фо́рінт йидна, а́бо фо́рінт два́цец ґрейца́рі, а прітрафело́ ше, цо трінацро́чна, а бога́та, та добіла с тей дьйуто́рі фо́рінт пейдзе́шат ґрейца́рі на́-дзень надньіцу. Чі то те́ді пра́во, кит худо́бні ньи одньи́шу дару́нок та ньи ма́йу а́ньі пол пла́ці на ца́лі дзень, йак бога́ті, же дару́нкі предава́йу? С то́го кит іду до́му ў собо́ту од рішка́ші аш по са́мі дом ро́ўно ше ва́дза, йидні дру́гіх прездзіва́йу.

Під впливом сусїдних народів затратили Бачванські Русини не лише богато своїх звичаїв, але і свою ношу. Мужчини убирають ся тепер як Нїмцї або Мадяри, лишень в дрібницях заховані ріжницї. Коротка сорочка, що не входить в штани — тепер виходить і вона з моди, а загально розповсюднює ся сорочка довша, що входить в штани — і широчезні штани, що відріжнюють мешканцїв полудня від північних, звані „надраґі“, округлий чорний капелюх, на ногах папучі — наші патинки — се щоденний, лїтний стрій нашого поселенця. На сьвято натягає він „бочко́рі“, чоботи з довгими холявами, споднї і „ка́пут“ (кабат), сурдут і такий же чорний капелюх. На споднях і кабатї шнурки і паси повикручувані на мадярський спосіб. В зимі натягають на себе ще довгі, без рукавів кожухи — в родї ротунди наших дам — звані „бундою“ і білі, довгі сїраки звані „чугою“. Давнїйша шапка виходить з уживаня, натомість дуже модний єсть в зимі на шиї шаль. Повний одяг мужчини з найлїпшої материї (сорочка, штани, кабат, капелюх, чоботи, бунда і гуня) коштує 40—50 зл. Додати треба, що мужчини стрижуть волосє на коротко, голять ся — деякі голять і вуси на швабський спосіб — а велика їх більшість любить курити люльки на середно-довгих цибухах.

Жіночий одяг не в порівнанє йде з мужеським. Шовк переважує в нїм. Складає ся з сорочки, також короткої, „гальки“ [1]), що зве ся „подолок“, спідницї, що зве ся „сукня“, запаски, що зве ся „шу́рец“, або „фа́ртух“, кафтана (ка́пут), хусточки на голову (у жінки) і хустки більшої на плечі. На ногах носять женщини панчохи і згадувані папучі або також „ціпелі“, чере-

---

[1]) Нижня спідниця.

вики. Спідниць носять на собі: дївчата 10—15, молодицї 5—8, баби одну або дві. Дївчина в такім числї спідниць потрібує, коли йде, тілько місця, що наших три; при тім виглядає як пава — така широка. Накрохмалені спідниції шумять так, що вже на кільканайцять кроків звістують надближенє властительки. Довжина спідниць не доходить два, півтретя дециметра до землї, в наслїдок чого видно у дївчини часть ноги з панчохою і черевиком. Сорочка вишивана і прикрашена маленькими ґузичками; рукави звичайно не доходять до лїктів; на сьвято вбирають сорочки трошки інакше зроблені, як на будний день; вони звуть ся „оплъичка“. На шиї носять пацьорки. Тому що майже кожда часть одягу жіночого є шовкова або бодай на пів шовкова, то цїни його суть дуже високі. І так: сукня доходить в цїнї до 15 зл.; запаска до 10 зл.; кафтан до 6 зл.; хустка на плечі до 25 зл.; хустка на голову, мала, до 6 зл. Одяг молодої женщини виносить до 70 зл. Дївчата носять по однїй косї, що зве ся „ва́рґоч“; жони звивають косу на задї голови в клубочок, що зве ся „контя“. Що вдарює в очи у тамошних женщин на перший погляд, то мальованє лиць. Молодицї малюють ся рідше, лиш „кокетки“ на нашу моду, дївчата-ж всї. Мальованє се дуже неприємно вражує і доводить до того, що молодиця, котра має 24 роки, має таку твар, по котрій можна-б її числити понад трийцять років. Мальованє відбував ся в той спосіб: Дївчина наперед білить ся, якоюсь масою, що зве ся „сіріджік“. На сесе накладає червоне „фарбідло“, а відтак пудрує ся. Дуже часто місце дорогого пудру заступає так зване „більідло“. Цїла тота тайна процедура дївоча викликує по собі такі наслїдки, що у кождої дївчини цїлком чорні зуби. Се робило, принайменьше на мині, незвичайно немиле вражінє, а навіть якесь обридженє. Бачванські руські леґінї мають однакож зовсїм відмінний ґуст від мене, бо з білозубою дївчиною не оженив би ся жаден, принайменьше в Керестурі, так їм по серцю чорні зуби! Про мальованє суть згадки навіть в тамошних піснях; пр.

Шуга́йу, шуга́йу, тво́йа мац шальи́на,
Бо во́на гваре́ла, же йа ньи черве́на.
Й а с о м н ь и ч е р в е́ н а, б о ш е н ь и м а л ь у́ й и м,
Аньі йа́ ше за́ йий сіна ньиготу́йим.

Бачванські Русини женють ся незвичайно скоро. Дївчина, коли має 14—15 лїт вже віддає ся. Вправдї і в нас суть такі випадки, але се лиш „випадки“, там же се реґула, а випадком

лиш остає ся дївчина довше невіддана. Наслїдком вчасного замужа є те, що між Русинами не трафляє ся покриток, та з другої сторони се впливає незвичайно зле на красу женщини, в котрих лице дуже скоро бабковатїє. У Коцурі оповідали менї, що там за 15 лїт не було випадку покритя дївчини. Колиж по тім часї оден трафив ся, то се видало ся таке незвичайне, що про дотичну дївчину зараз зложили сьпіванку:

У Купу́ре хіжа вібільи́на,
У тей хіжі по́сцель вісцельи́на;
На посце́лы барна́ста[1]) дзіво́чка,
Прі посце́лы дзе́цко і колыска.
То колыска з йадлово́го дре́ва,
То́то дзе́цко во́но о́ца ньи́ма.
Ма во́но, ма свою ма́цер ўласну,
Но́ші ва́рґоч ныжей сво́го па́су.
А чо́м сце йий ва́рґоч ньи росплыи́тлі?
А чо́м сце йий ко́нтьу[2]) ньи справе́лі?
Бо то дзіўка че́сна, ньи поште́на,
Га́ньба бу́дзе, же йи те́раз же́на.
Ки́т сом і́шол с Ку́лі зоз аре́шту,
Стре́тнул сом там Ільу[3]) прі тім бре́шку.
Ки́т сом о́рал на во́лох под о́вес,
Ішла Ільа до Ку́лі на по́нос.
Но́вім шо́ром пано́ве ходзе́лі,
Же́бі Ільу до Полыўкі сце́лі.
Прет Пейте́ра на ўской улы́чкі,
Предава́ла Ільа за бі́лі пантлы́чкі[4]).
То пантлы́чкі льим се́ксер кошта́лі,
Йа́к це Ільчо за ма́ло скламáлі —
. . . . пред Йуга́са,
Лапа́лі Ільчу ныжей до́лу па́са.
. . . .
Сін му Ілько[5]), а о́цец Полыўко.
А пред Бру́ндзі черве́ні йаго́ді,
По́вец Ільчо, хто ґу те́бе хо́дзі?
Хо́дзел Йо́ўґин[6]), а́льи уж ньи хо́дзі.
А Брундза́ньа[7]) ру́кі залама́ла
С кім йий Ільча ко́нкі[8]) вішеда́ла.

Мужчини, властиво хлопцї, женять ся, скоро скінчуть 18 лїт. Хлопець такий, що не мав часу розглянути ся хоть трохи по сьвітї, придивити ся, що то житє, які воно вимоги ставить

[1]) чорноброва, бронетка; [2]) волося звинене так як у замужних жінок; [3]) імя; [4]) стяжки; [5]) парубок, що звів дївку; [6]) Евген; [7]) мати дївки; [8]) у фірточцї.

до чоловіка, має нараз стануги господарем, вести у всьому лад, видавати прикази і таке инньше! Се правдива іронія судьби. Не дивниця отже, що такий „муж“ мусить спускати ся ві всім на батька, навіть в виборі жони для себе; буває що нераз пізнійше гірко жалує такого кроку, але відробити його не можна. Незвичайно характеристична під тим взглядом єсть слідуюча пісня, яку сьпіває собі ново спечений муж:

Ўжал сом се́бе дзі́ўче по оцо́вей стра́ні
Ньи за то сом йу брал, же ма ве́лькі тал[1]),
Льим сом йу за то брал, же о́цец дзе́ку мал.
Кид йу ве́чар пріве́длі, кра́сна йа́ко а́нгел,
А кид ра́но ста́ньи, брі́тка йа́ко дьа́вол.
Ў но́ці — йак так, а во́ дньи нао́пак.
Йидно о́ко бі́ле[2]), на дру́ге ньи віідзі:
Льим ше те́ді га́ньбім, кид мам цу́дзі льу́дзі.
Чко́да Боже, чко́да та і то́то древо,
Що на мо́йий сва́дзбі ўче́ра погоре́ло.

В наслідок вчасної женитьби між Бачванськоми Русинами не можна побачити парубка такого, що в нас під тим словом розуміє ся. Коли я в Коцурі прийшов до коршми подивити ся як там танцюють, увидів цілу громаду хлопців, котрим ані сліду з відзнаки змужнілости, вусів, не було. Всі вони танцювали з дівчатами. Між хлопцями були від 14—18 літ, між дівчатими від 12—15. Здивований питаю ся: Дзе же су леґіны? Та то леґіны! відповідають мені. Аж тоді переконав ся я, які то „леґіні“.

Одна ще характеристична річ звертає на себе увагу: Коли дівчина починає вже „дівочити ся“, починає до своїх давнійших товаришів говорити „ви“, хоть перед тим говорила „ти“. Се знак, що вона вже хоче віддавати ся. Се „викане“ позістає відтак до смерти. Жінка до свойого мужа не сьміє інакше заговорити, як через „ви“. Найбільша образа, найбільша зневага для мужа се та, коли йому жінка скаже „ти“. Тому то се й рідко лучає ся, лише в великім гніві або сварці. Коли я робив декому уваги на сю тему, заявлював, що жінка чоловікови повинна також „ти“ казати, як він її, мені відповідали: То́то ньи мо́же буц; муж йи ста́рші, йак пі́смо шве́те пі́ше, йак ше пріша́га у це́ркві. Же́на му́ші слу́хац му́жа; кидбі гва́рела йому ті, ньи

[1]) Theil, часть, посаг; [2]) сліпе.

сце́ла бі і слу́хац. Жони сї слова потверджували також. Вони зрештою зжили ся з виканєм так, що хто тоту привичку хотївби викоріните, мусїв би формальні борби сточувати з бабами.

Передвчасна женитьба має ще одну свою хибу. Кождий мужчина, як відомо, мусить ставити ся до асентерунку і по відобраню служити при войску. Коли-ж оженить ся „ле́ґінь“ в 18 роцї житя, а відтак відберуть його до войска, то нераз бувало, що він лишав жінку і двоє, троє дїтий, а сам йшов на три роки. Такі жінки, котрих мужі служать при войску, зовуть ся „катоначкі“, як в Росиї салдатки або московки. Много з них визначує ся „вільним“ житєм, що полишило свій слїд в піснях. От зразки таких пісень:

а.

Ўжал сом дзі́ўче, цо ма ше́снац ро́чкі,
А мньи ўжа́лі пот ца́рскі коньі́чкі.
Катона́ці шірі швет[1]) вандру́йу,
А ньиве́сті мла́ді за ньі́ма бану́йу.
Ньи бану́йце ві ньиве́сті мла́ді,
Бо мі уш пойдзе́ме на огньа́ней ла́ды[2]),
А з огньа́пей ла́ды, та та́кой до Пе́шту.
Будзе́ме мі, мі́ла, еґзе́цір прова́дзіц,
По́шльим ці пеньи́жі, прі́дзеш ме опа́тріц.
Кит сом ше прехо́дзел с Пешту до Будзі́на:
На́сіп мі, качма́рко, черве́ного ві́на.
Черве́не віне́чко по пога́ру ска́че,
А мо́йа мільи́нька за́ мну барс пла́че.

б.

На йара́шу траві́ца, бу́дзеш мі́ла ґдові́ца,
Льи́тай се́бе по шльибо́дзе, йак голубі́ца.
Голубі́ці льита́йу, ка́жда сво́йу пар ма́йу,
А йа бу́дзем сму́тна ґдо́ва, бо ті, мі́лі, ньи до́ма.
Кид на да́мшу[3]) шеда́лі, катона́чкі[4]) плака́лі;
Кид зоз да́мші схадза́лі, та йім ша́бльі дава́лі:
На́це хло́пце шаблькі́чкі, то́ вам бу́ду женьі́чкі.
Бу́дзеце йіх віґланцо́вац, за трі ро́кі обочко́вац[5]).
Пішем пісмо мі́лей сво́йий:
Мі́ла мо́йа женьи́чка, уж мньи мі́льша шаблы́чка,
Бо́ йу му́шім ґланціро́вац,

---

[1]) в широкий сьвіт; в Бачв. диялектї майже завсїгди пропускає ся приіменник „в“; [2]) поїдимо на корабли; [3]) корабель, нїм. Dampfschiff; [4]) жони вояків; [5]) обцїловувати.

Т е́ б е, м і л а, б у́ д у д р у г і о б о ч к о́ в а ц,
А йа бу́дзем зос ца́рску ша́бльу
Ко́ло бо́чка почерко́вац.
По́йдзем, мі́ла, ско́ро до́му,
Льим док прі́йдзе трі́ дны шве́та:
Сце́кньим у́ но́ці, кит капі́тан у́рлап ньй да.

в.

Пріц ті мньи мільйнка на ве́чар опа́тріц,
Бо йа це уж му́шім ра́но зоха́біц;
Бо мньи уж одве́жу ра́но до ґра́ду,
Та́кой бу́дзем ше́дац на огньа́ну ла́дьу.
А з огньа́ней ла́ды, та́кой до ко́ча:
Х т о м о́ й у м і л ь й н к у н а в е́ ч а р п о б о́ ч к а?
П о б о́ ч к а л б і й а́ й у, а́ л ь и м і н ь и д а́ й у,
Бо мо́йу главі́чку ра́но острі́га́йу.
Піш ті мньи, мільйнка, піш ті мньи пі́смо,
Оздаль бі мі да́йак на по́шті прі́шло.
Й а́ ц і п і́ с а ц б у́ д з е м, т а м ц і ч і́ т а ц б у́ д у,
А ш ц і т в о́ й о с і́ л з і н а́ ж е м п а́ д а ц б у́ д у.
По́вец ті мньи мі́ла, йак ті ше там у́ла́даш,
Чі у роско́шу, чі у ве́лькім жа́льу:
Б о м н ь и у́ т і м к р а́ й у с і́ л з і з а л ь і в а́ й у!
Б о т і д о́ м а, м і́ л а, т а п о́ й д з е ш, д з е с ц е ш,
К и́'б і й а б у л д о́ м а, в е́ р а б і ш н ь и ш м е́ л а.

Замітний також нахил, у молодого поколіня, до як найменьшого плодженя дітий. Я відвиджував в руських оселях по кільканайцять родин. Звичайно, де я прийшов, находив у молодих родин по одному, або по двоє дітий, хоть від їх вінчаня пройшло по кілька літ. Я зрозумів, що вони мусять щось робити і почав допитувати ся за тим. З початку не хотіли давати мені відповіди, пізнійше сказали так: На́ цо нам ве́льо дзе́ці, кид ньи ма́ме ве́льо же́мі. Цо йім да́ме? На питанє, щож роблять? відповіли: Хто о́ре, а ньи ше́йи, то́му ше ньи ро́дзі.

В політичнім житю не відграють Бачванські Русини майже жадної ролї задля своєї малочисленности. Що вони однакож політичним житєм інтересують ся, за се крім того сьвідоцтва, що вони залюбки читають політичні ґазети, сьвідчать також пісні, зложені з нагоди виборів до сойму Пештенського. Вибори угорські біля галицьких мають широку славу і то не лиш задля насильств, які тодї дїють ся, але також задля перекупств, які там ведуть ся на велику скалю. Мене запевнювали поважні особи, що такий Пульський, про котрого буде мова в пісни, мусїв 30.000 зл.

видати, нїм став послом! За оден голос дають нераз і по 50 зл.! Наш галицький Русин мабуть жаден не годен би стати послом, коли-б приняв угорське горожанство, бо не зміг би сипнути так золотом.

Подам тепер чотири піснї, в яких мова про вибори послів:

а.

Ой Русіно[1]), Русіно, ньи тáргай ше на двóйно,
Бо нам ў йиднак трéба стац, на Войньíча воўтірац.
Тота мáла громáда,
Та цо вóна звітьáжі,
Же Войньíча ньи жáда?
І Швáбі нас вішмéйу,
Льим док зá нас учўйу,
Же йидíнство ньи мáме,
Альи сéбе Шáўла-Пáўла гльидáме.
Думáце, же панóцец
Йак ваш пастір і óцец?
Свóйо дзéці спреведзі[2]),
І на пóдлу, кріву дрáгу увéдзе.
За то гáйде[3]) до громáді,
Крáшньи, мірно през[4]) звáді:
Трі сто гáрла най кріча:
Жівійо па жівійо на Войньíча[5])!

б.

У Вербáше[6]) на ульíці,
Стóйа крáшньи катонáці.
Йидні стóйа, дрўгі грáйу,
Трéці Пўльского стаўйайу:
Ельйин а Пўльскі Аґош[7])!
У Вербáше на ульíці,
Стóйі Гáджі[8]) на стольíці.
А льўдзе ше пріправéлі,
Стольíцу з ньім віўрацéлі.
А Пўльского віславéлі:
Ельйин[9]) а Пўльскі Аґош!
Стóйі Гáджі смўтні, ньивесéлі,

---

[1]) тут називають себе виразно Русинами; [2]) оцитанить, виведе в поле; [3]) тож нуже; [4]) без; [5]) опозицийний кандидат, Серб родом; жівійо — най жиє; [6]) Вербас — село; в ньому живуть також Русини (як висше); [7]) Пульський — син звістного, мадярського полїтичного діяча і ученого, Франца Пульського, приятеля Кошутового, що помер минулого року; він належить до партиї лїберальної (урядової) і послує до тепер; [8]) Гаджі — родом Грек, богатий доктор, кандидат опозицийної партиї, поставлений проти Пульського, перепав, видавши на вибори дуже багато гроший; [9]) най жиє.

Же стольіцу пóд ньім віўрацéлі.
Шéдла Гáджі свóго кóньа,
Пóйдзе дóраз до Зомбóра.
Стóйі Гáджі у Зомбóре:
Цо же бýдзе тéраз зó мньи?
Вéльо éзрі потрошéлі,
А Гáджійа відрільйлі!
Вербáсці ше прістроййлі,
Та Пýльского поставéлі.
Пýльскі стóйі на правіці,
Ньи бріґа му за худóбу,
Цó йім бýдзе на надньіці.

в.

Пýльскі, Пýльскі, шéдлай коньа,
Пóйдземе мі до табóра,
До табóра, до такóго,
Цо мá кóньа шедланóго.
Йак вóньі ше позберáльі,
На коньічкі пошедáльі,
На коньічкі пошедáльі,
Та до ґлéйті[1]) поставáльі:
Льудзе, льудзе, дóбре бýдзе,
Бо уш чáрдаш éшкут[2]) бýдзе.
У Вербáше прі двох цéрквох,
Бýдзе дáвац йисц, піц нá досц.
Пісце пісмо аж до Пéшту,
Же Войньіча льудзе ньи сцу.
Пісце пісмо і до цáра,
Же льудзе ньисцу Кармана[3]).

г.

Тóта мáла громáда,
Да льивіца преўлáда,
Та Лелбáха[1]) вібрáлі.
Лéлбах ньи сцел ґу правіці,
Льим прістáвал ґу льивіці,
Бо санóвал худóпшчіну,
Кит прішла з надньіці.
Ві, худóбо, ньи прістáньце,
Поспреводзіц ше ньи дáйце.
Бо уж нá-псох кóлкі[2]) мáце,
А на прáво пріставаце.
Кид бýдзеце рок áбо два на прáво,
Будзéце мац сáмі кóлкі на шійі поўйазáно.

До иньших народів Бачванські Русини прихильні; що найбільше, то з Сербів, званих там Рацами, люблять собі деколи покепкувати. Значно більше люблять насьмівати ся з Циганів, тому про них кружить велике число анекдотів. Та той насьміх є майже все невинний, а служить лишень для введеня Русина в добрий гумор. За те на Жидів дивлять ся Русини Бачванські — як і в нас — згірдливо, а коли говорють про них, то не без злоби.

---

[1]) Glied; [2]) сільський судя; [3]) кандидат на посла, як і Войнїч; тут мова про те, щоби повалити його кандидатуру; [4]) посол; [5]) гальстух.

Прикладом упорядкованя відносин национальних між мішаним населенєм, може послужити Коцура. Найбільше число живе там Русинів — тілько що Нїмцїв і Мадярів разом — по тім Нїмцїв, вкінци Мадярів. Всї вони спільно заложили собі читальню і касино. В тій читальни містять ся книжки мадярські, нїмецькі і руські. Останнїх, звістно, дуже мало, бо й де їх мали там взяти при таких відносинах, які тепер істнують! Так само що до часописий. Між руськими (якими то руськими!) є: Листокъ, Наука (унїварська) і Православная Буковина. Всї члени касина платять однакож вкладки, а нїколи не приходить між ними до суперечки на тему: Ми не читаємо тих а тих часописий, тож викинути їх; ми за них не будемо платити! Всї собою вдоволені. На предсїдателя касина вибирають по черзї одного з кождої нациї; за умову вибраному кладуть лишень знанє всїх трех мов. Часом відступають вправдї від тої умови, але дїє ся то за згодою всїх членів.

Подібно уладжена громадська господарка. Кожда нация має радних відповідно до свого числа. Війта (бірова) вибирають по черзї кожда нация свого. Раз є війтом Русин, раз Нїмець, раз Мадяр. Томуж що Русинів є там тілько, що Нїмцїв і Мадярів разом, то Русин війт урядує ш і с т ь л ї т, а Нїмець і Мадяр кождий по т р и р о к и. Коли-б так ще і руська мова була управнена в письмі — розуміє ся лиш в тім селї, де живуть Русини — то не можна би собі нїчого більше бажати. В практицї, в житю, відграває руська мова в Коцурі ролю інтернациональної мови. Всї Нїмцї і Мадяри розуміють там по руськи. За те звичайно Нїмцї не розуміють по мадярськи (розуміє ся, виїмки суть также), а Мадяри по нїмецьки. Коли отже зійде ся Нїмець або Мадяр з Русином, не говорють инакше як по руськи. Що більше: Нїмець з Мадяром коли хочуть порозуміти ся, а не знають посполу своїх мов, порозуміють ся по руськи. При тім мушу зазначити, що Мадяри так красно говорять по руськи, що нїхто по бесїдї не пізнав би, чи се Мадяр, чи Русин. Нїмця натомість вже легко пізнати, особливо при вимові звуків *б* і *п*, *д* і *т*, тай иньших, що у нього не мають великої ріжницї.

З того видно ясно, що Бачванським Русинам було би дуже легко мати також с в о ю в л а с н у ш к о л у, як мають її Нїмцї, Мадяри і Серби. Вони і мають її, але лишень de nomine, de facto вона мадярська. Так, було би легко, але до того треба, щоби інтелїґенция була руська, а не мадярська. На жаль до тепер руськість тота була у неї „темна вода в облацїх“. По

сїм, думаю, буде зовсїм зрозуміле, чому я настаю на те, щоби ми виховали інтелїґенцию Угорським Русинам: бо вона аж тодї чула би себе руською і робила би в користь Русинів, а не в користь иньших наций.

Скажу тепер дещо про народну творчість. Бачванські Русини знають дуже багато прозових оповідань, між якими велике число займають казки, леґенди, новелї і анекдоти. Особливо в Коцурі найшов я таких оповідачів і так багато, як нїде інде, хоть вже доси в неоднім селї був і записував. Томуж і немалий був минї жаль, коли я по місячнім побутї мусїв вже з того села відходити, не маючи змоги довше затримувати ся, і може на все запропастив не одну перлину народньої творчости не записавши її.

Під напливом пісень сусїдних наций руські виходять що раз більше з ужитя. Всї молоді сьпівають тепер найбільше сербські піснї; руських, особливо давнїйших, знають лиш дуже мало. Я записав їх коло півчварта сотки; з них буде найлїпше видно, що вони що раз більше забувають ся. Одні без початку, другі без кінця, иньші вирвані з середини з якоїсь піснї. Дуже мало є цїлих. Мова їх є знов доказом, чи вони витвору тамошнього, чи прибрані звідки. В многих піснях нерівности, ба навіть значні прогалини. Одначе замітна там і тепер пісенна творчість. Я поминаю подані мною вже повисше піснї; наведу натомість ряд других, що по своїй рапуватости відразу вказують на недавне утворенє. З часом вони вигладять ся і будуть більше інтересні. Найбільше пісень творять в Керестурі і майже всї наводжені мною звідти походять. Цїкаве те особливо, що всьо незвичайнїйше в селї мусить зараз бути уложене в пісню. Так приміром, я приїжджу до Керестура. Сиджу тиждень, два, три — сходжу ся з людьми, всї цїкаві, що я роблю, чого хочу, за чим їжджу. Я розказую. За якийсь час одна моя оповідачка, коли я прийшов до неї, сьпіває менї пісню (очевидно не дуже вдатну) зложену на мене. Відки її знаєте? питаю. Дївки на улици[1]) сьпівали. Хто її зложив? Не знаю. Тим способом всї важнїйші особи в селї осьпівані в піснях. Я подаю їх тут, замічуючи, що то не всї, навіть мною записані, а що говорити ще про незаписані.

---

[1]) В Галичинї виходять вже з уживаня вечірні сьпіви дївчат по улицях; в Бачцї вони в повній силї. Скоро зайде сонце, починають ся сьпіви і тревають довго в ніч. Задля красних мельодий прислухував ся я їм все дуже радо.

а) Пісня, зложена про мене.

Тот пан з Ґальіційі, вон но́ўті[1]) спісу́йи,
Доґ ноўті, та но́ўті, а вец пріпове́ткі[2]).
Кид му ньишка пріпове́да,
А вон ше йий піта: Чі ві ве́льо зна́це?
Льим се́бе ду́ма́йце, цо на́йвеце зна́це!
Йу́ла байберо́ва[3]) во́на льим сто зна́ла,
Во́на льим сто[4]) знала, упі́сац му да́ла.
Йу́ла байберо́ва і́шче надума́ла,
Да штірі, льи́бо пейц упі́сац му да́ла.
Ньі́на[5]) Йанкань́іна[6]) во́на так ду́ма́ла,
Же во́на бу́дзе знац, го льим і за ме́шац,
А во́на так зна́ла: йидно до пола́днья.
А ве́цка гваре́ла: Па́ньи, йа ньи го́дна.
А а́ндьа[7]) Ілько́ва[8]) во́на так ше стро́йі,
Жо во́на пано́ві но́ўті погуто́рі.
Йай па́ньи, йай па́ньи, цо́ же ві ду́ма́це,
Же ві те́льо ве́льо но́ўті спісуйице?
Чі з нас шміх робі́це, чі ві нас хвальі́це,
Же́сце те́льо ве́льо но́ўті напіса́лі?

б) Пісня про учителя, що заклав хор.

Кирестýрскі пан учі́тель, во́ла ше Каме́нца,
То учі́тель до́брі, ме́дзі льу́дзмі че́сні,
До́бре у́чі дзе́ці то́ті цо найве́кші.
Ньи бі́йи, ньи га́ньбі, льим йіх научу́йи,
Хто́ре раз ньи по́йдзе, до́раз го штрофу́йи.
Пан Каме́нца то учі́тель сла́ўні
Ки́д бі ше сцел же́ньіц,
Ма́л бі ру́скі дзі́ўкі штірі-пейц бога́ті!
Учі́тель Каме́нца! ві то барс схібе́лі,
Же́сце Джуджаро́ву дзі́ўку у́жац ньи сце́лі;
А о́цец бі йий дал, до́раз фе́рталь[9]) же́мі!
Мо́глі пан Каме́нца у́жац і зо сала́шу,
Дулашо́ву дзі́ўку, то і́шче бога́тшу.
Пан Каме́нца сце́лі ві́брац і́шче кра́шшу!
Пан Каме́нца, учі́тельу до́брі,
Да ньи ві сам сце́лі,
Та́бі гармоні́йу[10]) ньи препровадзе́лі.

[1]) піснї; [2]) казки; [3]) Юля Молнар, оповідачка; байберова — голярева; [4]) сто пісень; [5]) молодша жінка так кличе старшу; [6]) Мария Янкань; [7]) андьа — те саме що нїна; так кличуть старших жінок молодші члени родини; часом значить те слово тілько, що наше невістка; [8]) Ганя Рамач, оповідачка; [9]) ферталь землї коштує тепер в Бачцї 5000 зл.; [10]) гармонійа — хор, який заложив сей учитель на спілку з дяком.

Наш пан дзійак нові ўчел хлопі та і жені,
Пан Каменца ше подньалі подучовац дзеці.
Вічіталі себе осемнац дзіўчата,
Оддзельйлі себе двацец і двох хлапцох,
Барс попріберaлі гармонійу з гласом.
Кид ўладіка[1]) прішол, барс ше му льубело,
Же у Кирестуре такі глупі льўдзе,
Тераз научелі, гармонійа будзе.

в) Пісня про бійку двох учителїв.

Цо ше стало у Кирестуре нове,
Бо ше побілі маґістрове.
До карчмі, до Вільчійа[2]), там ше посходзелі,
Прі стольи шедзелі, а так ше вадзелі.
Учітель пан Ў...... та і К..... Шандор
Так ше повадзелі, цо ше аш побілі.
Ўжал пан Ў...... погар,
Руцел К..... і просто аж до главі,
По ным креў чурела, аш по його тварі.
Знайу льўдзі, знайу, же ше учітелы білі,
То повесц ньи знайу, же чі ше судзелі,
Чі ше дайак добре самі намірелі.
Пошол наш пан Ў...... сам до Варадіна[3]),
А К..... Шандора охабела жена.
Пойиднал кочіша[4]), так за жену бежал:
Кид бім йу здогоньил, та бім йу зарезал.

г) Пісня про нотаруша (писаря).

Кирестурскі пан нотаруш добре шор провадзі,
Кид ґу ньому пойдзе ньи поучені чловек,
Вон го добре порадзі.
За тоту ствар льўдзе бі го барз льубелі,
Альи праві вароскі дом, та го льўдзе омержелі,
Бо двaнац форінті на хіжу, на фертaль жемі,
Вецей плаціц наруцелі.
Наш нотаруш Кирестурскі слаўні,
Познайу го і у Кулі, цо найвекші проўкаторе[5]).

---

[1]) епископ з Крижевця, Юлїян Дрогобецький; [2]) імя коршмаря; [3]) в Керестурі називають Варадином місто Новий Сад; пішло то звідти, що по другім боці Дуная просто Нового Саду стоїть твердиня Петро-Варадин; видно, що вона вбила ся більше в память людий, як саме місто Новий Сад; Петро-Варадин не належить вже до Бачки, але до Сриму; [4]) візника; [5]) адвокати.

д) Пісня про лїкаря.

Кирестýрскі пан дóктор дóбрі члóвек,
Дóбре льýдзі порáдзі,
Кид го ньи волáйу ґу хорóму,
Тá ше з льýдзмі повáдзі[1]):
Йáкі вісце льýдзе, ві інше ньи знáце,
Кид вам дáхто хóрі, до Куцýрі бегáце![2])
А льýдзе ше вігварйáйу,
Хтóрі йак найльйпші знáйу.
Йидні отповéдза:
Мі пан дóхтор, мі ньиґдзе ньи бýлі.
Дрýгі отповéдза:
Пан дохтор, ві ше ньи гньівáйце,
Бо ві от хорóго за свóйо льікі вéльо зактевáце.

е) Пісня про дяка.

А тот Ш... скóркар[3]) дзійáцтво ньи дóстал,
Дáвал олдомáші[4]), же зна шпівац крáшші;
Ш... заґоййні[5]), льýбі льуцкі жéні,
Свóйу бáбу мéржі, же му йак пес шмéрдзі.
Тóта йóго бáба, шмéрдзі му йак жáба,
Вéра вон йу ньи́ сце, та хóдзі, дзе сам сце.
А от Коріт...[6]) зáбрал Ш... бáнкі,
Вішколóвал дзéці, зá то бáбу мéрзі.
Гáйде, Ш.. ш, гáйде, знáш ті, йак ше рáйбе[7])
Кит ці бáба шмéрдзі, рáйбай сам на дзéці.
Ньи дзба Ш...ш, ньи дзба, гоч бýдзе ýше рáйбац:
Ýжал богáту бáбу, ньи бýдзе ше стáрац.

ж) Пісня про пароха.

Тот наш пáрох стáрі, вон барс справедльíві,
Вон запóчал льýдзом, йáк бі швéта оптрімóвац.
Нáстал áуґуст, кит тлачíтба,
Прíшло швéто Преображенійи.
Гвáрі Л.... машіністім:
Йýтро мóйо вітлачíце.
Преображенійи слáуне швето!

---

[1]) посварить; [2]) в Коцурі живе старий вже лїкар, більше досьвідчений, тож йому більше вірють, як молодому керестурському, тому й частїйше ходять до нього за порадою; особливо люблять його за те, що він записує самі дешеві лїки, понайбільше домашні; [3]) швець; [4]) могоричі; [5]) товстий; [6]) так звалась дякова жона, нїм віддала ся; [7]) пере; кажуть, що як дяк посварить ся з жоною, тодї сам пере, бо вона не хоче.

Іду до цéркві льўдзе облычéні[1]):
Кирестýрскі пáрох íдзе дóму од машíні с пóльа,
Шíцко от прáху окурéні!
Льўдзе ше з ньóго нашмевáйу:
Пóдзме і мі до пóльа дáцо рóбіц,
Кид наш пáрох благорóдні,
Мóже і шме на машíні жíто тлáчіц.

з) Пісня про капеляна.

Дзíўче, дзíўче, цó ту рóбіш,
Кóло фáрі[2]) ше прехóдзіш?
Хóдзім, чекам капланечка,
Бо йа йóго фрайирéчка.
Бо йа йóго фрайирéчка,
Цо вон бóчка мóйо лычка.

і) Пісня про побитє учителя.

Конóпе, конóпе, зелéне конóпе,
Вéр то нáші дзвéрі ныíхто ньи заклóпе.
Аны ньи заклóпе, áны ньи завóла,
Аны ше ньи піта, чі йи Йўлка дóма.
Дóма сом, дóма сом, дóма ме гльидáйце,
Льим ті нáші дзвéрі сціха отвірáйце.
Сціха сом отвéрал, сціха сом завéрал,
Прі мóйий мільúнкей злапац ме мушéлі.
Шандóра маґíстра[3]) прі Йулíшкі білі.
Ньи зá то го білі, пре кóны, пре вóлі,
Льúм го зá то білі: з Йўльку на посцéлы.

Крім сих досить рапавих пісень мають Бачванські Русини ще й иньші, між котрими подибують ся правдиві поетичні перли. Наводити тут їх всіх не можу, відкладаючи се до окремого, більше специяльного видавництва. За те подам кілька пісень, що вкажуть, як наші поселенції радять собі, коли хотять сьпівати, а питомі пісенні мотиви не надають ся до даної хвилї; тоді запозичають вони потрібні піснї, звідки лиш можуть: з Богогласника, від Галицьких або Північно-угорських Русинів, від Словаків, Сербів, Поляків, Румунів і Мадярів. Тому що я необізнаний з румунськоюта мадярською народною поезиєю, не

[1]) убрані; [2]) попівство, попівський дім; [3]) Александра — учителя.

можу вказати на прототипи Бачванських руських пісень, що зайшли з тих мов, з других наводжу по одному прикладу, зазначуючи, що мова пісень ще не перероблена зовсім на диялєкт поселенців.

а) Церковна пісня.

Хрістійáне по ўсем світы пóйте весéло,
Вознéсла сьа дьіва сйáта вины на нéбо.
Вознéсла сьа зо слáвойу, сьіла на свой трон,
Од нéго же невірних свóйіх не іжéнет вон.
Ох Марійо, мáтко бóжа, сýшчайа ў нéбі,
По воздáной благодáти од óца тéбі.
Удьілй нам місто ў нéбі прі трóйны твóйий,
Гді царствýйиш зо сіном свóйім.
Рáдуйте сьа тáґже вірні, місто ожидáйит вас,
Кóйа жáдна сйла зéмна не вóзмет од вас.
Льýбне ґдóві і шірóті возльýбіт Бог нас,
Ростáві нас на правіцу, йак прійде той час.

б) Галицька пісня.

Под дубінóйу, под зеленóйу,
Сідьіл голýпка з голубінóйу.
Сіділі во пáрі, цьіловалі сьа,
З біліми крідлáмі обівалі сьа.
Надішол стрілец, застрільіл голýпка:
Голýпка застрільіл, голубіцу ўлáпел.
Сіпал водіцу, дáвал пшеніцу:
Голýпка ньй йи, áны ньи пійи.
Ой ти голýпку, чом ньи йиш, ньи пійиш,
Льим под дубінóйу плáкаті ідеш?
Йак йа знам йісті, йак йа знам піті,
Тáкі світ крáсні, йа нé мам с кім жіті.
У мóйім двóре сто пар голýбі,
Та сéбе віберай, хторі ці ше льýбі.
Уж йа ходьіла, уж йа гльидáла
Ньіма такйго, йак мой мілéго.
Бо мой мілéнькі, цернобрінéнькі,
Óчка чарнéнькі, крідéлка шівéнькі.
Іц ті голýпку, іц ті по пóльу,
Та сéбе вібéрай свóй вéрну пáру.
Бýду льітáті, бýду ходіті,
Пóкльа йа бýду на світу жіті.

в) *Мараморোська пісня.*

Над гóру вісóку голýбі льитáйу:
Рóкі мóйо млáді, йак ше мі меньáйу!
Стóйі вéрба кóло вóді, цо йа йу садзéла,
Ньит ту тóго і ньи бýдзе, кóго йа льубéла.
Бо кóго йа льýбім, тот мі за пльицáмі,
А кóго ньи льýбім, тот мі пред очáмі.
Льйтал óрел кóло мóрьйа, та стáнул мньи вóлац:
Чі мньи бýдзе мóйа міла éшчі рас спомінац.
Спомінай ме мóйа міла, го льим раз на дзень,
Йа це бýдзем спомінац кáжді дзень.

г) *Словацька пісня.*

Окóло Івáнкі вóда чéче,
Цó же тéбе мілі жéна рéче?
А цóбі мі рéкла? Ньи бóйім ше.
Зродзéлі ше тáркі за горáмі,
Пойдзéме мі нá ньіх з леґіньáмі;
Вóньі бýду тáргац,
Мі бýдземе лáмац
С конарáмі.
Пошол бі йа дó вас кáжді вéчар,
Пред вашíма двéрмі вéлькі мóчар.
Пóлож міла дрýчкі,
Пóйдзем помальýчкі,
Кáжді вéчар.
Пóшол бі йа до вас, кид бі йа сцел.
Пітал бі йа од вас, цó бі йа сцел:
Тóто дзіýче швáрне,
Цо ма óчка чáрні,
Тóто бі йá сцел.

д) *Сербська пісня.*

Родíла мі вішеніца віше од рóда,
Пóд ньу сéді млад ґоспóдар, млáда ґоспóйа.
А пред ньіма чáша віна і оґледáло[1])
Наййду се, напійу се, оґледáйу се.
А над ньіма шáра птіца шаре крілóма,
Чýйим Кáто, чýйим злáто, шта птіца вéлі.
Птіца вéлі і жумбéрі, да йá се жéнім,
Да йа ýзмем бóльу млáду, нéґо шта сі ті:
А йа дýшо, а йа злáто, йá ті ньи брáнім.
Йидно дéрво край Дунáйа, дрýге край мóрйа:
Дóк се óні дéрва зіду, óнда сом твóйа.

[1]) зеркало.

е) Польська пісня.

Ті пойдзеш грýном[1]), а йа дольіном,
Ті преквітньиш рýжом, а йа лелійом.
Кид мі помре́ме, хóвац пас дáйце.
На нáшо кріжі злáті льітéрі,
Злáті льітéрі, жóўті нумéрі
Вібіц нам дáйце.
Хто тáмац бýдзеісц, бýдзе ше пітац,
Хто тім грóбе льіжі? Рýжа преквіта.
Ей льіжі там, льіжі, велька льýбосц,
Велька льýбосц і шіцка шіросц,
Шіцка прійáзносц.

Бачванські Русини відріжняють два роди пісень: „шве́цкі" і „сйáті". Між послїдними відріжнюють ще пісні „крачýньскі", себто колядки. Всї „сьвяті", побожні пісні походять від нас, а поперeписувані з Богогласників. Рукописів з побожними піснями, з описом страстий Христових, з божим листом — кружить між Русинами, особливож в Коцурі дуже багато. Там находять ся навіть такі люди, що в зимі не роблять нїчо друге, лиш переписують. Я був у двох таких переписувачів і оглядав переписаний псалтир (з поясню̄ванями), євангелія і др. Письмо їх так хорошо представляє ся, що не можна собі красшого бажати; та чи виплатить ся шкіра за виправу? Оден є такий чоловік, що переписує на замовленя: я видїв зладжену ним на замовленє книгу зо страстями і піснями. Переписував її цїлу зиму і взяв 15 зл. за свій труд. Як видно, не дуже дорожить ся.

Весїля у Бачванських Русинів, а властиво весїльні обряди, хилять ся щораз більше до загину. У Керестурі ще заховані деякі обряди, хоч не багато; цїле весїля тревáє там оден день. У Коцурі натомість і тілько не тревáє, а кінчить ся звичайно в касинї — на взір швабський — вечерою і танцями. Тому й правдиво весїльних пісень удало ся менї записати звідти лиш кілька; зрештою сьпівають по ве́сїлях всякі пісні, які прийдуть кому на думку, розуміє ся „шве́цкі". За кілька лїт не буде певно і того.

Бачванські Русини дуже побожні. Многі зміж них їздили до Риму; деякі їздили аж до Єрусалиму... Суть між ними і просьвічені люди і інтелїґентні. Та є і такі темні — а особливо старі баби — яких рідко де подибати. Коли я приїхав до Ко-

[1]) горою.

цури і почав записувати казки, рознесло ся зараз по селї, що я записую „ціґанства“ і за то ще плачу. Рознесло ся надто, що я не хочу нічого писати, що є в книжках, лиш таке, що люди знають самі від себе, що одні другим передають. Старі баби зараз почали пояснювати, що то „ньи дóбре“. Та я нічого про те не знáв. Аж пішов я з коцурським сотрудником о. Вадаським до одної баби, котрої син мав знати много казок. Я лишив ся на улици, а о. В. пішов звідати ся, чи є парубок вдома. Його як раз не було, а була його баба. Каже вона: Я не позволила би йому йти говорити. Та чому? питає о. В. Бо то нечисте. Та чому нечисте? Чому він не хоче нїчого „сьвятого“ записувати, анї того що в книжках, лиш самі „ціґáнства?“. Щоби ви менї що казали, то я не повірю, бо я знаю, що то Антихрист ходить, та людий на зле наводить. Небавки буде конець сьвіта...

Приходжу на другий день до стрия о. В. По часї входить якась баба. Питаю її, чи не знає яких давних пісень. „О чом бі йа ньи знала! відповідає. Знам, альи вам ньи пóвем, жéбісце мньи і сто форíнті нá дзень плацéльі. Та чом? питаю. Бо то „ньичíсте“. І починає говорити, що вже знає, що я Антихрист. Нїчо не поміг навіть такий арґумент, що якби я був Антихрист, то не ходив би вкупі з католицьким сьвященником, котрий певно мене пізнав би. „Ві можéце шіцкіх спрéвесц“, відповіла баба. Себто: я можу й католицького сьвященника отуманити.

Іду знов улицею, стоїть громадка людий, мужчини і женщини. Вони вже чули про мене, тож мене перші зачіпили на розмову. Я почав говорити. Надходить знов баба; слухає трохи, а потім зовсїм на серийо просить мене, щоби я перехрестив ся. Кáжу: Ньи зрóбім тóто. Чóм? питає баба. Бо ві думáце, же йа Анціхріст; мóже то і прáуда, йа прежéгналбі ше і мýшел бім дóраз скáпац; а йýтро Паланчáньі[1]) ма мі éшчі пріповéдац; йа за дньйшка ньи заплáцел йóму, йáкбім скáпал, хтóбі му заплáцел? А вон худóбні члóвек, цáлі дзень премарньил бі зá ньіч... Присутні в сьміх, а баба на те лиш головою покивала, тай пішла.

Таких історийок притрафлювало ся менї більше в часї вандрівок. Мене уважали за шпійона московського (в Мараморошн) і водили навіть до полїтичного уряду, де я, натурально зараз виказав, хто я. Уважали мене, особливо Жиди, за аґента торговельного і допитували ся, чи я не продаю машин, хмелю і т. и.

[1]) оповідач.

Уважали мене за Жида і нераз, коли я переходив через село, питали: А ти Жи́ду, з у́тки? Уважали мене за попа — я ходив тодї в довгім кожусї — і питали: Ви глядаєте фари? Уважали мене за Угорського Русина що вертає з Америки (вЗемплинї) і питали ся: Ви га́мерицькі? Коли я собі зажартував і казав, що „га́мерицький“ баби допитували ся зараз, чи я не був разом з їх чоловіками?[1]) На многих місцях уважали мене за еміґрацийного аґента і приходили до мене купувати карти на „дамшіфи“. (То було в часї еміґрациї до Бразилїї). На многих місцях (Унґ, Замплин) уважали мене за Рудольфа. Коли-б на місци моїм був якийсь дурисьвіт, бувби мав нераз нагоду добре „обловити ся“, особливо, де мене за Рудольфа мали, або коли приходили карти на дамшіфи купувати. Але що більше: я хоть вияснював, що я не еміґрацийний аґент (а навіть відраджував від еміґрациї до Бразилїї), що я не Рудольф, селяне не вірили, а говорили, що вони добре знають, хто я; вони знають однакож, що я не можу перед ким будь виявити, хто я. Навіть в Керестурі уважали мене за Рудольфа і то знов баби. Раз сиджу в однїй хатї і пишу піснї, що одна молода женщина говорила. Аж ту приходить її стара мама. Сїдає коло вікна і нїчого не мовить, лиш все пильно позирає то на мене, то на образ на стїнї, на котрім була змальована цїсарська родина. Потім каже до своєї доньки: Ей, що говориш такі дурницї панови; ти лїпше розповідж, як то в нас бідаки жиють, щоби пан знав; може би він що на те порадив. Я кажу, що я не годен нїчо порадити тїй бідї, бо се не від мене залежить і т. д. Баба не дала переконати ся. Вкінци відходить; за нею виходить донька, як то є в звичаю і у нас. Каже її мама: „Ти не знаєш хто то? Я́ тобі скажу: То Рудольф. Я добре придивила ся йому, він зовсїм подібний до того, що на образї“. (Я тодї мав коротко притяту бороду). Так отже я був вже не одним, та нїколи не думав виаванзувати, на самого Антихриста, як в Коцурі!

Що Бачванські Русини справдї просьвічені — поминувши старі баби — се видно з того, що вони мають свої каси позичкові, каси на випадок смерти (у Бачинцях в Сримі), мають по селах лїкарів і учені акушерки, до котрих в разї потреби

[1]) З Земплину йде дуже много Русинів до Північної Америки на роботу; вони лишають жінку, дїти вдома і йдуть самі; як що зароблять, по трох, чотирох роках, вертають назад.

удають ся, а не так, як в горах, де йдуть на випадок слабости до ворожбитів, намість до лїкарів. Се показує ся і з того, що вони мають і читають радо книжки — понайбільше сербські або церковні. Многі з них тримають часописи і то навіть по кілька; часописи ті звичайно сербські або словацькі, бо про руські нема що говорити, а „псевдо-руські“ не варта нїчого, на що менї самі селяне — по тамошньому парасти або паври — жалували ся. З того показує ся найлїпше, як потрібна часопись народна для Угорських Русинів. Така часопись мусїла би займати ся полїтикою і то в першій лїнії угорською, а в другій взагалї славянською. Тодї могла би числити на більші симпатиї народа. До веденя такої часописи найшов би ся навіть редактор, Угорський Русин, що видавав би її в Пештї, але йому треба би було запевнити удержанє і то не на рік, бо він станувши раз редактором руської часописи, не міг би більше надїяти ся по евентуальнім її упадку на яке місце в Угорщинї, котре дають Мадяри. Оплатило би ся компетентним людям над тим подумати.

Не можу тут замовчати про оден факт вельми характеристичний, а то як Бачванські Русини задивлюють ся на русько-польську полїтику. Угорські Русини не мали нїколи нїчого спільного з Поляками, а тим меньше Бачванські. Здавало би ся, що вони до Поляків повинні бути прихильними як до всїх иньших словянських народів. Тимчасом дїє ся зовсїм инакше: Бачванські Русини ненавидять Поляків так, як жаден другий нарід, навіть несловянський. На доказ того наведу от що. Кілька лїт належало поважне число Бачванських Русинів (з Керестура, Коцури, Вербасу) до товариства Просьвіти. Нараз перестали всї бути членами. Канцелярия Просьвіти удавала ся до них кілька разів писемно за поясненями, але не дістала відповіди; висилала книжки, але книжки її звертано.

Я дізнавши ся про се, постановив тепер розвідати ся, що то таке стало ся. На мої питаня відповіли бувші члени таке: Ми переконали ся, що Просьвіта хилить ся до Поляків — то було 1893 року — тому не хотїли бути її членами! А як вони переконали ся? Одна мадярська часопись помістила допись якогось угорського сьвященника, москвофіла, де були пописані несотворені річи про Галицьких Русинів, а між иньшим і про Просьвіту, що вона бере річно 100.000 субвенциї від правительства за те, щоби ополячила Русинів і т. д. Ту статю передрукували і иньші ґазети; Бачванські Русини читали те і тим способом „переконали ся“ про ополячуванє Русинів Просьвітою.

Про диялект, яким говорють Бачванські Русини, не буду тут говорити подавши чимале число текстів на нїм записаних. Замічу однакож, що деякі інтелїґентні Русини підносили зовсїм поважно гадку, що для них треба би писати на їх диялектї, писаня-ж тотї читали би не лиш вони, але й Русини горішних, західних комітатів, що говорють подібно як вони, та числять до 200.000. Правда, чому-б не розвивати ся диялектови. Але хто мав би ним писати? До тепер не було анї одного руського лїтерата, щоби знав той диялект. Припустїм, що їх нараз появить ся десять і вони станугь писати. Та якаж є надїя, що і по них будуть наслїдники? Яка є надїя, що вони зможуть вижити з самого писаня, коли Русини в північних комітатах і біднї і не дуже люблять читати? Наша лїтературна мова не кладе зрештою таких трудностий Русинам, що говорють сим диялектом, щоби її аж не розуміли. Коли можуть читати словацькі і сербські ґазети та книжки і розуміти їх, чому не могли би зрозуміти і наших руських? А читаючи їх, научили би ся не одного, тай зближили би ся більше до нас, чим тепер.

Скажу ще кілька слів про Назореїв, Нововірцїв або, як їх в Бачцї прозивають, Буґерів[1]).

Секта Назореїв не давна, бо основана доперва в нашому столїтю. Її оснував Самійло Генрик Фрелїх, що жив від 1803 р. до 1857 р. З Нїмеччини і Швайцариї розширила ся вона по Европі, а особливо по Угорщинї і Сербії. Під впливом Мадярів і Сербів дістала ся також між руських кольонистів, хоть не вкорінила ся в них сильно. Вона споріднена найбільше з подібними

[1]) Хто хотїв би докладнїйше поінформувати ся про сю цїкаву секту, того відсилаю до отсїх праць Biographie von Joh. Jakob Wirz, Ein Zeugniss der Nazarenergemeinde von der Entwickelung des Reiches Gottes auf Erden. Barmen, 1862. — Ewald Dresbach, Die protestantischen Sekten der Gegenwart im Lichte der heiligen Schrift, Barmen, 1888. — Zeugnisse und Eröffnungen des Geistes durch Joh. Jakob Wirz, heilige Urkunde der Nazarenergemeinde, Barmen, 1863—1864. — Ein Abschnitt aus S. H. Fröhlichs Lebensgeschichte, Chicago, 1880. — Schwetschke und Sohn: Die Secte der Nazarener in Ungarn. Deutsch von G. Schwalm, Braunschweig, 1890. — П. Димич, О назаренима, Вел. Кикинда, 1881. — О Назаренима. Пријательско писмо Душана Петровича, пароха Надальског. (Српски Сион, 1892, ч. 32—34. — Назаренство, ньегова историја и суштина. Написао Владимир Димитријевич. У Новом Саду 1894 і богато инших.

собі сектами: пієтистичною, гернгутсько-пієтистичною, баптистською, анабаптистською, менонітською і українською штундою.

Підставою віри назорейської секти є саме сьвяте письмо і то головно Новий Завіт. Цїлу церковну традицию і всьо, що основане на традициї, вони відкидають. Не признають про те тайн, з виїмкою хресту і причастя. Сьвящеників не називають инакше, як фарисеями, книжниками, грішними наймитами, чортовими трубами. Дуже часто люблять цитувати про них слова з евангелия Марка: Стережіть ся книжників, що ходять в довгій одежі по улицях, та вимагають, щоби їм кланяти ся. Або кажуть: Пастир церкви повинен душу свою положити за повірене стадо, а не панувати над ним, як то чинять ваші попи.

Хрещеня дїтий не признають Назореї. Вони хрестять тільки дорослих. Хрест відбуває ся ночию або в ріцї, або в озері. Особа, що хоче хрестити ся, і що має хрестити, розбирає ся цїлковито і входить в воду до пояса. Хто хрестить, виголошує три рази „хрестить ся і т. д." і занурює хрещеного по кождому разї під воду. Часто сьпіває ся в часї того якісь піснї.

Причащають ся хлїбом і вином, але не признають в ньому жадних змін: хлїб остає ся хлїбом, вино вином.

Тайна подружа є у них лиш обрядом, формальностю. Подруже відбуває ся у них дуже цїкаво. Задля браку місця не наводжу однакож його опису.

Назореї учать, що кожда особа повинна старати ся про своє спасеня, а не шукати помочи в других. З тоїж причини не вірють, щоби наші сьвяті могли подавати яку будь поміч людьом на земли, а люди живі людьом померлим. Тому дальше не признають жадних сьвятих у себе з виїмкою одного Бога і не почитують жадних мощий.

В приватному житю уважають загально Назореїв за чесних людий. Особливо імпонує простому народови рід аскетизму у Назореїв. Вони ухиляють ся від всяких забав і весїль, уважаючи їх за великий гріх; в кождій радости підозрівають чортівську лапку на чоловіка. Сьміх не має у них місця; курити і пити не можна їм. Сьпівати сьвітські піснї — уважає ся також великим гріхом. Натомість сьпівати духовні піснї — то велика заслуга. Звідти походить, що Назореї дуже красно сьпівають при своїх богослуженях і обрядах. Менї оден руський кольонист казав, що хотів би перейти в Назореї лиш тому, що при похоронї засьпівали би йому красно.

Назорейське богослуженє відбуває ся дуже просто[1]). Вони молять ся, сьпівають, читають сьвяте письмо і поясняють його. Звичайно є між ними хтось такий, що трохи більше обзнакомлений з сьвятим письмом, як иньші. Такий чоловік говорить, що йому Бог обявив ріжні тайни, що він пізнав їх і що може на їх підставі пояснювати письмо. Додам при тім, що церква назорейська не ріжнить ся нічим від звичайної селянської хати, хіба що не має образів і непотрібних меблїв. Вона поділена на дві части: В однїй сидять всї женщини, в другїй всї мужчини.

При сьпіві послугують ся Назореї книжкою, що зве ся: „Нова Харфа Сиона. Збирка појаньа и славопоја за скупштине верујутьих у Христа. Друго поправльено изданье. Нови Сад, српска штампарија дра Светозара Милетитьа, 1886“. (Всїх пісень 255). Менї робили руські Назореї зовсїм серіозно пропозицию, аби я перевів для них на бачвансько-руський диялєкт „Гарфу Сіона“, а вони менї добре заплатять. Я натурально подякував за пропозицию, і порадив їм звернути ся до кого иньшого, бо щоби такий перевід добре зладити, треба бути поетом.

По при добрі прикмети мають Назореї богато сьмішних. Так приміром коли я давав їм деякі книжки читати, що мав з собою, вони не хотїли, арґументуючи, що хто читає сьвяте письмо, тому не треба більше нїчо читати; з нього можна чоловікови всього навчити ся. Мої арґументи, що в сьвятому письмі нема і слова про много дуже важних річий, які нинї загально уживані, як машини і т. д. їх не могли переконати. Прийшло до того в нашій розмові, що Назореї заявили менї, немов то ще перед потопом істнували желїзницї, телеґрафи і т. д. а люди тепер відкривають їх лиш на ново на підставі сьвятого письма, не винаходять однакож нїчого, що нїколи перед тим було незнане.

Дуже цікава поява між Назореями, що вони не признають жадних ріжниць национальних. Кожда нация у них однакова, а кождий Назорей може зачислити себе до якої подобає ся йому нациї. На питанє, хто він, відповідає: Я Серб, я Русин, я Нїмець, я Мадяр і т. д.

Тілько уваг подаю я тепер про Назореїв; низше наводжу одну жартовливу пісню, що говорить про них незвичайно іронїчно. Пісня записана в Керестурі.

[1]) Я був на такім богослуженю в Керестурі.

„Буґері“.

А тот Зора[1]) льиніві,
Правел ва́лькі Томашо́вей дольіні.
А йак бу́лі то́ті ва́лькі гото́ві,
Та йім о́уці зґаже́лі.
Піда́лі йіх аж до Ку́лі[2]) до су́ду,
Же во́ні муро́вац це́ркву бу́ду.
А у Ку́лі та́ке пра́во доста́лі,
Же́бі во́ні сво́йі ва́лькі чува́лі.
А йак бу́ла то́та це́рква гото́ва,
Завола́лі се́бе до ньий Біло́ва[3]):
Бе́лоу бу́дзе пот сто́л льиґац,
А Фіце́рі[4]) бу́дзе льу́дзох золо́вац.
Хто спе ста́нуц за Буґи́ра,
На́й ше йа́ві до Фіце́ра:
Уреш[5]) па́льиц тот кра́йні,
Запі́ше це тот Фі́цері ґирба́ві[6]).
Тот Медьи́ші[7]), тот Медьи́ші кано́нік,
Ва́сіль Ба́йбер[8]) церко́унік.
Ва́сіль Мі́йоу[9]) у́ладі́ка,
А капе́льан бу́дзе су́шет Пешті́ка[10]).
А тот Ча́кан[11]) дзво́нар бу́дзе,
На гачні́ку[12]) дзво́ніц бу́дзе.
А Ґоло́віч[13]) му́дерец,
Вон найве́кші ме́джі ньі́ма ма́ґарец[14]).
Во́н ше же́ні у́верел,
Сво́йо кньі́шкі Дудашо́ві[15]) у́дзе́льил.
Дьі́до мі́нар[16]) Бу́ґир бу́дзе,
Гоч міна́рство ньа́гац бу́дзе.
То́та ба́ба Пешті́ко́ва,
Кид ньи по́йдзе ґу Буґи́ром, та йи́ хо́ра;
Киш ше по́йдзе ґу Буґи́ром помо́длыіц,
До́раз мо́же до Лалі́тьу[17]) пе́шо хо́дзіц.
А тот Пе́тро маґі́строу[18]),
Вон льим та́кі ме́джі ньі́ма йак ді́сноу[19]).

[1]) селянин; [2]) Куля — місто; там суд першої інстан. для Керестура; [3]) імя пса; [4]) селянин; [5]) вріж; [6]) горбатий; [7]) селянин; [8]) селянин; [9]) селянин; [10]) селянин; [11]) селянин; [12]) очкур; [13]) селянин; [14]) осел; [15]) селянин; [16]) мельник; [17]) село; [18]) учителїв; [19]) свиня.

Miscellanea.

Печатка м. Константина з Звенигорода.

Небогатий запас руських печаток збогатив ся недавно дуже інтересною находкою: оловяною печаткою м. Константина, знайденою торік в с. Звенигороді коло Львова, себто старім Звенигороді галицькім, припадково в землї одним селянином. Місцевий парох о. І. Билинкевич звернув увагу на сю нахідку і ви-

ратував її від загибели, а нам був ласкав уділити для опублїковання. Печатка ся тепер є власностию місцевої церкви. Се звичайна оловяна печатка від листу; зверху і з низу, де виходив з неї шнурок, вона вищерблена, а з одного боку витято ножем кусник — мабуть находчик „пробував“ свою находку; високість

печатки в найбільшій части — 3 *cm.*, широкість в найширшім місці — $2^1/_2$ *cm.*; на нашій копії промір її побільшено майже у двоє. З одного боку читаєть ся добре захований напись:

KΩNςAN
TINOCEΛ E(Ω
Θ)ΥMΡOΠO(Λ I
T) HCΠA CH(C
P) Ω CIAC

отже — *Κωνσταντίνος 'ελέω Θεοῦ*[1]*) μητροπολίτης πάσης 'Ρωσίας.* З другого боку образ Божої Матери на троні, з Христом на руках, сильно знищений двома гострими штрихами; поли ризи спадають на поручи трону, хитон сильно і схематично зфалдований, на чолї примітний на ризї хрестик (на малюнку за для сьвіту вийшла біла плямка), лиця знищені, коло німба — *MP* (знищено) *ΘΥ* — се патронка київської катедри.

Було двох митрополїтів „всеї Руси“ з іменем Константина, обидва з Греції; оден прибув на Русь 1156 р., другий 1167 р. Перший правив дуже не довго: присланий на жаданнє тодїшнього київського князя Юрия Мономаховича після звістного в історії руської церкви поріжнення з патріархатом (через поставленнє митр. Климента), він остро виступив против ініциятора сього поріжнення неб. кн. Ізяслава Мстиславовича, і коли по смерти Юрия (май 1157 р.) Київ перейшов до Мстиславовичів, Константин мусїв тїкати до Чернигова, де й умер 1159 р. З огляду на се більше правдоподібности бачити тут другого Константина, що мусїв правити довше; ми не знаємо року його смерти, але наступник його Никифор згадуєть ся вперше аж під 1182 р.[2]).

Крім свого загально-культурного інтересу (досї невідано було нї одної митрополїтальної печатки з передтатарських часів, і взагалї дуже мало яких будь печаток) печатка має цїну як ще новий слїд давнього руського житя на ґрунтї галицького Звенигорода, як новий доказ того, що Звенигород під Львовом є старий княжий Звенигород; за останні роки назбирало ся досить таких останків, завдяки науковим інтересам місцевого пароха Івана Билинкевича і учителя Михайла Микелити, і сим звенигородським находкам буде присьвячена специяльна студия.

М. Грушевський.

[1]) Властиво край букви скорше-б вказував на *τ*.
[2]) Іпат. с. 333, 424, Лавр. 331.

Причинок до галицько-руської біблїоґрафії 1848—1849 р.

В січні с. р. збогатила ся біблїотека нашого товариства цїнним набутком. Від спадкоємців пок. Остермана, бувшого цк. старости станїславівського, закуплено всї папери, які лишили ся по нїм, а власне:

а) Власноручні записки пок. Остермана, писані ним рівночасно з описуваними подїями. Є се три грубезні томи in folio, 2250 сторін мікроскопійно дрібного письма. Записки тягнуть ся від початку 30-тих років до 1884 р., переважно складають ся з виписок із ріжних ґазет та брошур, та декуди, особливо в першім томі, є копії деяких цїнних документів і власні спомини пок. Остермана, особливо з памятних лїт 1846, 1848, 1849.

б) Спора пачка рукописних документів та записок, особливо з часів перед 1848 роком.

в) Значне число друків: циркулярів, розпоряджень, плякатів, брошур, старих банкнотів і т. и. Маючи надїю опублїкувати в виданях нашого товариства з тих паперів усе, що може кинути деяке сьвітло на історию нашого краю, ми поки що подаємо звістку про деякі друки, що знаходять ся між тими паперами і збогачують нашу біблїоґрафію в порівнаню з тим материялом, який зібрав у своїй Біблїоґрбфії д. Ів. Левицький. Таких друків ми найшли 10 і подаємо тут їх титули і зміст або й повний текст деяких.

1848 р.

1. (W nedostatku ruskich rypow [sic! зам. typow]). Wszeczestni Otcy i lubeznaja bratia Rusyny okruha Stanisławowskoho, o hospod'i radowatysia! Є се запросини на руський нар. фестин д. 30 мая 1848 р., надруковані мною з рукопису в „Житю і Слові“ 1897 р., ч. VI, 119—120 в статї пз. Руський фестин у Станиславові д. 30 мая, та без кінця. Кінцевий уступ, якого не було в переданім менї рукописї, в друку виглядає ось як:

„Dla toho za prykładom bratyj naszych u Lwowi i innych okruhach Halicii žijuczych postanowyłysmo zaprosyty Was, czestnii Otcy i lubeznaja Bratija, abyste raczyły na deń 30 maja r. b. nowoho styla do mista Stanisławowa sobratysia i festyn toj narodowyj nasz ruskij prysustwom Waszym pocztyty. Ażeby toj uroczystosty nadaty lipotu

i torżestwennost', jaka prystoit naszomu oteczestwolubiju, i zachowaty jednomyslije i porjadok, prosym zastosowaty sia do programu, kotryj Wam pryłuczajem. S namy Boh! Łaska i mir Hospoda i Boha naj bude s duchom Waszym Bratije. — W Stanisławowi, dnia 16. maja 1848. Ks. Stefan Ilnicki, Kanonik hon. Kap. Metrop. Lwowskoj. Ks. Petr Szankowski. Ks. Hryhoryj Szaszkiewicz. Ks. Mychaił Kozanowycz. Ks. Theodor Nestajko. Ks. Jakow Roszkiewicz. Ks. Joan Kropiwnicki. Ks. Dyonizy Buraczyński. Ks. Jarosław Głowacki. Ks. Wasyły Głowacki. Ks. Michaił Tychowicz. Ks. Efrem Gliński. Ks. Petr Celewicz. Eustachy Prokopczyc. Bazyłyj Neronowicz. Julian Błonski. Simeon Kluczenko. Jozeph Kropiwnicki. Antoni Botwinski. J. Piszeliński. Jan Dutkiewicz. Onufry Kopanicki.

Друковано на першій стороні великого аркуша сїрого паперу формату folio. Друга стор. порожна. На третїй і четвертій стор. містить ся:

Program sobranija do uroczystosty narodowoj ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 maja 1848.

Сей „Проґрам" надрукований в „Житю і Слові" loc. cit. Місця друку не подано.

2. **Обвѣщеніє.** В низу: **Въ Львовѣ дна 4. Жовтна** 1848 **года. Гаммерстейнъ генералъ командирующій.** (Відозва про зложене оружя до цк. „цейггаузу", надрукована на піваркуши звичайного формату. На другім піваркуши та сама відозва по нїмецьки: „Kundmachung", та без дати і з підписом: Hammerstein, Feldmarschall-Lieutenant Comandirender General in Galizien. Оба тексти надруковані з одного боку аркуша, другий порожний, значить, се плякат призначений до наліпленя).

3. Okolnyk do wsich zwerchnostey mistcewych y hromad. (На горі: Nro 3108. В низу підпис): Od cis. korol. Cyrkułu Stanisław, dnia 20 maja 1848. Neusser. Друковано на піваркуши сїрого паперу переломанім здовж на половину; на другій половинї, на лїво, на тій самій сторонї піваркуша надруковано нїмецький текст: Nro 3108. Cirkulare-An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden. В низу підпис: Vom k. k. Kreisamte, Stanislawow den 20 Mai 1848. Neuszer. Подаємо тут увесь руський текст сего інтересного документу:

„Jest' tu w Hałycyi zbor czyli cziest' ludéj[1]), kotora wolnostéj konstytucyow krajowy nadanych łysz do toho używaje, aby tym widważniszcze i diystwytelniszcze na obwałenyje stojaszczoho poriadku

---

[1]) В нїм. eine Partei.

d'iłaty; a zahranyczni prychodni[1]), poneważ ym buntownyczi perewerty[2]) albo pryrodow sia stały, albo prełest'iamy[3]) toho storonnyctwa zwedeni, popłatyły wełykodusznost' y błahoserdyje, kotorymy były pryjat'i nayhanebniyszow newd'iacznostew — poneże ony złuczywsia z tutejszymy buntownykamy, miszczan y selan protywo cisarskaho Riadu podburyty, onych do neposłuszeństwa protywo ustawam y ukazam[4]) włastéj, ba nawet do gwałtownoho opyranyja sia protywo onym pobudyty starajut sia, y w swojej bezłycznosty tak daleko postupajut, że protywo uriadnykam cisarskiem w wypołnenyju ych powynnostey z poruhanyjem i buntownyczym pryreczenyjem[5]) wystupajut — obezpeczajuszczesia na tuju podporu, kotoru ym poślidok typografiy yły drukarniw[6]) podaje, kotory łysze z chuły y oczernenyja Riadu y tohož pidrucznych swoje złoczestywe bytije prodowżaiet.

„Tomóżto pohubytełnemu d'ijaniju dalsze neczynne prydywlatysia, nebyłoby wełykodusznostew y błahoserdijem: byłoby toje słabostew, byłoby to zdradow na obowiazku, po kotorym własty o utrymanyju wsełennaho[7]) pokoju i poriadku staratysia powynny, y kożdy obywatel takowych w dokonanyju toho zamiru podpyraty obowiazany jest.

„Wzywajut sia ubo wskutok wysokaho ukazu Predstojatelstwa krajowoho gubernijalneho z dnia 18-toho misiacia l. 6545 wsy zwerchnosty mistcewyji y wsi hromady, na tych buntu honyteliw[8]) baczne uważaty — a kromi toho ym y hromadam nakazuje sia, aby kożdoho, kotoryjby pokusyłsia własty riadu y ych pidrucznych chułyty, narod do neposłuszenstwa protywo ukazam prawnych włastey, do newykonanyja otrymanych rozkazow podburowaty albo wzywaty, albo do buntu protywo cisarsko-austriyskaho Riadu zwodyty, y do uczastija na zamirenom obwałeniju teperisznoho poriadku pryłudżuwaty, bez prowołoki pryaresztowaty i do cyrkułu odstawyty.

„Hromadam sia ałe osobływe nakazuje, ażeby sia nikto pod nayostriyszow karow prawnom ne odważył, takowoho pryaresztowanoho na t'ili krywdyty, albo biykow zneważyty.

4. Okołnyk do wsich zwerchnostej miscewych, parafialnych uriadow y hromad. Над сим титулом цїсарський орел, а висше з лївого боку Nro 694. Піваркуш сїрого паперу, друковано тільно по однїй сторонї, нїмецького тексту нема. Текст ось який:

---

[1]) die Emigranten; [2]) das revolutionäre Wühlen [3]) Lockungen [4]) Anordnungen [5]) Protesten [6]) Auswurf der Presse [7]) öffentlichen [8]) Umsturz-Partei.

„Na wozwanyje Lwowskoji Rady narodowoji zatrudniajutsia Rady obwodowi (polski) postawłenyjem sudijow pokojnych i polubownych, kotorych zamir maje buty, prywatni spory prawni zhodew (sic!) załahodżuwaty, albo, jeżeli by to sia neudało, wyrokamy kompromissowymy (polubownymy) za zreczenijem sia pomoszczy uriadowoho sudyji zahłajuwaty.

„Dla toho to Magistraty, zwerchnosty miscewi i hromady w skutok wysokoho ukazu predsidatelstwa krajowoho z dnia 21 Julija t. r. L. 10141 na toje wtruczuwanje sia prywatnoho zbyhowyska „rada narodowa“ do zawiduwanji sprawedływosty uważnymy sia czyniut, i peresterihaiut sia od uczestnictwa na téj bezprawnosty.

„Administracyja krajowa nemoże toje dopustyty, ażeby storonam spereczajuszczymsia, ym przednałeżne (sic!) prawo sobi na każdyj wipadok polubnych sudyjow wybyraty i hodytysia, postawłenyjem sudyjow polubownych prypysanych ubłyżenne buło, i administracyja tym mensze na toje zizwołyty może, aby nowyj od nepowołanych osob prywłaszczajuszczym sposobom postawłenny instytut prawnosty sudyjow pokojnych woznosyłsia.

„Wsy tyji, kotori by sobi pozwołyły, jakowyjś sudyji uriad jako własty z doruczenyja zbihowyska „rady narodowoji“ wykonowuwaty (sic!), popadut kari.

„Storony, osobływe ałe hromady bacznymy sia czyniat, że ony samy sobi wynny budut, koły kierujyszczym sudyjom od riadu nepostanowłennym w zhody sia zapustiat, kotorych ważnist’ prawna ne bude uznana.

„Od cis. kr. Cyrkułu. Stanisław, dnia 30 Jułyja 1848. Neusser.

5. Okolnik. Do wsich zwerchnostey miscewych y Hromad. Над сим: Nro 811. Піваркуш синяво-сїрого паперу, друковано в три шпальти: на ліво нїмецький текст: Circulare. An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden, — в серединї польський: Cirkularz. Do wszystkich Dominiów i Gromad. Пригадує окружник з 20 мая, наведений висше під 3, майже такими самими словами, тілько коротше. В низу: Od cis. korol. Cyrkułu. Stanisław, dnia 15 Łystop. 1848. Neusser.

6. Widozwa do bratej miszczaniw, selaniw i żydiw. Друкована на однім стороні аркуша, в одну широку шпальту. На ліво був польський текст, та він відрізаний так що лишило ся на краях ледво по кілька букв. Підпису анї дати анї місця друку нема. Є се передвиборчий поклик, виданий мабуть в червню 1848 р, і то, судячи по мові, в Станїславові. Поклик напи-

саний в польськім дусї, проти урядників. Приводимо його текст в цїлости:

„Bratia! Wżeśty czuły moi bratia, że Najjaśnijszy Monarcha nadau nam konstytucyju, to ie takie prawo, że nam wilno o naszych potrebach radyty, że nam wilno wyberaty deputowanych czyli plenipotentiw, a szczo toi deputowani na sobraniu skażut i uradiat, toje bude prawom dla wsich. Majete teper bratia wyberaty deputowanych, koły? bude wam hołoszeno. Patent konstytucyjnyj rozkazuje: że kto maje 24 lit, ne je w indygacyi, ani kryminalnoj, ani politycznoj, ani ne je sudżeny za jaku pakist', kto wid 6 misiaciw prynajmij w tim misce meszkaje, a kotryi ne je ani najmytom, ani z kasy brackoi lub ynszoi ne bere zapomohu, toj maje prawo wyberaty Deputowanoho. Ne bude to depytowanyi hromadzkij, szczo neraz z suplikou hromadzkou widoptau nohy do Cyrkułu, a jak z niczém pryjszow, tak z niczém piszow! O nie! Deputowanyj w konstytucyi, to je cila hromada! Deputowanyj może nastawaty, aby denekotryi podatki tiażkii umenszeno, abo zneseno, naprykład akcyzu, aby sil buła tańsza, aby kożdomu, kotryj schocze, wilno było tiutiun sadyty, samomu kuryty i prodawaty tak, jak teper prodaje pszenyciu, żyto, aby wam ani wasz pan, a teper was susid, ani Cyrkuł ne nakiedau wijta, aby dityi waszych ne tak bahato i na czas korotszyj do wojakiw brały, aby dity Waszii zabrani w rekruty ne szły na konec świta na czużynu, ałe aby Was, waszyje żytie, waszyi chaty i wasze obijśtie hrud'my swojemy boronyły, słowom deputowani waszi majut na sejmi staratysia, aby wsio, szczo wam dolehaje, ustupyło, a wsio, szczo wam potribne, nastupyło. Toje wsio majut deputowani na sejmi czynyty! Wydyte bratia, że na toje potreba hołowy, poctywosty i lubwy chrystyjańskoj, a nasampered tiji lude majut buty deputowanymy, szczo sami podatki opłaczujut, rekruty dajut i ynczi tak monarchiczni jak dominikalni dwyhajut tiehari lub wid nynisznoho dnia dwyhaty budut, jak naprykład waszoho doteperisznoho pana dity budut tak dobre wojakamy, jak dity waszi. Kotryj tych tiehariw ne dwyhaje, czyż może win protiw tomu powstawaty, szczo ho ne dolehaje? Chtoż, skażit bratia, takich tiehariw ne dwyhaje? Uridnyk płatnyj! Win bere z kasy pensyju, z naszych podatkiw zberajut sia w kasi hroszi, im bilsze podatkiw, tém bilsze hroszyj w kasi cyrkularnoj, im bilsze hroszy w kasi cyrkularnoj, tém bilsza pensyja uridnika. Uridnyk z kasy płaczenyj, choć by buw mudrym i poctywym czołowikom, bude zawsze na toje powstawaty, aby podatki buły jak najbjlszi, bo jak mali podatki, to menszy hroszyj w kasi cyrkularnoj, a im mensze hroszyj w kasi, to men-

sza musyt buty pensyja, a uridnyk toho ne chocze. A do toho uridnyk czużostoronny, szczo tylko za pensiow do naszoho kraju prychodyt, ne umijuszczy ani po polskie ani po ruskie, ani sia z wamy rozmowyty, ani waszych potrib, jako neswojak wyrozumity ne może. Gazda sam znaje najlipsze, szczo dla hromady potreba. Dla toho bratia moi wyberajte na deputowanych waszych, mudrych świaszczennykiw, mudrych, poctywych i Boha myłujuszczych paniw selskich, a teper waszych susidiw, także zacnych pocesoriw, sprawedływych i ludzkich mandatoriw, poctywych arendariw, kupciw, słowom odnym ludyj piśmennych, Bohu i ludiom myłych, bo poctywist', retelnist', lubwa chrystyjańska z mudrotow i rozumom złuczena ne dadut nikomu uczynyty krywdy. Spytajte protoje starszych z hromady o radu, ony rozumom i doświdczeniom oświtiet was, kto waszoi ufnosty hoden, bo pamietaite szcze raz, że deputowani waszi budut nadawaty prawo dla wsioho myru. A kołybyśte ne znały meży wamy czołowika pyśmennoho, szczoby hoden buw waszoi ufnosty, to wyberajte z pomeży selaniw mudroho, retelnoho, prawolubnoho i sumlinnoho czołowika, a takij deputowanyj bude lipsze praw waszych boronyty, niż jakiej czużostoronnyj, a do toho z waszych podatkiw płatnyj. Majete szcze toje znaty, że każdyi Deputowanyj, kotryj pide do Widnia na sejm, (bo sejm maje sym razom buty w Widni ze wsish prowincyj austryjackoho kraju) distany hroszy na dorohu do Widnie, i dwista rynskich srybłom szczo misiać na żytie tąk dowho, jak dowho budut Deputowani razom w Widni zibrani. Ne lipszeż szczoby tiji hroszi distały sia komu z hromady, jak czużostoronnomu, kotryj naprotiw wam, naprotiw dobru hromady diłaty i widzywatysia musyt. Woźmit tuju besidu do waszoho sercia bratia selany, prosit, naj znyjde Duch Światyj na Was i Wam wkaże, koho majete na deputowanoho oberaty. Pamietajte na toje, że dity waszi budut was wykłynaty, jak łychech ludyi i bez hłuzdiw na deputowanych wyberete, bo łychey deputowanyj zopropastyt wasze dobro, a dobry, poctywy i mudryj deputowanyj hołosom swoim dokaże, że wam bude lipsze na świti!

7. **Провизоричное розпоряженїе противъ злоупотребленїя печатни.** [Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse]. В кінції: **Въ Вѣдни дня 18-го Мая 1848 года. Тимчасовїи Министри: Пиллерсдорфъ. Соммаруга. Краусъ. Латуръ. Доблгофъ. Баумгартенъ.** Місця друку не подано, та мабуть друковано у Львові. Є се два аркуші паперу, задруковано 7 непаґінованих сторін, у дві шпальти, з ліва по нїмецьки а з права по руськи, всего 27 параґрафів.

1849 р.

8. **Прокламаціѧ** [Proklamation]. На кінцї: **Львовъ днѧ 10 Ѩнѹаріѧ 1849 года. Гаммерстейнъ, Генералъ отъ Кавалеріи и главнокомандѹющій въ Галиціи.** Друковано на аркуші, 3 сторони, в дві шпальти, з лїва по нїмецьки, з права по руськи. Є се оголошенє военного стану в Галичинї, Буковинї і Кракові.

9. Izwiszczenie tutejszoy miskoy Kommandy. В низу: Stanisławiw, dne 13 Sicznia 1849. Kräutner a Thatenburg, Generał-Major. Друковано на піваркуші синяво-сїрого паперу, на однїм боцї, очевидно плякат. На другім піваркуші, що становить одну цїлість з отсим, є те саме по польськи пз. Proklamacya tutejszej Komandatury miejskiéj! Оголошує военний стан для станїславівського округа і взиває до спокою.

10. **О розширенїи примѹсововобо** (sic!) **кѹрса ѹгорскихъ краѣвыхъ ассигнацій также и на коронніи краи смежніи съ Оугорщиною.** [В горі тілько нїмецький титул: Nro 10288 Präs. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums]. В низу підпис: **Львовъ днѧ** 22 **Августа** 2849 (sic!) **года.** Agenor Graf von Gołuchowski, k. k. galizischer Landes-Chef. Друковано на піваркуши, по обох сторонах, у дві шпальти, з права по руськи (мовою дуже зближеною до росийської!), з лїва по нїмецьки.

На закінченє подаю з того-ж 1849 року ще один друк, хоч і не руський, та важний по троха і до нашої історії того часу. Є се відозва якогось „полковника" Пйотровского, датована з Сиготу д. 7 сїчня 1849 р., написана по польськи, видрукувана в Унґварі, призначена до розширеня по Галичинї і до покликаня всїх в ряди мадярського повстаня. Вона відбита на піваркуші сїрого, бібулястого паперу, по однім боцї, дивоглядним правописом, і виглядає ось як:

„Bracia! Juz zdaje sie czas, by zaslona (ktora jakby czarodziejskom mocom dotychzas oczy Wasze zakrywala) uchylonom zostala. — Przejrzyicie! Z owych liberalnych instytucyi, wolnosci osobistej, druku i mowy, tyle razy przyrzeczonej, podpisaney przez samego Cesarza[1]), spostrzezecie: — Zero — Rzond, ktoren na dopiencie swych zbródniczych celow przeciw ludom, nieszanuje ni praw Boga ni ludzkosci, zimnom krwiom poduszczajonc przez swych siepaczy lud wiejski po-

[1]) В ориґіналї тут стоїть иньше слово.

czciwy ale ciemny, przeciw panom i placonc bezwstydnie w oczach całej Europy publicznie za glowe szlacheckom, wygubil 300 familii, rzond mowie, ktoren pozniej w potrzebie przemawiaionc do tegoz samego kraju, wyraza sie „meine liebsten Kinder“, a teraz niezwazajonc ni na dawne, ni na nowe prawa robi co mu sie podoba, — Rzond taki nie moze i nie powinien istnie[c]. Godzina juz wybila — Bracia nasi Wengrzy podali nam renke i ofiarujom swom pomoc, ruszcie sie i pokazcie swiatu, zescie potomki tych samych przodkow waszych, co swiat swym menstwem i wytrwalosciom zdumiewali. Przybywajcie! mamy ju legiony polskie i te juz daly dowody, w kazdej bitwie ze som polskiemi. Mnie podpisanego Rzond nominowal komendantem korpusu wzdluz Karpat az do ziemi Siedmiogrodzkiej. — Kazden przybyly na ziemie Wengierskom u pierwszej Wladzy dowie sie o mojej glownej kwaterze, otrzyma ulatwienie dostania sie do Szigethu, gdzie sie o wszystkiem dowie. — Kazden przybyly z koniem lub broniom natychmiast zostanie od Rzondu podlug wartosci konia i broni wyplaconym i zold tak jak wszystkie wojksa (sic!) regularne wengierskie od daty wstompienia pobierac bendzie. — Bracia Galicyanie! chociaz niedlugo bawilem w Galicyi, lecz umialem poznac Wasze serca, proste, otvarte do tego stopnia ze z pierwszemi oszustami Europy niechcieliscie, postempowac jak legalnie. — Stosujonc sie tedy do Waszego zwyczaju by wszystko bylo legalnym przybralem sobie tytul komornika, na mocy ktorego podaje do publicznej wiadomosci, iz w imieniu praw Boga ludom nadanych przychodze exekwowac dlug winny naszej Ojczyznie; dlatego przebaczenie ogolne za przeszlosc. Wzywam przeto bez roznicy i excepcyi mieszkancow ziemi Polskiej aby sie z takowom wyplatom spieszyli: rozumiesie mnie jak sie dlug Ojczyzny placi. — Potrzeba nieodzownego dzialania i to natychmiast. — Kazdemu dobremu Polakowi nie jest tajno — a zatem oswiadczam, iz uiszczajoncem sie dlon braterskom z uscisnieniem z serca podamy i loncznie dzialac bendziemy. — Lecz hanba opozniaioncem sie, biada niechentnem a miecz i ogien sprzeciwiajoncem sie zapowiadam!

„Siget d. 7 Stycznia 1849. Kommendant z Karpat korpusu sily zbrojnej polsko-Wengierskiéj Polkownik Piotrowski. Odcisniento u Elingera w Ungwarze“.

Сей божевільний панок мабуть і не знав, що в Галичині, особливо в горах, живуть не Поляки а Русини і що його поклик і кінцева дика погроза поставить на ноги всю гірську людність для оборони супроти мадярських нападів. А тимчасом се дійсно стало ся. *Др. Іван Франко.*

Наукова хроніка.

Огляд західно-европейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.

І. Історіозофія, помічні науки історії, загальні публікациї.

Спір про історичну науку, спосіб її трактованя, та докладне ограниченє предмету її розслідів, не затих досї і все ще появляють ся нові погляди, проєкти, розвязки сего питаня. Не малого шуму наробила розвідка французького ученого P. Lacombe: De l'histoire considerée comme science, що появила ся ще в р. 1894. Автор того твору виводить для історичної науки нову теорию, котра кульмінує в висказї, що лише психольоґія учить нас пізнавати душевні потреби (besoins), що в кождім часї і місци були і є імпульсом людської діяльности. Теорию ту ріжно обговорювали учені і й сего року з'упинив ся над нею Klebs Climar: Eine französische Geschichtstheorie (Historische Zeitschrift v. Sybel. N. F. 43 Bd. ст. 403—426). Автор признає головну заслугу Лякомбови в тім, що він предсї станув на боцї від соціольоґів і зрозумів, що ніяка з природних наук, а лише одна психольоґія може дати наукову підвалину до розслїду історичних проблємів. Звертає ся однак против розділюваня в історичних дослїдах констатованя фактів (constater les faits), від загальної части (l'érudition), бо обоє стоять в суцїльній звязи. Признає французькому ученому справедливість, що випадки та одиниці все мають своє значінє в історії, однак, зовсїм справедливо, задивлює ся скептично на тезу, що в обсягу людських інституций помічуємо одностайність, правильність, та що се можна об'яснити однородними психофізичними способностями людий, та залежними від них

Тим роспочинаємо давно заповіджені огляди загальної науки; до відповідної повноти і докладности можуть вони, розуміється, прийти лише з часом. *Ред.*

відносинами до природного і суспільного окруженя. В сім напрямі нїколи не можна дійти до правил сталих, математичних. Се й в природних науках не все можливе. Також полємізує автор против „loi d'urgence“ Лякомба, де виріжняє ся ріжні степени сили людських потреб. Під кінець розвідки висказує надію, що найновійші працї Лямпрехта стануть епохальними для історичної науки.

Що-до останнього, то не всї учені тої гадки. Спір між новою школою Лямпрехта, що ґрупує ся коло часописи „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ і її противниками загорів з новою силою. Історня Нїмеччини Лямпрехта найшла широкий розголос, але осуд про єго спосіб трактованя історичної науки вийшов не конче похвальний. Ми згадаєм лише просторі і совістно писані рецензиї Below-a, Finke, Rachfahl-a і Lenz-a. Закиди роблені Лямпрехтови можна коротко зібрати в тім напрямі, що єго історня грішить недокладностю і побіжностю в подробицях. Із загальнїйшого становища обговорює ту працю Schnürer Gustav, Lamprechts Deutsche Geschichte (Histor. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft ст. 88—116). Признає Лямпрехтови головну заслугу в тім, що більше, нїж досї бувало, звернув увагу на історично-культурну справу. Одначе остро і рішучо виступає против погляду, що лише історня культури може бути предметом наукової історії, а не, як досї, полїтична. Висказує ся також против впроваджуваня психольоґічних елєментів у історичні досліди. На кінець накидує ся на Лямпрехта, що єго тези зовсїм не ориґінальні. Для своєї оборони оголосив Лямпрехт в часописи „Zukunft“ з дня 2 сїчня статю „Eine Wendung im geschichtswissenschaftlichen Streit“ — де уважає статтю Hintze: Über individualistische u. kollektivistische Geschitsauffassung (Hist. Zeitschr. v. Sybel 1896) зворотом в полєміці против него.

Докладна рецензия історії Лямпрехта G. Blindel-a в Revue historique (т. 64) містить також методольоґічні епізоди. Більш про се находимо в статях: Pizenne Une polémique historique en Allemagne (Revue historique) та Hannak: Lamprechts Deutsche Geschichte und die neue Richtung in der Geschichtswissenschaft (Zeitschr. f. öster. Gymn. 293 - 308). Ганнак навязує нові теориї, з котрими в основі годить ся, з давними і через се улекшує їх зрозуміне. Заявляє, що лише через таке зіставлене відношеня тих теорий до теоретиків історичної науки минулого століття они найдуть признаня загалу. В тім напрямі дав початок Breysig (Zukunft ч. 33 і сл.); Лямпрехт пішов дальше розглядаючи історичні теориї Канта, Гердера (Conrad's Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik, зошит липневий і сл.). Сюда причислити треба дїло: Barth: Phi-

losophie der Geschichte als Soziologie, де находим перегляд соціольоґічних систем та історию ріжних односторонних понимань історії. З противного погляду виходить Rachfahl: Über die Theorie einer „kollektivistischen" Geschichtswissenschaft (Conrads Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik 659—689), а то з погляду школи ново-ранкістів, і звертає ся головно против розвідки Лямпхрехта: Was ist Kulturgeschichte? (Ibidem 75 ст. і сл.). На се відповів Лямпрехт статтею: Individualität, Idee u. sozialphysische Kraft in der Geschichte (Ibd.880—902 ст.), де закидує Рахфальови незрозуміне его поглядів. „Zukunft" ч. 44 містить знова статю Лямпрехта: Der Ausgang des geschichtswissenschaftlichen Kampfes. Тут представляє він себе рішучим побідником і кидає громи на противників, зовучи їх ретроґрадами. Також заповідає, що усуває ся від дальшої полєміки і бере ся за перервану працю над історией Німеччини. Згадуємо ще дві статтї сеї часописи: Helmolt: Weltgeschichte (ч. 47) де автор розбирає питанє, що становить істоту історії, і Preuss: Darf man der Geschichte glauben? що звернена против артикулу Sighel-a, де сей знова перечить можливість історичної правди. Остаточно появила ся заповіджена брошура Лямпрехта: Zwei Streitschriften, den Herrn Oncken, Delbrück, Lenz zugeeignet. Berlin ст. 75. Перша часть містить передрук одної статї з „Zukunft", а друга звернена против критики Лєнца на пятий том его твору. Сей цїлий спір з істориками культури вже давний; ми пригадаєм лиш на полєміку Шефера з Ґотгайном. Інтересне тут се, що Лямпрехт перевів теорию істориків культури практично, і то, як навіть самі противники признають, доволї щасливо.

Croce Benedetto: Le teorie storiche del' Prof. Loria, Napoli ст. 37. Проф. Льорія зробив ся винаходчиком т. зв. матеріялїстичного розуміня історії. Вже Енґелс закинув єму пляґіят з Маркса. Автор вказує лише на нездатність Льориї думати науково, на спосіб, як він поборює державний соціялїзм та альтруїстичну етику, не маючи про них понятя. Єго „відкрите" значіня свободи і володїня землею було вже давно власностю науки. Признає Льориї лише очитанє і пильність в збираню материялів. З иньших праць сего змісту замічуємо: Köhler H.: Geschichtsmaterialismus und Religion (Kirchliche Monatsschrift 16); Grupp G.: Gibt es eine Philosophie der Geschichte; (Wissensch. Beilage zu Germania ч. 23); M. Lenz: Die Stellung der historischen Wissenschaft in der Gegenwart (Deutsche Rundschau, Dezemb.) — популярний виклад, що нїяк не може бути послїдним словом автора в тій справі; Labriola: Essais sur la conception materialiste

de l'histoire, Paris; Trojano: La storia come scienza sociale. Napoli.

Праця над поодинокими питанями загально історичними і соціольоґічними поступає також сильно наперед. Тут меньше статтей чисто-полємічних; тут робота йде від самих основ. O. Heintze: Rochers politische Entwickelungstheorie (Schmollers Jahrb. 21. 3). Автор критикує погляд Рошера, немов би всї народи і держави переходили одні і ті самі стадиї розвою і вказує на ріжні зміни, які повстають під впливом льокальних обставин. Pöhlmann Rob.: Die Anfänge des Sozialismus in Europa (Histor. Zeitschr. v. Sybel 79 т. ст. 385—451). Дошукує ся початків европейського социялїзму в Греции і то не в школах грецької спекуляциї, не між фільозофами, а в устрою мійських держав, в πόλις. На зверх замикає ся та автономна мійська держава цїлковито в собі; її полїтикою володіє принцип індівідуальности аж до карикатури. Одначе се викликує иньший, противний обяв, що громада внутрі сильнїйше скупляє ся в собі, у всїх горожан повстає ідея спільних інтересів. Особливо характерною є віра у всемогучість законів. Автор наводить приміри реформаторів, що стреміли до полекш біднїйшим клясам. Клясичним приміром социялїстичної держави є у него Спарта. Дає також приміри істнованя социялїзму під формою критики капіталу. Перші звістки про почини руху маси против кляс висших находить вже у Гезіода і згадує про домаганя в Атенах за Сольона рівного подїлу ґрунтів. Розвідка писана зі знанєм лїтератури і жерел, хоч консеквенциї не всюда справедливо виведені. Fabreguettes: Societé, état, patrie. Paris; Grosse: Die Formen der Familie u. die Formen der Wirtschaft. Freiburg i. B.; Fournier de Flaix: L'impôt dans les diverses civilisations I. Paris 8^0 XXXII + 820. Hekethorn C. W.: Secret societies of all ages and countries. New edition elarged. London 8^0 ст. 746; v. Reichenau: Einfluss der Kultur auf Krieg u. Kriegsführung. Berlin; I. Legge: Primitive religion and primitive magic. Scottish. Rev. 58.

На поли наук помічних історії рік сей не приніс важнїйших новостий. Для науки палеоґрафії появило ся нове виданє Arndt-a: Schrifttafeln — взорів середновічного латинського письма. Брак французького підручника для сеї науки виповнила праця: Rensens: Elements de paléographie, Louvain. В роздїлї 1—3 обговорює автор широко письма початків середних віків і скороченя, в 4 і 5-ім розбирає ріжні річі, що з палеоґрафією в ніякій звязи не стоять. Долучені факсімілїя, зібрані по більшій части зі старих публїкаций, але є й нові, особливо з Бельґії. Pons-Boignes: Apuntes sobre las ecri-

turas Mozarabes Toledanas, ques se conservan en el archivo hist. nation. Madrid 8° ст. 320. Gregorian music: an outline of musical palaeography. By the Benedictines of Standbrock. London. 4° ст. 114. Andreoli El.: Frate Vespasiano, Palatini, Cresci, tre sommi calligrafi del medio evo. Milano 24° ст. 129. — Для хронольоґії появив ся вельми важний підручник: Rühl Fr.: Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit, Berlin, призначений і для ширшої публики, між тим коли праця Ґротефенда може уживати лише специяліст. Через се праця ся не займає ся детайльними питанями, лише малює загальний образ. Прим. не згадано, що римська курия в ріжних конґреґациях числила по ріжним стилям. На ст. 36 треба було назвати і місто Кольонїю, що по-при Венецию найпізнїйше усунула у себе (1796) початок року від різдва. Зрештою книжка відповідає вповнї своїй задачі. Grotefend: Zeitrechnung des Mittelalters und der Neuzeit. Hannover, 1898. Сего другого виданя загально уживаного підручника появила ся вже послїдна частина другого тому, що містить календар орденів, спис сьвятих, що докладностю перевисшає всї дотеперішні, і доповнене до ґльоссаря. G. T. Turchanyi: Tabulae chronographicae ad solvenda diplomatum data constructae. Oeniponti. Головно пригідні до 14 і 15 ст. Macdolnad I. C.: Chronologies and calendars, London, 8° ст. 124. В сфраґістиції і нумізматиції цїлий рух збирає ся коло видавництва богатих материялів, більш льокального характера. Згадаєм лиш важнїйші: Die Medaillen und Münzen des Gesammthauses Wittelsbach. Auf Grund einer Mscr. v. J. P. Beierlei bearbeitet u. herausgeg. v. k. Conservatorium des Münzkabinets, I. München 4°, IV + 271 ст. Beschreibungen v. Münzen u. Medailen des Fürstenhauses u. Landes Baden in chron. Folge aus d. Sammlung des grossh. badischen Kommerzienrathes Otto Bally in Säkkingen. I. Aarau 4° XXXVIII + 112 ст. La Tour Henri: Catalogue des jetons de la Bibliot. nation. Rois et reines de France. Paris. 8° XLVI + 510 ст. Помічними підручниками можуть служити отсї публїкациї: Ambrosoli S.: Vocabolaretto pei numismatici. Milano 16° VIII + 134 ст. та: Numismatique français. Cataloque-guide illustré illustrée de l'amateur. 2 partie: Monnaies feodales et provinciales de France et de l'Orient latin. Paris 8° ст. 173. Для загальної археольоґії важні працї: Boutell C.: Manual of British archaeology, 2 ed. London 16° 384 ст. і Contil L.: Resumé des recherches d'archeologie préhistorique en Normandie etc. Rouen 8°, ст. 20; для істориї штуки: Crane W.: Of the decorative illu-

stration of books old aud new. New-York 12⁰, XII + 335 ст. i Melinier Emile: Histoire général des arts appliqués à l'industrie du V à la fin du XVIII siècle. II. les Meubles du moyen âge et de la Renaissance; Paris fol. 248 ст.

Звертаючись до загальних публїкаций замітимо, що в сїм роцї появило ся кілька нових часописий, котрі для історичної лїтератури мають вагу. Від сїчня 1897 почала виходити: Zeitschrift für d. geschichtlichen Unterricht herausgeg. v. A. Hettler; вона має чисто педаґоґічну цїль і призначена не лише для шкіл висших але й народних. Тому то й кладе вагу на статї більш загальні з історії старинної та нїмецької, а також на питаня методольоґічні науки історії. Від 1 липня появляє ся в Римі: Rivista Italiana di Sociologia видавана сенатором Cognetti de Martiis. Також вийшов перший зошит нової: Rassegna di scienze, lettere ed arti під заголовком L'Italia, що містить між иньшим студию: Barzellotti: La filosofia nella storia della culture. Видавництва: Jahresberichte der Geschichtswissenschaft появив ся тепер том 18-ий (Berlin 1897), що обговорює публїкациї за р. 1895. Редакцию перейняв тепер Бернер, і веде єї з тою самою точностю, що й попередники. Русько-українські публїкациї реферує проф. Лучицький з Київа, польскі проф. Фінкель.

II. Старинні часи (до р. 475 по Хр.).

1. Єгипет і старинний схід. Справою історії старинного сходу найгорячійше занимають ся Анґлїйцї і Французи, що основували для того окремі журнали, видавництва і товариства. Нові здобутки сих розслїдів інтересні головно лиш для археольоґії та історії штуки; на поли полїтичної історії тут, як се легко зрозуміти, щось певного і нового сказати вельми тяжко. Через те не запускаючись в подробицї ми обговоримо лиш важнїйші публїкациї, загально інтересні. Передількома місяцями вийшов з друку Archaeological Report of Egypt Exploration Found за р. 1896/7, comprinting work of the Egypt Expl. Found aud the Progress of Egyptology during the year 1896/7 ed. by F. Griffith. London. Головну вагу має тут студия Grenfelt-a: Oxyrhynchus and its papyri, що обговорює находку коло 300 папірусів лїтературного змісту — з того половина містить фраґменти гомерових поезий, та коло 2000 ріжних документів, листів etc. Все то має видати Exploration Found з часом, що року по 1 томі коло 300 сторін. В науковім додатку до монахійської Allgem. Zeitung подає Steindorff в статтї: Die Verwaltung der Alterthümer in Ägyp-

len, свої замітки при нагоді уступленя Морґана з посади ґенерального інспектора. Сей учений віднайшов як раз в тім році, в горішнім Єгипті королевський гріб, з часу перших династий, з ріжними знарядами і написями. В тім самім додатку находить ся справоздане Мозерта про виклад Швайнфурта „Sur l'origine des Égyptiens et quelques usages remontant à l'âge de la pierre. L. Henning: Die neuesten Forschungen über die Steinzeit u. die Zeit der Metalle in Ägypten (Globus 72, 17). Часопись для історнї сходу, що заснував Масперо -- „Recueil" подає інтересну розвідку: Chassinat: Les νεκύες de Manéthon et la troisième ennéade héliopolitaine. Автор звертає ся против д. Amélineau, що силкував ся зібрати певні дати про династию героїв перед Менесом. L. Bochart: Über den Alter der Sphinx bei Gizeh (Sitzungsber. d. Berliner Akad. d. Wissensch.). Автор доказує, що сей сфінкс може належати доперва до часу середньо-египетської держави, коло 2000 пер. Хр. P. Meyer: Aus ägyptischen Urkunden (Philologus 56. 2) 1. κάτοικοι, про відносини осілих вояків з дідичним обовязком військової служби, 2. про ἐπίκρισις в її подвійнім значіню. Віденьска Zeitschrift f. die Kunde des Morgenlandes подає розвідку: I. Karabaček: Ägyptische Urkunden aus kgl. Museen zu Berlin. При сїй нагоді ставить автор цїлий ряд дезідератів. K. Sethe: Die ältesten geschichtlichen Denkmäler der Ägypten (Zeitschr. f. ägypt. Sprache u. Alterthumskunde 35. 1) говорить про находки Амелїно коло Абидос і викопки в Неґадег, які, на его думку, треба причислити до часу першої або другої династиї. До сего належать і дві отсї статтї сеї часописи: W. Spiegelberg: Ein neues Denkmal aus d. Frühzeit d. Ägypt. Kunst та Ad. Ermann: Bemerkungen zu den Funden von Abydos. Тут обговорює відтак E. Naville: La succession des Thoutmes d'après un mémoire recent — довша стаття полємічного змісту. Про находки Петрі і Амелїно та їх значіне говорить ще розвідка: A. Wiedemann: Die neuesten Entdeckungen in Ägypten und die älteste Geschichte des Landes (Umschau 1, 32 i 33). Згадати приходить ще й обширнїйші працї по еґіптольоґії: Revillont: Notice des papyrus démotiques, archaïques et autres textes juridiques ou historiques. Paris. Strack: Die Dynastie der Prolemäer — та розвідки: Bouriant N.: Fragments des petits prophètes en dialecte de Panopolis (Маспера Recueil). G. Maspero: Notes sur la géographie égyptienne de la Syrie. (Ibidem).

Історпя Вавилонії та Ассирії має за сей рік невеличку лїтературу, і то головно до історнї культури. Karppe: Mélanges assyriologiques et bibliques (Journal asiatique 9, 9, 1) — старає ся пояснити біблїю на основі ассиріольоґічних відкрить. В тій самій часописи подає: Dumon: Notice sur la profession de medicin d'aprés les textes assyrio-babyloniens. В Revue de Théologie et de Philosophie 13, 2 надрукована інтересна розвідка: I. Spiro: Les origines des langues semitiques про розширенє і споріднене семітських народів. Поясненє до старинної метрольоґії подає I. Oppert: Le boisseau septimal ou métrétès chaldceu (Acad. des Inscript. март-квіт.). Кілька статтей обговорюють вавилонський календар: Oppert: Die Schaltmonate bei den Babyloniern u. die ägyptisch-chaldäische Ära des Nabonassar. (Zeitschr. d. deut. morgenl. Gesellschaft) — полєміка против Muhlera. Ера Набонассара була, на єго думку, нїчого иньшого, як часть александрійского періода Сотіса, зменшена о 575 років. Lehmann C. F. подає в Zeischr. f. Assyriologie 11. 4. свої замітки про систему втручуваня після дня і місяця. G. Reissner: Notes on the Babylonian system of measures of area (Ibidem). Для полїтичної історнї важні розвідки: V. Scheil: Correspondence de Hammurabi, roi de Babylone, avec Sinidinnam, roi de Larsa, où il est question de Codorlahomor (Маспера Recueil) — публїкация, перевід і об'ясненє трех листів. T. G. Pinches: Some early babylonian contracts or legal documents (Journal of the Royal Asiatic Society, липень). Nölicke: Die grosse Inschrift von Petra (Zeitschr. f. Assyriologie 12, 1) нова публїкация і об'ясненє сеї набатайської памятки. Ed. Sachau: Glossen zu den historischen Inschriften Assyrischer Könige (Ibidem).

З медийської і перської історнї найактуальнїйшим питанєм є питанє релїґійне, і сему посьвячена більша часть лїтературних новостий. E. Blochet: L'Avesta de James Darmesteter et ses critiques (Revue archeologique липень-серпень) — боронить погляд Дарместетера, що наша редакция Авести не повстала перед 1. ст. по Хр. F. Justi: Die älteste iranische Religion und ihr Stifter Zaratustra (Preuss. Jahrb. за цьвітень - май). Автор дає загальний перегляд початку і подїлу Авести, описує, наводячи дословно перські піснї, старо-перську релїґію, в кінци збирає традициї про Заратустру і об'ясняє їх. E. M. Plunkett: The Median Calendar and the Constellation Taurus (Procedings of the soc. of biblical archaeology 19, 6) — виводить релїґійні погляди і емблєми Ассирийців від Медів.

Berthelot: Quelques renceigments sur l'alchimie persane et indienne (Journal des savants, жовтень). Gregor N. T.: History of Armenia from earliest ages to present times. London 8⁰ ст. 232. Prasek: Forsch. z. Gesch. d. Alterthums I. Kambyses u. d. Überl. d. Altert.

K. Klemm: König Asoka Pijagasi, ein sozialer Reformator der vorchristlichen Zeit (додат. до монах. Allg. Zeitung 13. листоп.) про розширенє буддизму в Індиї за короля Асоки, на основі найновійших находок. Ed. Specht: Les Indo-Scythes et l'époque du règne de Kanichka d'après les sources chinoises (Journ. Asiatique 9, 10, 1) — про події в Скитиї в 1 ст. по Хр. J. Jolly: Recht und Sitte (Ch. Revue critique ч. 44) — про права і звичаї староіндийскі. Parker C. H.: A plain acconnt of the life, labours aud doctrines of Confucius (Imp. aud asiatic Quarterly Rev. — цьвітень).

Істория Палестини все ще остаєсь вдячним полем для розслїдів історичних і тїшить ся богатою лїтературою: Maxti: Geschichte der israelitischen Religion, 3 Aufl. Strassburg. Sellin: Beiträge zur israel. u. jüdischen Religionsgeschichte. II. 1. Leipzig. Про топоґрафію старинного Єрусалима говорить: Gatt Georg: Die Hügel v. Jerusalem. Neue Erklärung der Beschreibung Jerusalems bei Josephus, Bell. Jud. V, 4, 1 u. 2. Freiburg VI + 66 ст. Положенє Акри, се, при неясности опису Йосифа, один з найбільш спірних питань топоґрафії Єрусалима. Оно стоїть в звязи зі ситуациєю иньших горбків. Автор, звістний палєстинольоґ, обговорює не менш як 19 системів, комбінаций про горби і про части міста на них збудовані. По єго думцї лежала Акра на узгірю гори Кальвариї, на схід від церкви св. гробу. Коли сей погляд приложити до подїй часів Махавейских, що вяжуть ся з Акрою, мусимо признати авторови справедливість. Шкода що про справу сіоньску згадано лише коротко. Вона жде також ще розвязки.

Marquart: Fundamente israelitischer u. jüdischer Geschichte. Göttingen. Friedländer: Das Judenthum in d. vorchristlichen u. griechischen Welt. Wien. Часопись академії „des Inscriptions" за липень-серпень подає статтю: Clermont-Ganneau: Les tombeaux de David et des rois de Juda et le Tunnel Aquéduc de Silvé — автор висказує думку, що місце гробу старих юдейских королїв мож найти в напрямі водопроводів сільоейских. I. Ley: Die Abfassungszeit des Buches Hiob (Theol. Studien u. kritiken, 1898, 1) — кладе початок сеї книжки в часи короля Седекії, опираючись на її формі і змістї. Специялїст до біблїйних

моноґрафій Др. Ґуґо Вайсс видав сего року знова одну п. заг. Juda Makkabaeus, Ein lebensbild aus den letzten grossen Tagen des israel. Volkes. Freiburg i. B. вел. 8⁰ ст. VIII + 122. Як всї попередні визначає ся і сеся легкостю оповіданя і інтересностю. Що до наукової стійности мож закинути не вихісноване цїлої лїтератури, брак критики жерел — особливо при датах чисельних, котрі все треба брати символично а не дословно. R. M. de la Broise: Juifs et Romains. Commentaire historique d'un chapitre des Makkabées. (Etudes historiques 71) — про першу стрічу обох народів в р. 161 пер. Хр. L. Goldschmidt: Les impots et droits de douane en Judée sous les Romains (Revue de études juives 68). A. J. Delattre: Les derniers découvertes aux pays bibliques à propos d'un livre récent. (Rev. des questions hist. 123). Автор навязує до дїла Recent recearch in Bible Lands, its progress aud results, що появило ся недавно в Філїядельфії під редакциєю Гільбрехта і подає перегляд обговорених там відкрить і питань. F. Rühl: Ursprung der jüdischen Weltärn (Deut. Zeitschr. f. d. Geschichtswiss. N. F. 2 Heft 3) — по єго думцї завів її найпізнїйше около 250 р. по Хр. Раббі Адда. З лїтератури жидівскої подає Gaster в „Journ. of the Royal Asiatic. Society“ липень — переклад анґлїйскій одної: Old Hebrew Romance of Alexander з XII ст. Нотуємо ще артикул I. Böhmer: Wer ist Gog und Magog? (Zeitschr. f. wissensch. Theologie 40. 3) — де автор відповідає в тім напрямі, що Езекіїла 38/39 треба відносити до Вавилону і підручник: Wellhausen: Israelitische u. jüdische Geschichte. 3 Aus. Berlin.

2. Греция. Результати розкопок, що з горячковою ревностю ведуть ся послїдними часами в Грециї подали богато інтересного материялу до історії сего краю, і кинули не один луч нового сьвітла на подїї давнїйше відомі. Рівномірно з сим поступає також критика фільольоґічна стариниих писателїв. Около тих двох точок ґрупує ся нова лїтература; побіч сего появляють ся підручники, що опирають ся на тих нових вислїдках. Великої компендиї Івана Мюллера: Handbuch der klass. Alterthumswissenschaft появив ся тепер том 24-ий, що містить Griechische Mythologie опрацьовану Gruppe-ом. Звістний автор грецкої історії Beloch Jul. подає інтересну студию: Zur griechischen Vorgeschichte (Histor. Zeitschr. v. Sybel ст. 193—223). Починає від обговореня працї: Kretscher, Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache, Göttingen 1896 — далї займає ся питанєм народної приналежности племен, що мешкали на границї між Ґеленами, Тракійцями та Іллїрийцями, се-б то про народність Македонцїв

та Епейротів. Сьвідоцтва старинних писателїв не могуть сего рішити. На основі ґеоґрафічної номенклятури доказує що бесїда обох сих племен належала до грецкого язикового пня. Обговорюючи грецкі мандрівки застерігає ся, що тут не мож сказати нїчого певного поки дїялектольоґія грецка не розроблена основно. Збиває одначе докази на гіпотезу, що мандрівка Дорів наступила допервa під конець микеньского періоду і переносить її в першу половину другого тисячлїття пер. Хр. Tsountas and Manatt: The mycenean age, London. T. Plathner: Beiträge zur Geschichte der Peisistratiden (Zeitschr. f. d. Gymnasialwesen 51. 8/9) обговорює хронольоґічні контроверзиї в Ἀθ. πολ. R. M. Burrows: Aristides and the battle of Salamis (Clonical Rev. 11. 5) підносить сумнїви против гіпотези Беррава. В тій самій часописи зошит 6. I. B. Bury: The European expedition of Darius висказує погляд, що лише поголоска про золото в Скитиї спонукала Дария до експедициї. H. Lutz: Zur Geschichte Korzyras (Philologus 56, 1) подає дату основаня сеї кольонії, обговорює еї відносини до Кіпсельоса, обологу Коркири 374/73 і скинене Тимотея. I. Miller: Ist Byzanz cine Megarische Colonie? Philologus 56, 2. Grundy: The Pylos and Sphacteria question — полєміка з Берравом. Появив ся тепер 3-ий том нового підручника історичї грецкої: Busolt: Griechische Geschichte bis z. Schlacht bei Chäroneia. Gotha.

Реляций про подорожі і справоздань про найдені предмети і написи появило ся цїле множество: Виписуєм лиш найважнїйші: В „Wochenschr. f. class. Philol.“ ч. 18 і 19 маємо справоздане з відчитів: Hiller'a v. Gaertringen про розкопи на Тері і F. Noack-a про руїни міст і городів в Льокриді, Етолїї і Акарнанїї. В „Mitteil. des kais. deut. archäol. In-tit. Athen Abt.“ подають Schrieder і Kötze дальші звістки про розкопи на західнім боцї Акрополїс, та: H. Fränkel: Epigraphische Miscellen. В „Archäol.-epigr. Mitt. aus Österr. Ung.“ Rostowzew: Einc neue Inschrift aus Halicarnass. Про викопки на місци старого Ефезу подав проф. O. Ben dorf справоздане віденьскій академії наук. Він відкопав велику салю, замітні дїла скульптури, при тім коло 300 написів.

В „Leipziger Studien“ 18, 1. находимо дві інтересні розвідки до внутрішної історичї атеньскої: C. Scherling: Quibus rebus singulorum Atticae pagorum incolae operam dederint — 1. рільництво і годівля скота, 2. ремесла, 3. торговля. I. Pendorf: De scribis reipublicae Atheniensium — про ріжні питаня дотично писарів державних для 5 і 4 ст. і додає реєстр зложений на

основі декретів. I. Kaerst: Der korintische Bund (Rhein. Museum 52. 4) реконструкция єго орґанїзациї і обяснене єго значіня.

Критики жерел дотикають ся слїдуючі розвідки: Ludwig Jepp: Beiträge zur Quellenkunde des Orients in Alterthum. (Rhein Museum 52, 213—236) — про певність і жерела Фільосторґія, Космаса, Індікоплєвста, про Гомеритів і Авксумітів. P. Krumbholz: Zu den Assyriaka des Ktesias (Ibidem) — доказує їх неімовірність. Полєміка Verral-a: The date of Tyrtaeus против Макана. G. F. Hill: Sources for greek history between the Persian and Peloponesian wars (Polybiblion, падолист). G. Friedrich: Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes (Neue Jahrbücher 67 4/5). Автор думає, що Тукидид написав наперед історию архідамскої війни і опублїкував її самостійно 418 р.; так само самостійно мав він почати працювати над описом війни сицилїйскої. Доперва потім додав опис випадків 421—415, прилучив ще книгу 8 і опісля все переробив в одну цїлість всуваючи в книги 2 і 5 доповненя. Richards: The minor works of Xenophon (Clcssical Rev. 11. 5).

З пізнїйшої грецкої історії все ще період македоньский а особливо особа Александра Великого є улюбленим предметом учених розслїдів. Hogarth: Philip and Alexander of Macedon. London. G. de Sanctis: Eschine e le guerra contro Amfissa (Rivista di filologia 25, 2) — подає критику опису сеї війни у Есхіна, вважаючи при тім ретора більш за чоловіка ослїпленого ґенїяльностю Филипа, як безсовістного зрадника. Про сей самий період говорить Paul Girard: Les orateurs et l'opinion publique chez les Atheniens (Revue des Deux Mondes 1 липня). St. Schüler: Über den Verfasser der Rede περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν (Wiener Studien 19, 2). Сю бесїду мав незвістний патріот в р. 335 пер. Хр. I. Kaerst: Zum Briefwechsel Alexanders d. Gr. (Philolugus 56, 3) — подає докази їх неімовірности. York v. Wartenburg: Kurze Übersicht der Feldzüge Alexanders d. Gr. Berlin — не приносить нїчо нового. Niese Benedictus: Zur Würdigung Alexanders d. Gr. розвідка інтересна, бо в історичній лїтературі суди про сего героя старини неоднакові: одні осуджують єго остро, другі одушевляють ся ним. До сих останнїх належить і автор, що поставив собі метою очистити Александра від двох закидів вчинених єму Юлїєм Керстом в розвідцї „Forschungen zur Geschichte Al. d. Gr.“ — се-б то, що він вважав себе богом, та що гонений ненаситною пристрастию хотїв цїлий сьвіт завоювати. Для того поясняє ті прояви, що дали історикам підставу до сего підо-

зріня: приказ падати лицем перед королем та повитанє жреця египетского що назвав єго сином Амона. Знов виправа Александра до Індиї була конечною, по думцї автора, для забеспеки Перзиї. Позитивного не приносить розвідка нїчого і має лише вартість, яко субєктивний погляд автора. I. Kaerst: Ptolemäus und die Ephymeriden Alexanders d. Gr. (Philogus 56, 2) — ограничає виводи розвідки Wilkens-а в деяких точках.

Розвідки про історичну лїтературу ми вичислили вже при обговорюваню жерел до грецкої історії. Тут доповнимо иньшим. Нотуємо появу нового підручника лїтератури: Muray: A history of ancient Greec Literature. London. Müller Fr. Dr.: Beiträge zur etymologischen Erklärung der griechischen Sprache. (Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Cl. 136 Bd. 1—40) ганить сильно „Junggramatiker-ів“ за поверховність при етимольоґічних роботах, звертає ся спеціяльно против Прелльвіца за єго „Etymologischer Wörterbuch der griech. Sprache“ і подає свої поправки. G. de Sanctis: L'anima e l'altra vita in Omero (Rivista di storia antica 2, 3) — полєміка против Rohde. Otto Schroeder: Pindarica. (Philologus 56 ст. 78—96). В сїм доповненю до ґенеальоґії рукописий Піндара інтересні виводи про історию єго поезий в византийских часах, особливо доказ, що в XIII ст. заінтересованє тим поетом наново віджило, правдоподібно викликане новим виданєм єго поезий Іоаном Тсетсесом. W. Rhys Roberts: The greek treatise on the sublime, its modern interest. (Journal of Hellenie Studies 17, 1) — доказує, що естетична критика висказана в трактатї про Піндара і Бакхилїда підтверджена новими находками з Бакхилїда. H. Jurenka: Zur Klärung der Sappho-Frage (Wiener Studien 19, 2) особливо про єї побут в Сицилїї і пізнїйшу єї лиху славу. R. Pöhlmann: Die soziale Dichtung der Griechen (Neue Jahrb.). Gercke A.: Die alte τέχνη ῥητορική und ihre Gegner (Hermes, 32, 3), обговорює головно збірку бесїд Ґорґія, призначену до вивчуваня на память учениками та борбу Плятона і реторів Алькідама та Ізократа против сего рода збірок. R. Kralik: Sokrates und seine Philosophie (додаток до монахїйскої Allg. Zeit. 5 і 6 липня). K. Lincke: Sokrates und Xenophon (Neue Jahrb. 67. 7). Jos. Hirmer: Entstehung und Komposition der Platonischen Politeia (Suppl.-heft zu d. Jahrh. 23, 3). Автор старає ся доказати одноцїлість дїла по змістї і формі, против нападів К. Германна; час повстаня кладе між 380 і 370. Wecklein: Beiträge zur kritik des Euripides (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Ak. d. Wissensch. zu München 445—496 ст.). Се продовженє розвідки по-

чатої вже давнїйше. Автор звертає тут увагу на значінє, яке має монодия Електри (El. 112—166) для технїки хору у Евріпіда. А що та часть виказує особливі трудности в уставленю тексту, тому з'упиняює ся він на тім питаню. Далї виступає против погляду, мовби у Евріпіда були штучні переплїтаня строф і антістроф, та підносить, що як раз простота і порядок є правилом хоральної технїки поета. Приймає істнованє ефимнїй у Еврипіда і обяснює прогалини в єго хорах тим, що ефимнїї писано лиш раз. В додатку подає доповненя до попередних виводів. R. Helm: Das Geburtsjahr Theokrits (N. Jahrb 67, 6) — думає, що означенє Susemihl-a (між 315 а 312) є за високе і арґументує, однак не переконуючи, за часом між 305—300. U. v. Willamowitz-Moellendorff: Die Perser des Aischilos (Hermes 32, 3) — про композицию сего твору. P. Tannery: Pseudonymes antiques (Revue des études greques 38) — доказує, що імена Левкіппос, Тісетас, Екрополїс у Арістотеля — се лише псевдонїми. Rich-Reitzenstein: Geschichte der griech. Etymologika. Leipzig, X + 368 ст. 8⁰. Автор підняв ся дуже тяжкого дїла. Писаня етимольоґічного змісту датують ся з часу значно давнїйшого, як звичайно думають. Найсильнїйше виступає наклін до етимольоґічних розслїдів вперве за Плятонового Кратіля і володіє цїлою грецкою лїтературою часу цїсарів. Однак більші, азбучно зладжені етимольоґіки, як се находимо прим. в Etymologicum magnum не стрічають ся перед Фотием; він перший дав почин в тім напрямі. Автор доводить свою історию аж до XII ст.

По історию старинної штуки зазначаємо компендію: Daremberg et Saglio: Dictionaire des antiquités greques et romaines. Paris. Далї розвідки: I. Chamonard: Théatre de Delos (Bullet. de corresp. Hellenique ч. 11) — детайльне представленє вислїдів пайновійших французьких розкопок. B. Keil: Kyzikenisches (Hermes 32, 4) — про сьвятиню Перзефони в Кизіку, її збуренє землетрясенєм в 2 ст. по Хр. і відбудованє. H. Schrader: Die Gigantomachie aus d. Giebel des alten Athenatemples (Mitt. d. kais. deut. archäol. Instit. Athenische Abt. 22 1/2) реконструкция фраґментів і означенє стилю та часу. H. Doerfeld: Alter Athenatempel auf der Akropolis (Ibidem) — полємічного змісту против иньших учених; обстає при тім що стару сьвятиню Атени відновлено по перских війнах та що вона переховала ся імовірно аж до середних віків. A. Sogliano здає справозданє в „Notizie degli Scavi", серпень, про находку інтересної мозаіки, що представляє мабуть плятоньску академию в Атенах. Furtwängler A.: Adamklissi — Zur Athena Lemnia (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. A. d.

Wissensch. zu München ст. 247 292). Автор писав вже про сю справу і прийшов до виводу, що напись Траяна на статуї мабуть пізнїйше вставлена, що річеві докази промавляють против зачисленя сеї памятки до часів Траяна, та що подробицї і типи на нїм представлені відповідають оповіданю про похід Красса 29/28 пер. Хр. Против сего виступили Бендорфер і Е. Петерзен, отже автор піддержує свою теорию дальше. В другій части описує релїєф, що недавно найдено в Епідаврі і виставлено в центральнім атеньскім музею ч. 1423. A. Furtwängler: Sogenanntes „Todtenmahl“-Relief mit Inschrift — Zur Venus von Milo (Ibidem ст. 401—420) — про релїєф в збірцї Якобзена в Копенгазї. По думцї автора се атицка робота IV ст. пер. Хр. Релїєф представляє Зевса в пів-лежачій поставі, як єму приносять жертву. Широко розводить ся Ф. над епітетами Зевса на написи: ἐπιτέλειος та φίλιος. Про Венеру мілїйску підтверджує давнїйше висказаний погляд, що зіставленя написів і герм Voutier — то довільні комбінациї.

Під кінець згадаємо ще пару культурних розвідок: Sittl: Studi sulle construzioni antiche delle τείχη, πύργοι, turres, speculae (Riv. storia antica 2, 3). F. Hultsch: Eine Näherungsrechnung der alten Poliorketiker (N. Jahrb. 1) — Полїб. 19. 12. обчисленє довготи драбин до мурів обляганого міста. G. Gilbert: Beiträge zur Entwickelungsgesch. des griech. Gerichtsverfahrens und Rechtes.

3. Рим. Benedictus Niese: Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. 2 Aufl. München. Ся книжка появила ся в другім накладї яко 5-ий віддїл компендиї Івана Міллєра: „Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft“. Виданє се в двоє більш від першого, а материял перероблений відповідно до найновійших вислїдів. Ориґінальним є особливо представленє старого періоду, бо автор послугував ся тут Діодором а не псевдо-историею Діонїзия і Лївія. Важні для орієнтованя перегляди жерел подані на початку поодиноких віддїлів. Shuckburg: History of Rome. London. Важну ролю відограє в питанях римскої історії етноґрафія поодиноких племен. M. Deloche: Les indices de l'occupation par les Ligures de la région qui fut plus tard appellé la Gaule Paris 4° ст. 18. Автор думає, що тими слїдами про розширенє Лїґурів по середущій Франциї зістались імена ґеоґрафічні, які пригадують імя „Ligures“. Жерело в кождім разї досить непевне. Mgr. de Grontars: Les Italo-Grecs, leur langue et leur origine (Le Musée Belgue 1—18). На вступі подає перегляд праць, що дотикають ся італїйских Греків, витягає кілька історичних виводів з греко-

італїйских документів виданих Замnел єм. Одначе зраджує велике незнанє новійшої історичної лїтератури. Borsari: Topografia di Roma antica. Milano. Ch. Hülsen: Untersuchungen zur Topographie Palatins (Mitt. d. kais. deut. archäol. Instit. Röm. Abt. 11. 3). C. Pascal: La leggenda latina e la legenda etrusca di Servio Tullio. (R. Accad. delle Scienze di Torino 32, 13) — старає ся витягнути з них історичну правду. Soltau W.: Die römischen Laudationen und ihr Einflus auf die Annalistik (Deut. Zeitschr. f. Geschichtswiss. N. F. 2 Jg. ст. 105—121). Автор знаний зі своїх розслїдів в обсягу римскої хронольоґії та анналїстики, розбирає питанє на яких жерелах опирали ся римскі історіоґрафи, пишучи свої широкі оповіданя про перші столїття республики, коли найстарші анналїсти починають писати доперва від часу 2-ої картаґенскої війни, та й то їх відомости сухі а імен у них майже зовсїм нема. С. відповідаючи на се опирає ся на Полїбію, 6, 52—54, де сказано, що при похоронах знаменитих осіб држано похвальні бесїди (laudatio) при тім говорено і про предків. Автор висказує здогад, що істнували родинні хронїки, окремо для того писані. Такі родинні хронїкн Ліцініїв, Фабіїв, Дециїв і ин. були головним жерелом Лївія. A. Räder: Det romerske colonats udvikling (Nordisk Tidsskrift for Filologi 3, 6, 1) — простора розвідка. Про те саме: A. Schulten: Der romische Kolonat. (Histor. Zeitschr. v. Sybel 78 1—17 ст.). Справа римских арендарів опрацювана вже досї Фюстелем, Сеґрем і ин. Сеся розвідка стоїть о стілько висше иньших, що виводить кольонат IV-го ст. від старинного арендного договору. W. Soltau: Der Annalist Piso (Philologus 56, 1) — обговорює єго яко жерело Лївія. W. Soltau: Claudius Quadrigarius (Philologus 56, 3) — жерело третої декади Лївія.

Епоха картаґіньских воєн є більш від усїх иньших улюбленим предметом розслїдів: O. Meltzer: Zur topographie des punischen Kartago (N. Jahrb. 67 4/5) — навязує до французьких дослїдів особливо Delattres-a і доповнює опис поданий в 2 томі своєї історії Картаґіни. G. Chappuis: Annibal dans les Alpes (Annales de l'univers. de Grenoble 9, 2) — про дорогу Ганнїбаля. Fuchs: Hannibals Alpenübergang, Wien. Montlahuc: Le vrai chemin d'Annibal à travers les Alpes. Paris. G. B. Grundy: Trasimene (Journ. of. Philology) забирає ще раз слово против Гендерзона, про положенє поля битви. Edw. Fry: The field of Cannae (Engl. Historical Rev. 48) про положенє сего поля; рішає ся по розслїдї терену за полудневою частию високорівні над Авфідом. Th. Hartwig: Das Schlachtfeld von Cannä (Berichte des Hochstiftes

zu Frankf. a. M. 14, 1). Zielinski: Passagio di Scipione in Africa nell anno 204 (Riv. di storia antica 2, 3) — означує хронольоґію подій. Eg. Filek v. Wittinghausen: Ort und Zeit der Schlacht bei Zama (Wiener Studien 19, 2). Автор займає ся питанєм піднесеним недавно Lehmann-ом і приходить, на основі нових французьких топоґрафічних означень, до виводу, що битва була на захід від східної Зами в долині ріки Сіліяна 19 жовтня.

A. Körte: Gordion und der Zug des Manlius gegen die Galaten (Mitt. d. kaiserl. deut. Archäol. Instit. Athen. Abt. 22) на основі опису Лївія походу конзуля Манлїя против Галатів (38, 12—17) і на основі топоґрафічних розслїдів в краю, означує положенє старого Ґордіону коло села Пебі над Санґарієм; заразом оголошує 38 чисел написів. Ed. Schwartz: Die Berichte über die Catilinarische Verschwörung (Hermes 32, 4) — докладна їх аналїза. B. H. Henderson: The grant of immunitas to Brundisium (Classical Rev. 11, 5) — обговорює значінє ἀτέλεια, яку Сулля, як каже Аппіян 1, 79 надав сему городови. Franchina: Le condizioni economiche della Sicilia ai tempi di Verre — розвідка, на думку критиків, без вартости. I. Kromayer: Die Entwickelung der römischen Flotte vom Seeräuberkriege des Pompeius bis zur Schlacht von Actium (Philologus 56, 3). Простора критична розвідка, де автор малює велике значінє і наглий розвій фльоти при критичнім осьвітленю побільшених чисел. В двох додатках зупиняє ся він на фльотах мітридатийських воєн і на числї епібатів на римських воєнних суднах. Unger G. F.: Zu Josephos (Sitzbr. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. der Wissensch. zu München, ст. 189—244). Се продовженє давнїйше вже початої розвідки: часть I (Senatusconsulte) появила ся в 1895, р. ч. II і III (Regierungsjahre) в 1896. Наступає часть IV. Про єрусалимську республику. Тут доказує автор, на основі Йосифа, що коли сирийський намістник Ґабінїй 57 р. пер. Хр. успокоїв Палєстину, не прилучив єї до Сириї, лише полишив пятьом мійським республикам повну незалежність. На основі, що Єрусалим був республикою, він зачисляє сюда і т. зв. „Seckel-Münzen“, про які перечать ся нумізматики. Промавляє за тим те, що датованє на тих монетах обіймає лише роки 1—5, а републиканські міста все вживали датованя від початку своєї автономії. Далї доказує, що зміна устрою республик по бунтах 56 і 55 р. обмежала ся лише на Єрусалим і то імовірно в тім напрямі, що замість одного стратеґа поставлено цїлу коллеґію. За бунт в р. 53 відбирає Кассій Єрусалимови право бити монети — тому лиш роки 1—5. В V-ій части: Затрачений історичний твір, обговорює можливість істнованя сирийської істориї написаної Йосифом

а то на основі деяких відкликів та цитатів в єго иньших творах. Против тої гіпотези виступив в р. 1882 Destinon: Die Quellen des Flavius Josephus — проте автор старає ся єї наново поперти. Gloecker: La campagne de César contre Arioriste en Alsace (Rev. catolique d'Alsace) — кладе битву під Штольцгайм у долїшній Альзациї. Wittich Werner: Die wirtschaftliche Kultur der Deutschen zur Zeit Cäzars. (Histor. Zeitschr. v. Sybel N. F. 43 Bd. ст. 45–67). Тамтого року появила ся праця: Hildebrand: Recht und Sitte auf d. verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, Jena — де поставлена задача розслїдити загальну історию права і звичаїв в звязку з поступом господарської культури та вивести перше з другого. Отже Вернер розбирає тут те, що Гільдебрандт сказав про культуру Ґерман з найдавнїйших часів. Він збиває преміссу, на котрій Г. опирає свої виводи а то, що рівні ступні культурні мають все рівні институциї, отже що права і звичаї старих Ґерманів можна собі вивести знаючи яке сучасне пів-кочове племя, прим. Кірґізів. Саму методу розслїду признає В. вельми хосенною для науки. Проти сих обох розвідок звертає ся L. Erhardt: Staat und Wirtschaft der Germanen zur Zeit Cäsars (Hist. Zeitschr. v. Sybel ст. 292–298) закидуючи їм, що вони не питають ся чи вислїди етнольоґічного порівнаня Ґерманів з Кірґізами годять ся зі сьвідоцтвами історичних жерел. W. Detlefsen: Zur Kenntnis der Alten von der Nordsee (Hermes 32, 2) — навязує до Мюлленгофа Alterthumskunde т. I. F. Mark: Die Beziehungen der klassischen Völker zu dem keltisch-germanischem Norden (додаток до монах. Allg. Zeitung 23 і 24 липня) — про обопільні впливи культурні.

Через сконцентроване сил дослїдників старини на часи дохристиянські терпить історія і лїтература періоду цїсарів брак просторійших зіставлень. Се висказав Hermann Peter в працї Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I und ihre Quellen, 2 томи Leipzig. 8° ст. XI + 478, VI + 410. Автор подав не лише дати про звязь поодиноких жерел і засобів тодїшної історіоґрафії, але й умови та причини єї розвою. Особливо важні уступи про цїсарську канцелярию і двірську историоґрафію. C. Schweder: Über die Weltkarte und Chorographie des Kaisers Augustus (Philologus 56, 1) — говорить про римську хороґрафію яко головне жерело ґеоґрафів Мелї і Плїнїя. W. M. Ramsay: The census of Quirinus (Expositor 5) — означує час володїня Квірина в Азиї на роки 5—2 пер. Хр. Wilms: Das Schlachtfeld im Teutoburgerwalde (N. Jahrb. 1—3). Критикує гіпотезу Кнока

про „Habichtswald", при тім обговорює ще раз єго розвідку про „Pontes longi" — і ставляє свої погляди, що борба рішила ся в лїсї Лїппийськім та що лїтнїй табор Варра був у Детмольдї. Про гіпотезу Кнока пише ще Wolff в „Korrespondenzbl. des Gesammtver. etc. 45, 7: „Das Warusslager im Habichtswalde" також неприхильно. Спорови про битву в лїсї Тевтобурськім і про „Pontes longi" посьвячена більша часть 21 тому „Mitteil. des Ver. f. Gesch. u. Landesk. v. Osnabrück". В довшій розвідцї „Prejawa: Die Ergebnisse der Bohlwegsuntersuchungen in dem Grenzmoor zw. Oldenburg u. Preussen etc." — долучено цїлу серию рисунків, карт та пояснень технїчних. Про те саме пише там Platner і иньші. Tuxen: Kejser Tiberius. Kopenhagen. Ch. Huelsen: Der Umfang der Stadt Rom zur Zeit des Plinius (Mitt. d. kais. deutsch. archäol. Inst. Röm. Abt. 12, 1) — нове поясненє знаного місця hist. nat. 3, 66/67. Edm. Groag: Zur Kritik von Tacitus Quellen in den Historien (Suppl. zu d. Jahrb. 23, 2) вказує, що Тацит не так мало хіснував ся жерелами як загально думають, що побіч сенатських актів і устної традициї користував ся і численними авторами, але не компілятивно, лише критично. A. Gudemann: Notes on the Agricola of Tacitus (Class. Rev. 11, 7). Schultze Wolt: Principat, Comitat, Nobilitat im 13 Cap. der Germania des Tacitus (Deutsche Zeitschr. f. Geschichtsw. N. F. II). Тут мова про спірну точку як розуміти 13 роздїл Тацита Ґерманиї. Автор виступає проти толкованя Weissner-а і подає своє; при тім старає ся доказати, що „princeps" не означає пана дружини а лише вожда, та що „nobilitas" не була родова а маєткова, социяльна. То останнє твердженє виглядає дивно з огляду на земельну спільність у старих Ґерманів. Paul Allard: Le christianisme et l'empire Romain de Néron à Théodose. Paris 8⁰ ст. XII + 307. Важний, зі знанєм жерел і лїтератури написаний підручник. Особливо добре змальована реакция за Юлїяна та остаточне схристиянїзованє держави за Теодозия. Jul. Asbach: Der Sieg des Cerialis an der Moselbrücke bei Trier. (Westdeut. Zeit. 193—199 ст.) — безпретенсіональний відчит, не подає нїчого нового, лише висказує сумнїв чи Римляни надійшли дійстно з лївого берега, як се росказує Тацит. Ritterling: Zu Domitians Chattenkrieg (Korespondbl. d. Westdeut. Zeit. ч. 2 і 3 — про грецьку напись на камени з Тльос в Ликиї. A. Stein: Ägypten und d. Aufstand d. Avidius Cassius (Archiv. Mitteil. aus Österr. Ung.) — звертає увагу, що єго спільник Maecianus не був тотожною особою зі знаним юристом сего імени. H. de Villefosse: Diplôme militaire de l'année 139,

découvert en Syrie (Acad. d. Inscript. май-червень) — публїкация і поясненя. A. Schulten: Ein römischer Kaufvertrag auf Papyrus aus d. J. 166 n. Chr. (Hermes 32, 2) — публїкация і розбір папірусу, що тепер в британьскім музею. Otto Hirschfeld: Decimus Clodius Albinus (Histor. Zeitschr. v. Sybel N. F. 43 ст. 452—484). Особа, котрій посьвячена ся студия, не має великої історичної ваги. Се один із тих полководцїв, що піднесені на стіл імператорський встигли лише в малій части держави виборoти собі признанє, а потім мусїли уступити перед сильнїйшим противником. Автор з бистроумною критикою розбирає жерела писані та опирає ся в виводах своїх також на епіґрафічнім материялї, що в останнїх часах привів до тількох несподїваних вислїдів. M. Rostowzev в Mitteil. d. kais. deut. archäol. Instit. Röm. Abt. 11, 3 обговорює значінє Anabolicum, про мита на товари в Єгиптї, до них завішувано пльоми, що й досї переховались. Groag: Patricier u. III viri monetales (Archäol. epig. Mitteil. aus Österr. Ung.) — про обсаджуванє сего уряду патрициями від Веспазияна до Александра. Schweinfurth: Die Steinbrüche am Mons Claudianus in d. östlichen Wüste Ägyptens (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde in Berlin 32, 1) — опис сих римських ґранїтних ломів і доволї добре задержаного города з часів римського цїсарства. W. Haereus: Zum Edictum Diocletiani (N. Jahrb. 353—366). Вже Blümner ужив ґльоссарів для обясненя сего едикту; ще основнїйше вихісновавши се жерело дає нам автор деякі новости для студиї византийсько-грецької мови. K. Niemeyer: Zu Ammianus Marcellinus (N. Jahrh.). Th. Mommsen: Consularia (Hermes 32, 4) — вступні роботи до виданя консулярних фастів 4 до 6 ст. від Діоклецияна до Юстинїяна.

Переходимо до публїкаций по історії лїтератури римських часів: H. de la Ville de Mirmont: La vie et l'oeuvre de Livius Andronicus (Rev. des Universités des Midi 3, 3) — зіставленє фраґментів Одиссеї. Додаток до монах. Allg. Zeitung з 7 мая містить статю: Inschrift aus Coptus in Ägypten und Juvenal — обговорює напись оголошену в жовтневім зошитї 1896 Bullet. de Corresp. Héllenique, що містить податкову тарифу на оплати перевозу. Автор думає, що згаданий там Ахобарх є ідентичний з тим, на котрого накинув ся Ювеналь в однїй із своїх сатир. W. Christ: Beiträge zur Erklärung und Kritik Juvenals (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wissensch. zu München ст. 119—164). Автор починає від обговореня найновійшого виданя сатир Ювенала Friedländer-ом, признає єго велику вартість, однак пробує додати дещо нового. Обяснює деякі місця, головно історичного і мітольоґічного змісту доволї бистро-

умно; особливо просторо розводить ся над XV, 33 і д. C. Barth: Zur Provenienz von Ciceros Briefen „ad familiares“ (Hermes 32, 2) — доказує, що для сеї збірки вихісновано по части концепти Ціцерона. Th. Zieliński: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig, ст. 101 — представляє точно вплив і значінє Ціцерона на всї дальші століття аж до нинїшнього, особливо на епоху ренесансу і гуманїзму, та на часи революциї. Деякі тези, як та, що доперва через Ціцерона знов відкрито форму особистого листу, ідуть за далеко. K. Schrader: Die Zeit der Verbannung Ovids (N. Jahrbücher зошит 8) — початок осени року 8 по Хр. H. Omont: Un nouveau calendrier romain tiré des fastes d'Ovide. (Biblioth. de l'école des Chartes 58, ст. 15—26) — публїкация сего календаря з новозакупленої рукописи XV-го ст. до Bibliothèque nacionale ч. 632. F. Marx: Ein Pamphlet aus d. römischen Kaiserzeit (монах. Allg. Zeit. 28 липня) виступає за авторством Сенеки знаного пашквіля на цїсаря Клявдия. H. T. Karsten: De Horatii carminibus ad rempublicam et Caesarem pertinentibus (Mnemosyne 25, 3) — початок розвідки про полїтичні поезиї Горация. I. Müller: Kritische Studien zu den Briefen Senecas. (Sitzungsber. d. kais. Acad. d. Wiss. phil.-hist. Cl. Wien 136 т. ст. 1—32) вишукує спірні лекциї деяких місць в листах Сенеки та старає ся уставити відносини поодиноких рукописий до себе і їх вартість для зложеня тексту. G. Ferrini: I commentarii di Gaio e l'indice greco delle Istituzioni. (Byzant. Zeitschr. ст. 546 - 565). В Липську появив ся 1 том від давна приготовлюваної великої публїкациї пруської академії наук: „Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrh. herausgeg. v. d. Kirchenväter-Komission. Від тепер має виходити 3 томи річно — в загалї коло 50 томів по 30—40 арк. друку. Тут будуть печатані не лише отцї церковні, але всї иньші грецкі памятки старохристиянської доби. Рівночасно перейшло видавництво Gebhart-а і Harnak-а „Texte und Untersuchungen z. Geschichte der altchristl. Literatur“ в руки пруської академії і появило ся під новою назвою: „Archiv f. die älteren christl. Schriftsteller. E. Klostermann: Die Schriften von Origines in Hieronymusbrief an Paula (Sitzber. d. Berliner Akademie ч. 39) — виданє спису сих писем по 4 рукописям і поясненє. M. Manitius: Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter. (Philologus, 56, 3).

З лїтератури історії штуки подаю лиш важнїйші річи. A. Furtwängler: Neue Denkmäler antiker Kunst (Sber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wissensch. zu München ст. 109—144). Обго-

ʝорює новійші находки важні для історії штуки: 1. Мікенський скляний ланцюжок з 23 огнив. 2. Голова бронзова зі Спарти з перед р. 500 пер. Хр. 3. Статуетка молодця з Олїмпії, в котрій автор бачить пельопонезийську роботу. 4. Три грецькі бронзові статуї хлопців — походять з V ст. пер. Хр. і належать до йонсько-аттицької штуки. 5. Дві терракотові голови з Таренту. 6. Старойонський терракотовий фриз. 7. Голова з вапневого каміня з Кипру. 8. Бронзова голова з Риму; — автор думає, що сей утвір датує ся з послїдних часів республики і представляє Ромуля-Квірина. H. Degering: Über etruskischen Tempelbau (Nachr. d. Göttinger Geselsch. d. Wissensch. 2 зошит) старає ся поставити нове правило конструкциї етрусько-італїйського храму, незалежне від грецької. Про те саме Scheller v. Erkheim: Beitrag z. Gesch. des ersten etruskischen Tempelfundes bei Alatri (додат. до монах. Allg. Zeit. 9 грудня). Valeton: De templis Romanis (Mnemosyne 25, 4). G. Pinza: Sulle mura romane attribute all' epoca dei Re — котрі, на думку автора, належать до пізнїйших часів. Henkel Fr.: Ein römischer Vier-götterstein als Hausaltörchen (Westdeut. Zeit. 16 ст. 109—118) — займає ся описом памятки римської скульптури, що попала минулого року у музей в Дармштадї і належить до 4-го ст. по Хр. Eug. Guillaume: Les ruines de Palmyre et leur recent explorateur (Revue de Deux-Mondes 1 липня) — оповідає про упадок Пальмири 273 р. і подає опис памяток, що там переховали ся. В зошитї за лютий „Notizie degli Scavi“ находимо статтї: E. Brizio: Scoperte di antichitá romane nella provincia di Bologna — головно про мозаїки. P. Orsi подає просторе справоздане про Esplorazioni archeologiche in Noto vecchio — на Сицилїї (Notum); про ріжні находки від часів передісторичних аж по византийські. Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit herausgeg. v. L. Lindenschmidt Sohn IV Bd. XI Heft. Сеї гарної публїкациї римсько-ґерманського центрального музея в Моґунциї появив ся новий зошит. Табл. 61: 4 бронзові шеломи, табл. 62 присьвячена „нїмецьким домашнїм урнам“ себ то урнам найденим в Нїмеччинї, котрих подоба пригадує дім. Всї вони лїплені рукою, чорні або брунатні, не артистичні. Табл. 63 зіставлене 8 статует і 2 бюстів Марса. На табл. 64 наступають прикраси знарядів і бронзові начиня, що мають подобу чоловіка. На табл. 65 представлені римські фібулї а на табл. 66 франконське залїзне оруже з прикрасами. Wolff Georg: Römische Strassen in der Wetterau (Westdeut. Zeitschr. 16, ст. 1—46). Розвідка вельми сумлїнно опрацьована. Автор обговорює при тім спосіб будови доріг, трасоване, будову мостів а в кінци рисує систему доріг

римських в Веттерау. Popp D.: Linearer Verlauf und Bauart d. alten Strassenzüge in Hinterlande des rhätischen Limes (Westdeut. Zeitschr. 16 ст. 119—145). Докладний огляд доріг: 1) зі Сольногороду до Авґсбурґа, 2) з Ірзінґ через Пфінц до Limes і 3) з Фельдкірхена до Трайхлінґену. При тім приходить автор до виводу, що римські дороги в Реции не все простолінійні, та що простолінійність тут не може служити критерием чи яка дорога походить з часів римських чи ні. Також подає деякі уваги про структуру римських доріг, на основі своїх довголітних студий. Ed. Anthes: Die römischen Steindenkmäler des Odenwaldes (Westdeut. Zeitschr. 16, ст. 200—223). Збирає всї римскі написи і твори скульптури, досї найдені в Оденвальдї, що належать до часу від кінця I ст. до половини III ст. по Хр. Ціль єго — доповнити образ культурного житя тих сторін в старину.

III. Середньовічні часи.

А. Перша доба до р. 1250.

1. Мандрівки народів і держава Каролїнґів. Обняти цїлий рух на поли середновічної історії неможливо навіть в приближеню. Кольосальна маса видавництв і публїкаций льокальних, особливо в Німеччинї та Франциї появляє ся що року. Детайльне справозданє з сего руху найти можна в „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“ куда й відсилаєм цїкавих. Тут обговоримо лиш найважнїйше. K. Penka: Zur Paläthnographie Mittel- u. Südeuropas (Mitteil. d. anthropol. Gesell. Wien). Автор говорить про 1) Кельтів і Галлїв; їх напад на Іспанію був в звязи з рівночасним посуванєм Ґерманів у Кельтийські краї. 2) Про Іллїрів і Італїків; Іллїри се найстарша верства арийська в Італії; напад Італїків наступив в XI ст. пер. Хр. 3) Про Траків і Геленів: Траки витворили мікенську культуру а грецькі мандрівки єї знищили. Сї вислїди дуже сумнївної вартости. L. Friedländer: Das Nachleben der Antike im Mittelalter (Deut. Rundschau) — вказує як у всїх галузях, в державі, культурі, лїтературі, штуцї і практичнім житю середні віки стояли під впливом старини. O. Zöckler: Askese und Mönchtum 2-te gänzlich neu bearbeitete etc. Auflage der „Kritischen Geschichte der Askese“. I Bd. Frankfurt a. M. 8° ст. 322. В сїм виданю використав автор з найбільшою докладностю всї розслїди на сю тему за останнїх 30 років. На вступі обговорює істоту аскези, котру він зі свого доґматичного становиска вважає за стремлїнє людскости відпокутувати вину через поборюванє тїлесних потреб. Істория аскези у народів нехристиянських написана

з незвичайним знанєм і очитанєм в специяльних розвідках. Особливо гарно змальований контраст між аскетами та монахами буддийськими і брамаяськими. Несправедливо, здаєть ся, вважає повздержанє від вина, обрізанє і правні закони у хаміто-семитських народів аскетизмом. Ми бачили-б тут приписи гіґієнічні, тим більш, що у тих народів аскези не можна зовсім сконстатувати для часів давнїйших. Праця кінчить ся змалюванєм аскези християнської в 2 і 3 ст., де важний розслїд орґанїзациї аскетичної в Византиї особливо чернечої атонської республики. Höhler: Die Berufung der allgemeinen Konzilien des Alterthums (Scinzer theol. prakt. Quartalschr.) — звернене против виводів Funke. C. Heyman: Beiträge z. Geschichte der altchristl. Literatur (Philologus 55). Bainvel J.: L'église; histoire du dogme; l'évolution des idées (Études religieuses etc. 5 січня). „Archiv. f. kathol. Kirchenrecht" 77, 2. — подає продовженє розвідки: Stiegler: Dispensation u. Dispensationswesen in ihrer geschichtl. Entwickelung bis z. 9 Jh. Автор відкидає погляд, що перед XI-им ст. не удїлювали діспензациї за задумані діла; за се були діспензациї аж до XI ст. все загальної натури і не знали ще усуненя значеня якогось закона в поодиноких случаях. F. Ehrmann: Der kanonische Process nach der Collectio Docheriana (Ibidem). Аналїз жерел коллекциї зложеної між 774—831 р. і систематичне розробленє частин, що дотикають канонїчного процесу. P. Fournier: La propriété des églises dans les premiers siècles du moyen âge (Nouvelle Rev. hist. de droit липень-серпень) навязує до розвідки Штуца. I. Kreyher: Prophetische Gestalten aus d. Zeit d. Völkerwanderung (Allg. konservat. Monatsschrift — вересень) про Северина, Бенедикта, Орозия, Сальвіяна. K. Mommsen: Eugippiana (Hermes 32, 3) — вважає справедливим погляд Sauppe в єго спорі з Knöll-ом що до критики рукописий Vita Severini. A. Mancini: La storia ecclesiastica di Eusebio e il „De mortibus persecutorum" (Studi storici 6, 1). N. Tamassia: Fonti gotiche della Storia longobarda (Atti' della R. Accad. delle Scienze Turin 32, 12) — автор доказує, що початків льонґобардської історії можна дошукувати ся не лиш в льонґобардських переказах, але й в ґотських. A. Crivellucci: Le chiese cattoliche e i Langobardi ariani in Italia (Studi storici 6, 1). Nostitz Rieneck: Die Briefe Papst Leos I im Codex Monacensis 14540. (Hist. Jahrb. d. Görres-Gesellsch. ст. 117—133) — критичний розбір сеї найстаршої з більших збірок папських листів. I. Strnadt: Die Unechtheit der Passion des Hl. Florian (монах. Allg. Zeit. 9 вересня)

опирає се на виводах Круша. Противно Ducheuse в „Bullètin critique“ ч. 20 звертає ся против гіперкритики Круша і ставляє сю памятку в 5 або 4 ст. по Хр. Magliari G.: Del patriziato romano dal secolo IV al VIII. (Studi i docum. di storia e diritto 18, 3, 4). Патрицият перемінює ся за Константина з родової шляхти в уряд двірський привязаний до особи. Дуже основно обяснено звязок патрицияту з екзархатом. У Остроґотів патрицият стає цивільною титулятурою, у Меровінґській державі творить орґан войськового і горожанського заряду. Karl Zeumer: Geschichte der westgothischen Gesetzgebung I. (N. Arch. der Gessell. f. ältere deut. Geschichtsk. 23, ст. 419—516). Розвідка ділить ся на дві части: в першій представлена історня законодавства в загалї, в другій мають прийти студиї про поодинокі закони, їх жерела і їх історию. Перша частина має докладнїйше підкріпити погляди на час повстаня і значінє тих законів, погляди, що автор висказав при великім виданю Leges Visigothorum в Monum. Germ. Про се писали й давнїйше студиї: Gaupp, Brunner, Dahn. Karl Zeumer: Über zwei neuentdeckte westgothische Gesetze (Ibidem 23, ст. 75—112) — се про закон для процесових коштів короля Тевдеса з 24 пад. 546, поправний передрук з критичними замітками і просторими поясненями. Автор збиває погляд мовби сей закон був виданий виключно для Римлян. В другім уступі не говорить ся про ново-відкритий текст, лише о доказ що давно відомий (De nuptiis incestis — кодексу Еврицияньского) є заголовком найдавнїйшого візиґоцького збірника законів. Fr. Kaufmann: Der Arianismus des Wulfila (Zeitschr. f. deut. Philol. 30, 93—112) — виступає рішучо против погляду Jostes-а, що Вульфіля належав до православної церкви і доперва в роцї смерти (383) перейшов на ариянїзм. H. d. Arbois de Jubainville: Notice sur un texte concernant l'histoire de la Gaule au V siècle de notre ère (Bibl. de l'école des chartes 445—449). Один важний уступ компіляциї, що становить коментар до Люкана, опубл. з рукописи Берненської ч. 370. Автор датує сю нотатку р. 475. A. Ruppersberg обговорює в „Bonner Jahrbücher“ 101, місце і час побіди Хльодвіка над Алеманами. Силкує ся оборонити дотеперішнїй погляд, що місцем битви було Zülpich, однак нещасливо. Лїпше випала єго полєміка з Vogel-ом, против котрого він признає р. 496 датою битви. A. F. Lièvre: Le lieu de la rencontre des Francs et les Wisigoths sur les bords du clain en 507. (Rev. historique 1898, 1, 90—104 ст.). Відкидає погляд немовби Vocladum або campus Vocladensis, де по сьвідоцтву хронїстів наступила стріча Франків з Візиґотами, відповідало нинїшньому Vouglé або Vouillé. На думку автора

битва відбула ся коло теперішньої місцевости St.-Cyr. Ad. Harnak: Über die „Ordinationes im Papstbuch“ (Sitzber. d. Berlin. Akad. ч. 35) — приходить до виводу, що записи ординаций для років 468—536 і від початку VII ст. є меньш-більш імовірні; меньше стійности мають записи з років 336—468 і від 536 до початку VII ст.

G. Chisholm: On the Distribution of Towns and Villages in England (Geographical Journal 10, 5) — про початок і розвій анґлїйських міст від найдавнїйших часів. Особливо докладно опрацьовано часи римського володїня. Ed. Jenks: The county, a comparative study (Contempory Rev. 381) — порівняна студия про ґрафства в Анґлїї, Франциї і Нїмеччинї.

Martens: Beleuchtung der neuesten Kontroversen über die Röm. Frage unter Pipin u. Karl d. Gr. München. Lelio Ottolenghi: Della dignitá imperiale di Carlo Magno. Verona. Автор представив ясно початок і значінє каролїнґського цїсарства. При змалюваню папських переговорів з Піпіном і суперечок які з сего вийшли, не слїдно вихіснованя розслїдів Scheffer-Boichorst-a. Нових, самостійних поглядів тут нема. Tangl M.: Die Urkunden Karls d. Gr. für Bremen u. Verdun. (Mitt. d. Instituts f. österr. Geschichtsf. 53—68). Що сї документи є фальзифікатами, та що оба стоять зі собою в звязку — се річ загально відома. Автор з'упиняє ся над питанєм пріорітету сих фальзифікатів — вердунський походить з XII ст., бременський сягає 2 ст. назад. Dietrich Schäfer: Die Hinrichtung der Sachsen durch Karl den Gr. (Histor. Zeitschr. v. Sybel ст. 18—38). Звернена против розвідки Bippen-a, котрий висказав ся, що історична традиция не вистає, аби сю справу вважати доказаною. Автор переводить доказ, що різня Саксів є доста підперта сьвідоцтвами так, що можна її вважати історичною подїєю. Hodgin: Charles the Great (Foreign Statesmen) London. G. Gareis: Oberpfälzisches aus d. Karolingerzeit (Forschungen z. Gesch. Bayerns 6, 1). Автор доводить, що була вже в каролїнґських часах заснована мархія в баварській Нордґау і епископство Eichstätt. Кароль Великий передав франконські королївські добра: Інґольшадт і Лявтергофен Тасільонови. В початках IX ст. подїлено мархію на 2 части, через виділенє з неї граничного ґрафства для оборони від Чех. Lindner: Zur Fabel v. d. Bestattung Karls d. Gr. Aachen 8° ст. 12.

В доповненях до критики жерел ґотського переводу Біблїї (Zeitschr. f. deut. Philol. 30, 2) висказує ся Fritz Kaufmann против сего мовби Вульфіля уживав Codex Alexandrinus і вказує на новий завіт уживаний й Золотоустим яко основний текст ґотського евангелия Ма-

тея. Manitius M.: Zu Dynamius v. Masilia (Mitt. d. Inst. f. öster. Geschichtsf. ст. 225–232) — подає деякі дати з житя сего поета. При тім відріжняє двох людий сего імени: патриций Динамій (поет) був внуком того Динамія, що писав лист до Віліка. Рік уродженя поета назначує коло 535 по Хр. Вкінци передруковує єго вірш: „De Lerine insula laus Dynanami". В „Sitzungber. d. phil.-hist. Cl. d. k. Akademie zu Wien" ч. VII ст. 34–38, вертає M. Büdinger ще раз до справи відносин між Бедою і Ізидором і показує, як тамтой прийняв від сего останнього систему поділу на 6 періодів відповідно дням сотвореня сьвіта і розширив єї, додавши 7 і 8-ий. В видавництві Mon. Germ. появив ся 3-ий зошит II-го тому відділу Leges Sectio II, Capitularia regum Francorum. Тут поміщено Walahfrid Strabo de exord. et increm. rer. ecclesiast. та Hincmar de ord. palatii, видані Kraus-ом. Br. Krusch: Die Zusätze zu den Chroniken Isidors. (Mitt. d. Inst. f. öst. Geschichtsf. ст. 362–365) — замітки про хронольоґію лїтописий, що надають ся Ізидору з Севіллї. M. Manitius: Nachträge zu Einhards Stil. (Ibidem ст. 610–615) — замітки про стиль і цитати місць лїтописця, взятих з Вульґати, Historia Augusta та клясичних авторів, як Лївія, Цезара, Светонїя, Ціцерона, Теренция і Верґіля. Sarrazin G.: Der Ursprung der Siegfriedsage. (Zeitschr. f. vergl. Literaturgesch. N. F. 11). Дошукує ся історичної основи сеї саґи знову в житях короля Сіґіберта з Австразиї і єго жінки Брунгільди. Schönbach A. E.: Über die Sage von Biterolf u. Dietleip. (Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. zu Wien phil.-hist. Cl. ст. 1–39). Автор з'упиняє ся над просторим (13500 віршів) середновічним епосом про Бітерольфа і Дітляйпа. Бітерольф удає ся з Іспанії до Еценя, короля Гунів. Єго син Дітляйп виправляє ся туди по роках, щоб відшукати батька. В битві з Поляками пізнають ся батько з сином і оба дістають від Еценя Стирию. З розвідки виходить, що оба герої були предметами окремих саґ, що потім в епосї сполучено.

E. Vacandard: Encore un mot sur la scola du Palais Mérovingien (Rev. des questions histor. 32, 546) — боронить свій попередний висказ, що schola palatii мала мілїтарний характер, при чім опирає ся на Бруннера. S. Müller: Die S. Salvatorkirche in Utrecht. Eine merovingische Kathedrale. (Westdeut. Zeitschr. 47—78). Автор опираючи ся на перехованих жерелах (описї і малюнку) старає ся подати реконструкцию церкви капітули С. Сальватора в Утрехтї, котру розібрано в р. 1587. Відтак старає ся доказати, що та церква сягала аж меровінґських часів і що від початку аж до збудованя головної катедри була катедрою епископства. Ілюзоричну суперечність

з жерелами обясняє тим, що церква та носила в 8—10 ст. імя св. Мартина. St. Beissel: Die römischen Mosaiken von 7 Jh. bis zum ersten Viertel d. 9 Jh. (Zeitschr. f. christl. Kunst 10, 4—6) — їх історичне значінє і вартість для штуки.

Wilhelm Sickel: Die Privatherrschaften im Fränkischen Reiche. (Westdeutsche Zeitschr. 47—78 ст.). Се продовженє просторої розвідки дотикає справи досї мало розслїдженої в історії суспільного устрою середних віків. Автор змальовує згубний вплив коммендациї для свободи низших верстов населеня. Відтак переходить до відносин свобідних еслян до панів, говорить про пожички, обтяженє ґрунтів. Особливо звертає увагу на впливи римського і ґерманського права на уложенє дальших відносин.

2. Середновічні национальні держави. Сего року не появив ся анї один новий загальний підручник до нїмецької історії. Нотуємо лише нове (3-те) виданє популярного учебника: Bornhak: Unser Vaterland. Ilustrirte Gesch. des deutschen Volkes. Berlin. 8°, ст. XIII+762. Також зазначуємо появленє дальшої серії видавництва: Historische Studien, veröffentl. v. E. Ebering: том V: Studien zur Geschichte Papst Nikolaus IV, v. O. Schiff; VI. Geschichte Manfreds von Tode Friedrichs II bis z. seiner Krönung v. Aug. Kaerst; VII. Kaiserin Mathilde v. Osk. Rössler; VIII. Zur Geschichte des XII u. XIII Jh. v. Paul Scheffer-Boichorst. IX. Castruccio Castriani, Herzog v. Lukka v. Fr. Winkler. Berlin, 8° ст. V+84; XIV+184; VIII+443; IX+419. Weinhold Karl: Die deutschen Frauen in Mittelalter. Wien 8°, ст. V+393; III+353.

В Münster появило ся нове обробленє звісної працї Ґамса: „Series episcoporum“. Обробленєм зайняв ся мінорит Conrad Cubel і видав єго під заг. Hierarchia catholica medii aevi. Противно як Ґамс, котрий опирав ся лише на друкованих жерелах, користує ся Кубель материялом ватиканського архива. Праця починає ся понтифікатом Іннокентия III і має сягати до р. 1550. Для часу перед і по сїй добі зістає ся все ще Ґамс одинокою компендиєю. A. Freystadt: Studien zu Gottschalks Leben und Lehre (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, ст. 1—22, 161—182). Автор ставляє для листу Грабана до Ебергарда пізнїйшу дату як Шредер, іменно 847 р. Однак найважнїйше жерело до сеї працї, нове виданє творів Ґоттшалька єму зовсїм невідоме, через се й розвідка не має великої стійности. Wimmer Fr. P.: Kaiserin Adelhaid, Gemahlin Ottos I, 2 Aufl. Regensburg, 8° ст. III+104. Heger: Zum Gedächtniss Adalberts, des ersten Apostels der Preussen. Königsberg 8° ст. 109. В „Ar-

chiv. f. österr. Geschichte ст. 137—282 випечатана інтересна студия: F. v. Krones: Die Markgrafen von Steier, ihre Anfänge, ihr Verwandschaftskreis und ihre kärntner Markgrafschaft vor 1122. Вона стоїть в звязку з иньшою студиєю, виданою в „Forschungen zur Verfassungengesch. etc. der Steiermark" т. I, де обговорюєся внутрішній устрій стирийської марії. Призбирані там материяли до політичної історії вихісновує автор тут. Заголовок сеї праці є заразом її диспозициєю. Перш за все подана ґенеальоґія Отакарів, від таблиці в рукописи форавській (Vorau) з XIV ст. аж по нинішній день, в її найголовнїйших вислїдах. За тим іде розслїд про походженє і посілість Отакарів, особливо від р. 959, де автор доказує, що вони від самого початку володїли як в Хієм, так і в Сундер- та Траунґау, і що з округом стирийським прийшли в звязки, яко імовірні фундатори Стірабурґу. Докладно оброблена частина про звязи родинні Отакарів, особливо з Епенштайнами. В кінци лучить автор всї свої вислїди в суцїльне представленє історії Отакарів перед р. 1122. і звертає увагу на похибки у працях Pritz-a, Strnand-a та Friessa. Долучена ґенеальоґічна таблиця помагає орієнтувати ся. Heinrich Otto: Zu den Vorgängen in Canossa im Januar 1077. (Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsf. ст. 615—620) — старає ся доказати, що Генрих IV не стояв три дни в покутничім одягу перед дверми каноскої каплиці, лише пробував з дружиною в шатрі коло замку, ждучи результату переговорів з папою. Гадку ту подав вже Meyer v. Knonau, однак против неї виступив Holder-Egger. Ся стаття є отже лиш полємікою против сего останнього. Schrader: Die Pilgerfahrten nach d. Hl. Lande in dem Zeitalter vor den Kreuzzügen. Mersig 8°, ст. 47 — представляє їх яко одну з головних причин хрестоносних походів. Jastrow und Winter: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen, I Bd. Stuttgart. В „Zeitschr. d. deut. Palästina-Vereins" 20, 56, ч. 5 вказує R. Röhricht на доси невідоме сьвідоцтво про гріб Фридриха Барбароссы в Тирі у Surius-a: Le pieux pélerin, Bruxelles, 1666, ст. 274. Сей оповідає, що в Тирі поховані Фр. Барбаросса і Оріґінес і каже: „On voit encore leurs sepulcres dans l'Eglise cathedrale, où on monte par 36 degrez, qui sont presque ruinez". Libelli de lite imperatorum et pontificum saec. XI et XII conscripti, том XIII, Hannover. Велика книга, над котрої виданєм працювали крім Dümmler-a i Wattenbach-a ще E. Sackur, I. Dietrich i H. Böhmer — містить богато річий досї не печатаних. Winkelmann E.: Kaiser Friedrich II, 2 Bd. Leipzig. Сей том видав вже по смерти автора єго син Альфред. Обіймає час 1228—1233. Особливо важні тут:

Екскурс IV про датоване листу Томи з Ацерри до цїсаря (на кінець мая 1239) і екскурс V про королївську печать Генриха VII. J. Schwalm: Ein unbekanntes Eingangsverzeichniss von Steuern der königl. Städte aus d. Zeit Kaiser Friedrichs II. (N. Archiv. d. Gesell. f. ältere deut. Gesch. 23 ст. 517—553) публїкация сего важного документу знайденого автором в монахійськім Reichsarchiv. Вага тої находки тим більша, що до кінця XIV ст. крім „Indiculus curiarum ad mensam regiam pertinentium" з р. 1064—1065 маємо лише 2 льокально обмежені записки про доходи королївських дібр. Aldinger: Die Bischofswahlen in d. J. 1245—56 (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, 2) — вказує на зріст впливу папи а притім справляє і доповнює Clouet-a: Histoire de Verdun. H. Zimmermann: Geschichte der Stadt Wien, I Bd., Wien — містить цїлу серию факсімілїв документів і рукописий, репродукциї мінїятур з гайдельберґської рукописи і численні відбитки печаток. G. Seeliger: Forschungen über die Entstehung des Kurkollegs (Deut. Zeitschr. f. Geschichtsw. ст. 1—24). Суперечка про початок колеґії електорів заострила ся останнїми роками і перейшла на остру полєміку між Лїнднером і Зеелїґером. Лїнднер оголосив 1893 р. розвідку на сю тему, і стрів ся з критикою Зеелїґера в XVI т. Mitt. d. Instit. f. österr. Gesch. На се відповів Лїнднер в XVII т. сеї часописи, а отся розвідка є знов відповідею Зеелїґера Лїнднерови. Лїнднер перечить істноване голосованя при виборі короля і каже, що один викликав короля а иньші лиш складали єму чолобитню. Зеелїґер боронить тезу голосованя. Цїла суперечка крутить ся коло толкованя слів „laudare" і „collaudare" і обясненя Віпона. Wutke Konrad: Studien über die Entwickelung des Bergregals in Schlesien, Berlin, ст. V + 211. Від появи працї А. Арндта: „Zur Geschichte u. Theorie des Bergregals u. der Bergbaufreiheit", де переведений доказ, що в XII і XIII ст. гірнича монополїя була признана в цїлій Нїмеччинї, не появила ся досї нїяка розвідка про сю справу, а й сеся праця не розбирає питаня про початок і розвій гірничої монополїї, а тільки як розвивала ся ся монополїя в Шлезиї, коли шлезькі князї стратили свою незалежність в хосен Чехиї. Автор полємізує зі Штайнбеком і єго теориєю немов би ius ducale, що зістало ся й надальше князям шлезьким, було рівнозначне з ius regale. Доказує, що документи, на котрих опирав ся Штайнбек, або фалшовані, або не кажуть того, що він з них виводить. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss. Leipzig. E. O. Schulze: Die Kolonisirung und Germanisirung zw. Saale u. Elbe. Leipzig. Schmidt H.: Der Einfluss d. alten Handelswege in

Niedersachsen auf die Städte am Nordrande des Mittelgebirges. Hannower. Tarda F.: Kulturní styky Čech s čizinou až do válek husitskych, Praha 8° ст. XVI + 436. Heinrich Boos: Geschichte der rheimischen Städtekultur von den Anfängen bis z. Gegenwärt. Звістний видавець вормських документів сповнив свою задачу як не можна ліпше, при тім і інтересний спосіб оповіданя заслугує на признанє. Само по собі, не міг автор опирати ся виключно на жерелах, але й в виборі літератури був щасливий. Місцями лише, де за сильно тримає ся жерел, разить анналїстична форма оповіданя. Найслабше вийшов розділ про салїйських цїсарів. Liesegang Erich: Niederrheinisches Städtewesen vornehmlich im Mittelalter. Berlin 8° ст. XX + 758. Detten G. v.: Die Hansa in Westphalen. Münster 8° ст. VIII + 206. A. Bielenstein: Art und Geschichte lettischer Siedelung (Baltische Monatschrift 39, 6) — против него забирає слово A. v. Trausche і відповідає на питанє: Waren die sog. Bauernburgen od. Burgberge Livlands ständig bewohnt oder nicht? — рішучо неґативно. H. Schumann: Die Kultur Pommerns in vorhistorischer Zeit, Berlin 8°, ст. 106. Тут зібрано все, що можна було сказати на основі звісних материялів. Разить лише велике число гіпотез, поставлених в тій цїли, щоб образ випав можливо всесторонно. Се відносить ся перш за все до розділу про до-історичні мандрівки. Fr. Ludwig: Untersuchungen über die Reise- und Marsch-Geschwindigkeit im XII u. XIII Jh. Berlin.

Згадуємо ще кілька дрібнійших публїкаций з історії культури: G. Grupp: Die Anfänge der Geldwirtschaft (Zeitschrift f. Kulturgeschichte) — починає від кінця XII ст. Friedrich Gustav: O kanceláři a listinách markrabi moravskych Vladislava a Premysla 1198—1239, Praha 8° ст. 43. Chizzola A.: Kriegshistorische Wanderungen in der engeren u. weiteren Umgebung v. Olmütz v. 1110—1866, Tèschen, 8°, ст. VI + 130.

З публїкаций по історії лїтератури обговорюємо попереду ті, що тикають ся історичних жерел. Edw. Schröder: Urkundenstudien eines Germanisten. (Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsf. ст. 1—52). Автор переводить доказ, що на поли студий середновічних німецьких жерел, конечно потрібний засіб відомостий з ґерманїстики. Відтак розслїджує: 1) герсфельдський виказ десятин, котрий він на ново перепечатує і датує єго поодинокі части на язиковій основі; 2) доку-

менти герсфельдські Оттонів. H. Bloch: Die Urkundenfälschungen Grandidiers (Zeitschr. f. d. Gesch. des Oberrheins 12, 3). Виказує фальзифікат 17, перехованих лише у Ґрандідієра, цїсарських і королївських дипльомів, аж до Генриха V. P. Altmann Altinger Dr.: Die zwei ältesten Nekrologien von Kremsmünster (Archiv. f. österr. Gesch. ст. 1—135). Супроти Ебнера і Герцберґа-Френкля стоїть автор на становищи, що некрольоґи мають свій початок в брацтвах манастирських (Klosterverbrüderungen) і підносить, що такі брацтва заключали ся частно устно, отже могли істнувати, хоч на се нема документів. Оба некрольоґи з Кремсмюнстер згадані вже у Шварценбруннера і Гаґна. Автор справляє дату повстаня тих памяток, поставлену ними і ставить для першої половину XII-го ст. а для другої конець XIII-го. За тим слїдує докладне описанє некрольоґів, їх передрук та реґістр. Nachträge zu den beiden ersten Bänden der Diplomata-Ausgabe (Neues Archiv, etc. ст. 113—172). M. Meyer, H. Bresslau і H. Bloch подають цїлий ряд діпльоматів пропущених в згаданім виданю. S. R. Dietrich. Die Geschichtsquellen des Klosters Reichenau bis z. Mitte des XI Jh. Giessen. Розслїди свої починає автор від Chronicon Würzburgense. Сю хронїку виводить він із сего самого (затраченого) жерела, що з него користали також хронїка Германа з Райхенау, та Chron. Suev. universale. Авторство сего жерела приписує самому Германови і вважає его першою рецензиєю хронїки; Герман навіть імовірно написав і Chron. Suev. universale. Противно, Віпо має бути не лише незалежний від першої рецензиї хронїки, але й єї жерелом. Kleinpaul J.: Das typische in der Personenschilderung der deutschen Historiker d. X Jh. Leipzig. Студия має деякі щасливі гадки. Однак автор не розріжнює між тим, що було дїйстно характерне для тих часів, і тим, що являє ся типічним лише із за „недостаточних способів штуки“ тодїшнїх писателїв. Через се мішанина прикмет типічних і індивідуальних. M. Maks: Luitprand und Juvenal (Philologus 56 ст. 525—534). Дає зіставленє всїх, по більшій части вже давнїйше виказаних, місць Люітпранда, забраних із Ювеналя і показує як богато користав сей перший від поета, про котрого нїде й не згадав. Виданя „Geschichtsschreibern der deut. Vorzeit“ вийшло: 2 заг. вид. том 75, лїтописи і хронїка з Кольмару, перевів Pabst, 2 вид. ново оброблене Wattenbach-ом. Koegel: Geschichte der deut. Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters I, 2. Strassburg. P. v. Winterfeld: Verse auf Ludwig den Deutschen (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 177—179) — висказує здогад, що вірші найдені в Cod. Monacensis lat. 19413. дотикають ся Людвика нїмець-

кого. Grimme: Geschichte der Minnesinger I. Padeborn. Eine neue Hypothese über die Heimat Hartmans von Aue (Zeitschr. f. deut. Alterthum 41, 3) — обговорює гіпотезу Schulte і Zeller-Werdmüller, що Гартман був слугою рицаря з Тенґен та мешкав в Еллїзау. Kettner: Die österreichische Nibelungendichtung.

Старинна німецька штука ще мало розроблена. Hugo v. Preen: Keramik der Hügelgräber aus d. Hallstattzeit am Gamfluss. (Mitteil. d. k. k. Central-Commission f. Erforschung etc. der Kunstdenkmale 23, ст. 200—222). Fach Ad. Kreuzmann M.: Die Kathedrale in St. Gallen. Zürich fol. ст. 20. Émile Berteaux: Castel del Monte et les architectes français de l'empereur Frédéric II. (Acad. des inscript. et belles lettres 25. липень-серпень). Сей замок в чисто-французькім стилю збудований Филипом Chinard-ом в 1240 р. Се був французький seigneur, котрого Фридрих II забрав з Кипру. Потім іде опис иньших памяток держави сего імператора, збудованих французькими архитектами. L. Cloquet: Les grandes cathédrales du monde catholique. Lille. 4° ст. 380 табл. 280. Автор, секретар часописи Revue de l'art chrétien, архітект і археольоґ, з'умів зібрати найлїпші жерела, обяснити їх і з боку історії і з боку штуки та представити коротко докладно історию християнської архитектури. Праця ся дає більше, як каже заголовок. Будівлї тут поділені по епохам і катеґориям, характер кождої точно означений. З деякими подробицями можна би не годитись, так прим. за сильно марковані тут заслуги Бенедиктинів в некористь Цистерців. З методичного боку було-б бажаним, щоб поділи були не так численні і більш загальні.

З загальних праць по французькій історії вичисляємо: Brandt: Trois siècles de l'histoire de Languedoc. Toulouse. Adams G. B.: The Growth of the French nation. London 8° ст. 350. Більш ріжнородна змістом, хоча переважно для французької історії, є праця: Pierret Emil: Les Amants célèbres. Correspondence amoureuse 1120—1874. Paris. 16° ст. XXIII + 261. Зі специяльних розвідок опускаємо льокальні зовсїм а нотуємо лише ті, що відносять ся до важнїйших подій і осіб. Hampe Karl: Reise nach Frankreich u. Belgien im Frühjahr 1897 I. (Neues Archiv etc. 23 ст. 375—417). Ціль сеї подорожи була, зібрати листи з перших часів середніх віків, особливо розслїдити листи Гінкмара і Николая I та Гадрияна II. При тім однак звертав автор увагу й на иньші річи, уміщені по кодексах, котрі мав в руках. Тим способом віднайшов деякі незнані досї й інтересні річи, котрі тут печатає: 1) формули з каролїнґської доби для судів божих;

2) уривки з просьб ігумена Ерлюіна I з Gembloux до цїсарського двора з часу 962—987; 3) один документ Пасхаля II, з якого виходить, що Тома з Morigny був автором другої книги Chron. Mauriacense; 4) звістку про договор в Адріянополи між Барбароссою а Ізааком Ангелом в лютім 1190 і иньші. Hampek: Zum Streite Hincmars v. Reims mit seinem Vorgänger Ebo u. dessen Nachfolgern (Ibidem 23, ст. 180—195). В сїй довгій суперечцї мало важне значінє письмо папи Григория IV. Автор наводить нові докази, що се письмо фальзифікат Ебона. При тім печатає незвісний досї лист папи Николая I до Кароля Лисого. E. Vacandard: La vie de Saint Bernard et ses critiques (Questions historiques 123) — відповідь на критику свого твору про Бернарда з Клєрво. A. Louchaire: Hugues de Clers et le „De senescalcia Franciae“ (Bibl. de la Faculté des lettres de Paris 3) — се остатнє імовірно фальзифікат з року 1158, при нагодї надїленя Генриха II титулом „senescalus Franciae“. Критичним розслїдом відомостий у Gottfried-а з Villehadouin про похід Латинян па Византию займає ся берненська діссертация H. Moser-a (Breslau). I. Guiraud: Saint Dominique et la fondation du monastére de Pronille (Revue historique 64). Заснованє монастиря 1205 р. св. Домінїком, головно щоб відтягнути женщини від впливу Альбіґензів, та історня сего монастиря. Fr. Funck-Brentano: De exercituum commentibus tercio-decimo et quarto-decimo saeculis p. Chr. n. Paris XI+121. І після праць Bouratic-a про мілїтарні інституциї Франциї, справа ся досї не роз'яснена, бо ми все ще уявляємо собі, немов би середновічні війська записали собі в поживу з дня на день через грабежу. Ся розвідка кидає промінь сьвітла на сю справу, про війско сухопутне і флот. P. Fournier: Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres (Bibl. de l'école des Chartes LVIII 26—77, 293—326, 410—444 ст.). Се продовженє просторої студиї, початої в попер. роцї. Автор доказує, що Panormia в головнім є витягом з Decretum; окрім сего втягнені тут і иньші жерела: Coll. Britannica, перші части Tripartita і ин. Лише для яких 60 чисел жерел не можна виказати. З'явилась вона коло р. 1095, зараз по Decretum. Авторство Івона вважає за безсумнївне, і догадує ся, що й Decretum та перші части Tripartita походять від него. Gross H.: Gallia iudaica. Dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques. Paris, 8, ст. X+767.

Між працями про історию Італїї далеко більша часть дотикає ся до папського питаня та церковної історні, бо се дїйстно найважнїйший момент в історні сего краю першої половини середнїх віків. Bertolini: Storia generale d'Italia i il rinascimento e le

signorie italiane. Milano. Conferenze di storia milanese, tenute per cura del circolo filologico milanese. Milano. 16°, ст. VIII+550. Hort F. J.: The Christian ecclesia. New-York, 8°, ст. VII+306. Hurst John: History of the Christian Church I. New-York, 8°, ст. XXXVI+949. Nielsen: Haandbog i Kirkens historie. II. Middelalderen, Kjoebenhaon, 8°. Weingarten H.: Zeittafeln u. Überblicke zur Kirchengeschichte. 5 Aufl. ergänzt v. Carl Franklin Arnold. Leipzig, 4°, ст. IV+290. В „Mélanges d' archéol. et d'hist." 17, 1, забирає знову слово L. Duchesne: Notes sur la topographie de Rome au moyen âge.

Цїлий ряд розвідок займає ся історнєю поодиноких орденів і єресий. Ramseyr: Histoire des baptistes, depuis les temps apostoliques jusque à nos jours. Paris, 8°, X+640 ст. Huck Chr.: Dogmenhistorischer Beitrag z. Geschichte der Waldenser, Freiburg i. B. 8°, ст. VII+88. Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem (1110—1310) par I. Delaville Le Roulx. II (1201—1260) Paris, 4°, ст. 923. В „Studi storici" 6, 1, починає F. Mucciaccia жереловy історию ордена: Cavalieri dell' Altopascio від єго заснованя в XI ст. з публїкациєю 22 документів до XII—XIV ст. з міського архіву в Люцї. Histoire abrégée de l'ordre de Cîteaux par un moine de Thymaden. St.-Briene, 8°, ст. II—168. Balme, Lelaidier: Cartulaire ou histoire diplomatique de St. Dominique. II. Paris, 8°, ст. 494.

Появив ся перший випуск першого тому нового архівального підручника: G. Mazzatinti; Gli Archivi della storia d'Italia. Rocca S. Cassiano — містить між иньшим опис архівів в Cividala del Friuli, Belluno, Gubbio (Отто IV і Гогенштауфи) і Rimini. W. Lenel: Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an d. Adria. Strassburg. Розвідка містить інтересні замітки про найдавнїйші венециянські збірки документів, уваги до критики Дандоля, де підносить єго тенденцийність. Зовсїм нове світло кидає на ґенезу „великої ради". Battistella: La republica di Venezia dalle sue origini alla sua caduta. Bologna.

Picavet F.: Gerbert, un pape philosophe, d'aprés l'histoire et d'après la légend. Paris, 8°, ст. XI+228. Wappler Paul: Papst Benedickt VIII, 1012—1024. Leipzig, 8°, ст. 103. Pellegrini Carlo: I santi Arialdo et Erlembaldo: storia di Milano nella seconda metà del sec. XI, Milano, 8°, ст. 530. Vincent M. R.: The age of Hildebrand, Edinbourgh, 8°, ст. 480.

Gigalski: Die Stellung des Papstes Urban II zu den Sakramentshandlungen der Simonisten, Schismatiker u. Häretiker (Theolog. Quartalschrift 79, 2) — звертає ся против погляду Мірба, що Урбан II не лише теоретично, але й практично стояв за неважність таких відправ. Valenti: Urbain II et le concile de Clermont. Troduit de l'Espagnol par M. Migret. Arras, 8°, ст. 27. E. Schaus: Beiträge zu den Papstregesten des XII Jh. (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 199—203). P. Santini подає в „Archivio storico italiano“ ser. V, XIX, ст. 276 і далї документи досї непечатані до історнї устрою Фльоренциї 1190—1230. Що дїйстно спалено буллю „Ausculta fil.“ Боніфацня VIII а не підроблену на єї місце Филипом Красним „Deum time“, доказав R. Holzmann в „Deutsche Zeitschr.“ N. F. 16 і д. Accame P.: Notizie e documenti per servire alla storia delle relazioni di Genova con Bologna. (Atti e mem. della R. Deput. di Storia patria per le pror. di Romagna 3, 14, 4/6) — про полїтично-торговельні зносини з публїкациєю 31 документів і актів з р. 1225—1448. F. Güterbock: Die Urkunden des Corio (213—227) про так зв. Bundesakten — ряд документів з р. 1226, для доповненя історнї льомбардського союза. C. A. Garufi: Di una monetazione imperiale di Frederico II, transitoria fra Tari e gli Augustali (Rendiconti della R. Accad. dei Lincei 5, 6, 1 —, вступна розвідка до більшої працї. C. A. Garufi: Ricerete sugli usi nuziali nel medio evo in Sicilia (Arch. storico siciliano 21, 3/4) — культурно-історична студия про початок звичаїв і їх зміни. Додано 7 документів з XIII—XIV ст. O. Langer: Die Annales Pisani und Bernardo Marangone. Zwickau (прогр. ґімназ.). Розвідка дотикає ся справи, давно вже обговорюваної, про відносини „Ann. Pisani“ (до р. 1174) до анналів Бернарда Маранґонї. Автор виступає против погляду Schaube, що Маранґонї був також автором Ann. Pisani і наводить богато важних доказів против сего. E. Dümmler: Werse u. Satire auf Rom. Найдені у віденській цїсарській бібліотецї ч. 609. Против погляду Ранке кладе їх в XIII і навіть у XII ст. Novati Fr.: L'influsso del pensiero latino sopra la civiltà italiana del medio evo. Milano, 16° ст. 178. До історнї італїйської штуки важні працї: Cavalcaselle G., Crowe J.: Storia della pittura in Italia dal sec. II al sec. XVI, vol. VII Firenze 8° ст. 543. Hewlett: Introduction to the study of the old Italian masters in the national galery. London, 4°, ст. 90. Becket F.: Florentinske Kunstnere fra Giotto til Fiesole, Köbenhavn, 8°, ст. 128.

I. H. Round: La bataille de Hastings (Rev. Historique 65) — навязує до розвідки Spatz-a ще раз остру критику на представленє сеї справи Freeman-ом. Maitland F. W.: Domesdaybook and beyond, London, 8°, ст. 542. F. Baring: Domesday and some thirteenth century surveys (Historical Rev. 46) — для визначеня орної землї в Domesday. I. P. Gilson: Two letters adressed to William Rufus (Ibidem) — листи Гуґона з Лїону і Гільдеберта з Le Maus. I. H. Round: The earliest fines — від 20 лип. 1175 до 9 грудня 1180. Mason Arthur: St. Augustin: his mission to England according to the orig. docum. Cambridge, 8°, ст. 272. Bron le R. P.: Saint Augustin de Canterbury et ses compagnons. Paris, 18°, ст. XI + 212. Maxwell H.: Robert the Bruce and the struggle for Scottish independence. New-York, 8°, ст. 402. Hartwright H.: The Story of the house of Lancaster. London, 8°, ст. 322. „Archaeologia Cambrensis“ 54 містить початок розвідки: I. Rogers Rees: Slebeth commandery and the knights of St. John з публїкациєю памятки: Notationes evidenciarum sen munimentorum pertinentium ad preceptoriam de Slebeth. Confirmatio Domini Anselmi episcopi з року 1230. Нове виданє: Fel. Liebermann: Gesetze der Angelsachsen, Halle, 4°, ст. 191, вийшло з початком р. 1898. В перших трех відділах містить закони королїв з Кента, книгу законів королїв Альфреда-Іне, та оба договори з Данцями в Останґлїї. З 4-ої части, що має містити закони королїв Едварда I, Етельстана, Едмунда I, Едґара та Етельреда I, находять ся в тім зошитї закони 3-ох перших. Виданє подає в колюмнах побіч себе анґльосаський і латинський текст та можливо дословний нїмецький переклад. Виданє се перевисшає в многім давнїйше виданє Шмідта. Schenkl Heinrich: Bibliotheca patrum latinorum Britannica VIII. (Sitzber. d. k. Akad. d. Wiss. zu Wien, ст. 1—80) — продовженє студий; займає ся біблїотекою коллеґії в Кембрідж. K. Horst: Beiträge zur Kenntniss der altenglischen Annalen — силкує ся подати клясифікацию старо-анґлїйських анналїв. В продовженю своїх студий над канонїчним анґлїйським правом подає проф. Maitland в „English Historical Rev.“ 12, 645 і д. — великі витяги зі „Summa aurea“ Вільгельма з Дроґеди (1239) на основі двох рукописий найдених в Cains-College. Engel Ed.: Geschichte der englichen Literatur, 4. Aufl. Leipzig.

В обсягу дослїдів по византийській історії і лїтературі, так до недавна занедбаних, з'явив ся послїдними часами живійший рух заінавґурований особливо двома специяльними часописями посьвяченними сїй

справі: „Byzantinische Zeitschrift“ і „Византійскій Временникъ“. А й в иньших часописях появил‧ ся про се цїла серия статий. Gerhard Rauschen: „Jahrbücher der christlichen Kirche unter d. Kaiser Théodosius d. Grossen. Versuch einer Erneuerung der „annales ecclesiastici“ des Baronius für d. J. 378—395. Freiburg. 8°, ст. XVII + 609. Ся студия, сумлїнно опрацьована, розпадає ся на 3 части: 1) перегляд жерел; 2) анналїстичне представленє подїй і 3) 26 екскурзий. В другій части заведено 8 відділїв: 1) про цїсарів; 2) про римських урядників; 3) про релїґійні права; 4) про культурні права; 5) собори; 6) про отцїв церковних; 7) про епископів; 8) про єретиків. В доповненю обговорено лїтературну дїяльність Івана Золотоустого перед єго виступом в Антіохії провідником. Veith: Die Martyrologien der Griechen (Stud. u. Mitteil. aus d. Benediktiner u. Cisterc. Orden 18, 1). A. Semenov: Eine Inschrift mit d. Namen Kaiser Justinianus v. d. Halbinsel Taman (Byzant. Zeitschr. ст. 387 - 391). Напись сю напечатав Латишов в „Византійскім Временнику“. Сьоменов дає свої уваги і поправки тексту. E. W. Brooks: On the lists of the patriarche of Constantinople from 638 to 715. (Ibidem ст. 33 - 54). На основі многих жерел, особливо Ксантопуля і першого віденського катальоґу, оголошеного Фр. Фішером, старає ся автор уложити докладний катальоґ патриярхів в тій темній добі. Лише що до чотирох останнїх єму не вдалось поставити певні дати. Hagenmeyer H.: Der Brief des Kaisers Alexios I Komnenos an den Gf. Robert I von Flandern (Ibidem ст. 1—32). Сей лист вельми важний з огляду на становище Византиї до заходу перед першим хрестоносним походом. Сам лист не переховав ся в ориґіналї, лише в латинській верзиї і то в Gesta Dei per Francos, Gilbert-а з Nogent, в Historia Hierosolymitana, Robert-а з Reims та в Liber de modernis regibus Francorum, Hugo-на з Fleury. Цїлий ряд учених осудив сей лист яко фальзифікат, один лише Васілєвский боронив єго автентичности. Автор прилучує ся до него і вважає сей лист родом зазиву до військ на виправу в Царгород. Conder: The latin kingdom of Jerusalem 1099—1291, London, 8°, ст. VIII+443. Otto Seeck: Das deutsche Gefolgwesen auf römischen Boden (Zeitschr. d. Savigny Stiftung f. Rechtsgesch. ст. 97—119) — особливо інтересні виводи про віддїл протекторів і про букелляріїв, та деякі додатки до обяснення Прокопія і Малали. Jireček Const.: Das christliche Element in d. topographischen Nomenklatur der Balkanländer (Sitzb. d. k. Akad. d. Wissensch. ст. 1—98). Вплив християнства на номенклятуру не лише осіб, але й ґеоґрафічних назв, се річ доволї відома. Монастирі, церкви, місцевости діста-

вали свої імена від сьвятих. До сего приходять імена взяті з Палестини. Автор обговорює номенклятуру іллїрийського, трацького, геллєнського, славянського і ин. походженя а також розпростореня і вік назв місцевостий утворених під впливом християнства.

Далеко більше розвідок посьвячено розробленю історичних жерел і византийської лїтератури. Lundström Wilh.: Studien zu spätgriechischen und byzantinischen Chronisten (Eranos ст. 150—168). Від 30 років морочать ся в византийській лїтописній лїтературі працею Марцеллїна і Гіпполїта, про котру недавно Моммзен заявив, що се відпись пасхальної хронїки Cod. Vat. Gr. 1941 а імена авторів фальшовані. L. віднайшов рукопись сеї хронїки в Штокгольмі і доказує, що імена авторів підсунув Дармаріос. Fr. Vogel: Chronologische Untersuchungen zu Eunodios (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 52—74) — доповненє давнїйших студий учених C. Tanzi і B. Hasenstab. Із 470 кусників Евнодия доси лише 4 мож докладно означити що до часу їх повстаня. Автор доказує, що оба римські синоди за консуляту Фавста Авієна скликані Теодориком для полагодженя спору між антіпапами Симмахом і Лявректием, відбули ся того самого року себ то 501. З того виходить, що Фл. Авієн iunior був конзулем доперва в р. 502. Далї іде доказ, що Фавст, з котрим переписував ся, був квестором в 505—506 р. Diekamp Fr.: Das Zeitalter des Erzbischofs Andreas v. Cäsarea (Hist. Jahrb. d. Görresgesell. ст. 1–36). Річ іде про автора найдавнїйшого коментаря Апокаліпса, який взагалї переховав ся. Справа тим важнїйша, що досї не означено навіть часу, коли сей коментар написаний, бо нїякий хроноґраф про митрополита Андрея з Цезареї не згадує. Перший, що основнїйше зайняв ся сею справою, був Удін; він старав ся доказати, що згаданий Андрей жив не в VI-ім, але імовірно аж в IX ст. В сїй розвідцї старає ся автор визначити час через детайльний розбір самого коментаря і підкладуванє єму відповідних подїй. Приходить до вислїду, що коментар повстав безпосередно по р. 515. Dräseke Joh.: Prokopios' v. Gasa „Widerlegung des Prokles" (Byzant. Zeitschr. ст. 55—91). Прокопій, християньский ретор з Ґази, займав ся горяче плятонською фільозофією. Він зладив против Прокля, прихильника гелєнїзму письмо: Ἀντίρρησις εἰς τὰ Πρόκλου Θεολογικὰ κεφάλαια. Се письмо найдено в однім збірнику з підписом Николая з Метони. Автор доказує, що не той останнїй, а Прокопій з Ґази є автором сего письма. K. Praechter: Eine unbeachtete Quelle in den Anfangskapiteln des Zonaras (Byzant. Zeitschr. ст. 509—525). Adolf Schmidt і Dindorf вичисляють яко жерела Зонари в першій книзї лиш Йосифа і кн. Бития. Одначе Зонара подає в перших трьох роздїлах більше, як згадані жерела.

Він хіснував ся коротким нарисом історії, котрий в кількох верзиях дійшов до нас. Ті верзиї або анонїмні, або звістні під іменем Симеона Льоґотета, Льва Граматика і ин. E. Patzig: Über einige Quellen des Zonaras (Byz. Zeitschr. ст. 322—356) — продовжене розвідки з попереднього року. В першій части виказав автор, що Синопсіс є важним жерелом Зонари і старав ся при помочи его та Синкелля виділити головне жерело, се-б то Льва. З істориєю Діоклєтияна уступає Синкелль а входять нові. Перш за все Теофан, а крім сего ще четверте жерело, котре що до вартости не гірше було від Льва. В сїй другій части автор поклав собі задачию показати се жерело і подати его зміст і обсяг. F. C. Conybeare: Ananias of Shizak (A. D. 600—650) I. (Ibidem ст. 572—584). В тій першій части печатає автобіоґрафію сего армяньского ученого і его розвідку про великдень. Praechter Karl: Quellenkritische Studien zu Kedrenos (Sitzber. d. phil.-hist. Cl. d. k. b. Akad. d. Wiss. zu München II. Bd. I, ст. 1—108). З початком панованя Діоклєтияна виступає в компіляциї Кедрена головним жерелом Теофан. Що ся залежність є посередна, і що безпосередним жерелом для Кедрена була анонїмна хронїка Cod. Par. 1712 — се доказує автор, а також представляє о скілько Кедрен найшов материял перероблениим і сполученим чужою рукою і які зміни він в тім материялї поробив. На основі сеї рукописи він подає й важні замітки до критики тексту Теофана. K. Krumbacher: Eine neue Vita des Theophanes Confessor (Ibidem ст. 371—400). Вже в розвідцї „Ein Dithyrambus auf Theophanes Confessor“ вказав автор на дві, досї невидані, життєписи хронїста Теофана. Одна написана патриярхом Методиєм а друга незвістним анонїмом. Автор обговорює тут сю остатню і приходить до вислїду, що вона є витягом з житєписи написаної Методиєм. H. Hubert: Observations sur la chronologie de Théophane et de quelques lettres des papes (726—774). (Byzant. Zeitschr. ст. 490—505). Дати року від сотвореня сьвіта і индиктів у Теофана не згоджують ся зі собою в роках 726—775. Автор старає ся вияснити сей обяв тим, що хронїст числив після місяцевих років. В загалї не радить навязувати до докладнїйших дат Теофана великої ваги. K. Krumbacher: Kasia (Sitzber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wiss. zu München, ст. 305—370). Короткий перегляд визначних жінок у старинних і середновічних Греків і їх значінє. Залучений текст творів Касиї, що писала в IX в. C. de Boor: Die Chronik des Logotheten (Byzant. Zetischr. ст. 233—284). Дотеперішнїй погляд на сю хронїку опирає ся на розвідцї F. Hirsch-а „Byzantinische Studien“ — се-б то, що автором хронїки був урядник на стано-

вицн льоґотета, котрий стояв в зносинах з Романом I, та що діло своє писав він за Никифора Фоки (963—969). Ся хроніка потім послужила до розширеня діла Ґеорґія. De Boor опирає ся на новій редакциї продовженя хроніки Laurentianus plut. LXX cod. 11, відомий доси лише з опису а вельми важний. Автор розбирає єї текст критично, виділює сколії і иньші додатки і дошукує ся жерел і доходить до висліду, що Льоґотет хіснував ся Львом Граматиком і Теодозием, а не, як досї думали, противно. J. B. Bury: Johannes Malalas: the text of the codex Baroccianus (Ibdm ст. 219—230) — обговорює сю рукопись, що має служити основою до корректного тексту Малали. Подає цїлу серию лекций сего тексту, що справляють оксфордське видане. E. Rohde: Φιλόπατρις II (Ibdm ст. 475—482) — закінчене довшої студиї, де автор полємізує з Gutschmid-ом, немов би сей диальоґ мав повстати за Гераклїя. По єго думцї, твір сей належить класти по р. 961. G. Wartenberg: Leo Diakonos und die Chronisten (Ibidem ст. 285—317). Хоч як детайльно оброблена вже історня Романа II і Василя (959—976), однак вартість жерел і їх відносини до себе ще не розяснені. Тій задачі посьвячена ся розвідка. Автор полємізує з Hirsch-ом, доказує, що Кедрен був жерелом для Зонари. Противно Лев Діякон і Скилїца описували свій час зовсїм незалежно від себе. D. Kaufmann: Die Chronik des Archimaad über die Kaiser Basilios I u. Leon VI. (Ibidem ст. 100—105). Хроніка писана в р. 1054 в дол. Італії, містить інтересні дати до історії Жидів в долїшній Італїї під володінєм визант. та арабск. від пол. IX до пол. XI ст. Heisenberg: Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina — інтересна автобіоґрафія як до історії византийської літератури, так і до релїґійних спорів XIII ст. I. B. Bury: Inedita Nicephori Blemmydae (Byzant. Zeitschr. ст. 526—537). Попередно згадана публїкация Heisenberg-а спонукала д. Б. видати два досї непечатані твори сего з Cod. Barrocianus 131. Се є один лист і один имн. H. Christensen Dr.: Die Vorlagen des byzantinischen Alexandergedichtes (Sb. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wiss. zu München ст. 33—118). Про видане сеї поеми і імовірний час єї зложеня (1200—1350) писав автор вже в Byzant. Zeitschr. Тут зупиняє ся над питанєм авторства і приписує єї духовному Византийцеви. Що до жерел, доказує, що вона опирає ся на дїлї Псевдокаллїстена, яке в першій части опирає ся на давнїйших, в другій на новійших переказах. Крім того хіснував ся автор поеми також Ґеорґієм Монахом. Wartenberg Georg: Das mittelgriechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritis. Berlin 4° ст. 20. Vetus testamentum graece; Codicis Sarraviani-Colbertini quae super-

sunt in bibliothecis Leidensi, Parisiensi, Petropolitana, phototyp. edita. Leidae. K. Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis z. Ende des oströmischen Reiches. (Handbuch der klassischen Altertumwissenschaft herausgeg. v. Iwan v. Müller 12, 1). München. Між першим виданєм сеї працї і теперішнїм вицвила кольосальна лїтература про ріжні галузи византинїки. В міру сего зріс підручник проф. Крумбахера зі ст. 495 на 1193. Цїла праця відповідає найвибагливійшим вимогам часу.

Для византийської штуки важна праця: Richter: Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte. Wien 8° ст. LIII+432.

Розвідки по славянській історії обговоримо в другій части всї разом. Про иньші народи небогато що появило ся замітнїйшого: В „Egyetemes Philologiaiközleny“ (заг. фільольоґ. журнал) 21, 6—10 подає Wilh. Pecz: Adalék Arpád családjának genealogiájához — поправки і доповненя до ґенеальоґії Арпадів на основі 40-го роздїлу Const. Porphorog: „De administrando imperio“. Szabó Károly, Hildebrandt Arpád: Regi magyar könyvtar III; Magyar szerzöktöl külföldön 1480—1719, megjelent nem magyar nyelvii nyomtatdányok nak könyvészeti közikönyve (бібліоґрафія писателїв угорских 1480—1719). Budapest 8° ст. XIII+810. Wittmann: Abriss des schwedischen Geschichte. Breslau. Blok: Geschiedenis van het Nederlansche Volk III. Gronwigen. L. de Valbroger: Moeurs et institutions de l'ancienne Islande (Nouvelle Rev. Histor. 21, 3) — навязує до працї Geffroy. A. Geffroy: L'Islande avant le christianisme d'après Gragas' les Sagas. Paris 12° ст. 199. Се доповнена репродукция праць печатаних давнїйше в „Acad. des Inscript“ ученим, що знаменито знає північні краї. Щоб нас познакомити з характером і установами давних Ісляндцїв, автор не вдоволяє ся писаними жерелами. Він малює і сам край. Особливо інтересні уступи про першу кольонїзацию острова Скандинавцями і розбір саґи про Ніяля. E. Rey: Résumé chronologique de l'histoire des Princes d'Antioche (Rev. de l'orient latin 4) — від здобутя сего города 1098, до упадку самостійности 1268. I. B. Bury: The Turks in the sixth century (Historical Rev. 47) — подає доповненя і спростованя до розвідки Паркера, котрий опирав ся на китайських жерелах, не беручи під увагу й византийських.

(Кінець буде.)

Др. М. Кордуба.

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Труды восьмаго археологическаго съѣзда въ Москвѣ 1890, подъ редакціей графини П. С. Уваровой и М. Н. Сперанскаго, Москва, т. II 1895, т. III 1897.

В другім томі Трудів московського ювилейного археольоґічного з'їзду подані майже виключно статї, посьвячені мові й письму; статей, що дотикали-б більше чи меньше України, дуже не богато — всего дві. А. Соболевський в замітцї на двох сторонах „Грамота кн. Иванка Берладника 1134 г." (ст. 173—174), розібравши сю память з погляду правописи і мови, признає її фалшованою і думає, що автором фалшу був руминський патриот, котрий бажав документально доказати старину і торгове значіннє кількох румунських міст; він, очевидно, зовсїм не знав староруських памяток і для своєї підробки мав за взір молдавські документи XIV і XV в.

Ѳ. Ѳ. Лашков у статї „Крымскія шертныя грамоты XVI—XVII в. хранящіяся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ М. И. Д." (ст.191—208) звертає увагу на такі памятки, що можуть бути дуже цїнним жерелом для докладного виясненя відносин Москви і Крима; автор подає коротко зміст кількох шертних (договорних, присяжних) грамот; із них для нас специяльно інтересні грамоти Адиль-Гирея 1668 і 1670 та Мурат-Гирея 1681 р. В грамотї 1668 р. хан, згоджуючи ся з московським урядом на обопільний посольський з'їзд для договорів, між иньшим пише: „Мы съ прежними своими подданными нашими холопи съ запорожскими казаки соединеніе учинили, и мы для того имъ милость учиня государство ихъ оберегать не съ большими людми брата своего калгу царевича къ немъ послали"; дальше він пропонує: „отъ казаковъ

бы отступитца, покамѣсть межь нами обоими великими государи послами ссылка будетъ и наша дружба подкрѣплена будетъ, потому что съ обоихъ сторонъ ратные люди сходятъ, какова бы зла не учинили; и буде походите съ нами Ханова величества въ братцкой дружбѣ быть, и вамъ бы подданнымъ нашимъ холопемъ черкасомъ налоги не учинить, а буде они излюбя васъ къ вамъ пайдутъ, и мы тому не запрещаемъ"; у другій — 1670 р., після ріжних з'обовязань згоди, Адиль-Гирей робить ось яку умову: „а будетъ Черкасская земля намъ Адиль-Гирееву цареву величеству учинится въ подданствѣ и вамъ брату нашему ихъ не воевать и ратныхъ людей войною не посылать. А будетъ вамъ брату нашему учинитца въ подданствѣ и для того намъ войны, ссоры не вчинить, другъ другу недружбы не дѣлать". В договорі, що уложив у Бахчисараю в 1681 р. хан Мурат-Гирей, інтересне ось яке місце: „границѣ быть рѣкѣ Днѣпру договорились, а по сю сторону Днѣпра всеславный святый Мекки и свѣтлосіяюще Мединскаго Бѣломорскаго и Черноморскаго государя славнѣйшаго и страшнаго побѣдителя Салтанова Величества быти подъ властію". Отсї короткі виписки доволї говорять за те, на скілько цінні материяли, що на них вказав д. Лашков.

З поміщених у сім томі статей загальнїйшого характера згадаємо про розвідки М. Н. Сперанского „Славянскія апокрифическія евангелія" і А. І. Кірпічнїкова „Взаимодѣйствіе иконописи и словесности народной и книжной".

III-й, дуже запізнений том Трудів VIII археольоґічного з'їзду, що відбув ся в Москві ще в 1890 р., дїлить ся на статї й материяли. Ми зазначимо тут те, що дотикаєть ся до України або має загальний характер.

Проф. Самоквасову, належать дві статї. Одної заголовок „Основанія хронологическаго распредѣленія этнографическихъ матеріаловъ открытыхъ въ могилахъ южной и центральной Россіи" (ст. 44—54); тут автор, вказавши на богатство добутого вже археольоґічного материяла і на доконечність роскладу його по історичним епохам, пропонує для могил південної і центральної Росиї ось які підрозділи: I. Кимерийська епоха, до VI ст. перед Р. Хр., сею епохою зве автор час до переходу з Азиї в припонтийські країни племени Скитів-Сколотів, бо вони виперли звідти, по сьвідоцтву Геродота, племя Кимериян, що стояло на дуже низькому ступні культури; всї могили, що належать до камяного віка автор і зве могилами кимерийської епохи; II. Скитська епоха, від VI до I ст. перед Р. Хр., могили сеї епохи визначають ся від передущої як своїм устроєм, так і тим, що в них стрічають ся металїчні вироби і грецькі річи штуки, які Скити діставали від Греків-кольоністів; III. Сарматська епоха, від I до V ст. по Р. Хр.

сюди належать могили, де є річи римської штуки імператорської епохи; IV. Славянська епоха, від V до XI ст. по Р. Хр., по імени, як каже автор, зверхнього народа тої епохи, всї могили, де знайдено византийські, арабські і західні монети вказаного висше періода; V. Половецько-татарська епоха, від XII до XVII ст. — могили финські, половецькі, монґоло-татарські. Ми згожуємось з автором, що для ориєтовання в археольоґічному материялї доконечна систематизация його, але запропонована ним схема, на нашу думку, не годить ся, вона надто загальна і мало може помогти справі. Невдатним видаєть ся нам і означіннє епох етноґрафічними назвами; хоч автор і каже, що назви ті „мають історичне, а не етноґрафічне значіннє, означають тілько належність якого кургана і всеї могили до історичного періода, а не якого етноґрафічного типа“, але в викладї він усе таки стараєть ся за підмогою давних писателїв прикроїти певні похоронні типи до певних народностей, а треба в загалї завважати, що таке прикроюваннє річ дуже небезпечна; аби не помилитись, треба мати чимало позитивних відомостей, а не заплутаних по-найбільше вказівок давних писателїв. Уживаннє етноґрафічних термінів теж ненаручне тут іще ось чому: у нас є вже кілька типів могил, що їх належність певним народностям міцно уставлена, є н. пр. ознаки, що характеризують славянські могили; коли-ж, ідучи за автором, під його „Славянську епоху“ підводити, як він радить, усї могили від VI до XI ст., де-б вони не були[1]), то з сього вийде тілько плутанина. Таким чином „Основи хронольоґічного роскладу етноґрафічних материялів“ виходять не зовсїм пригожими і навіть зовсїм не пригожими, та з огляду все таки на доконечність систематизациї треба було знайти иньший спосіб, иньші основи; сїй справі на тім же з'їздї був посьвячений реферат проф. Завитневича „Къ вопросу о выработкѣ критерія для классификаціи кургановъ“[2]), де референт зовсїм оправдано хиляєть ся до думки, що при ґрупованню на перше місце треба покласти археольоґічний материял, а не історичні відомости. Клясифікация такого материяла, з огляду на величину простору, де роскинені могили, поки що можлива тілько в формі льокальної клясифікациї, зразком якої може служити реферат проф. Антоновича, прочитаний на тімже з'їздї — „Типы кургановъ въ Кіевской губерніи“, а для загальних клясифікаций, як запропонована д. Самоквасовим, нема ще міцних основ, через те вони в практицї і не пригожі.

---

[1]) Н. пр. у реєстрі могил „Словянської епохи“ автор помістив катакомбну могилу у Тагаурськім вертепі на Кавказї (ст. 53).

[2]) Надрукований у „Київскій Старинї“ 1890, т. XXIX.

Друга статя проф. Самоквасова „О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славянъ и причинѣ появленія кладовъ римскихъ монетъ древнихъ Руссовъ и Ляховъ“ (ст. 31—43) починаєть ся ось якою тезою: „Первостепенные вопросы русской исторіи и археологіи о происхожденіи русской народности и причинѣ появленія кладовъ римскихъ монетъ императорской эпохи въ землѣ древнихъ Руссовъ, по моему убѣжденію, имѣютъ между собою тѣсную связь“. Теорія ся була висловлена д. Самоквасовим іще ранїйше в його розвідцї „О происхожденіи Русскихъ Славянъ“, що ввійшла у 2-гу частину його „Исторіи Русскаго Права“ (Варшава, 1884) і вже тодї була основно скритикована. Не вважаючи на те, д. Самоквасов знов виступив з нею. Ся теорія ось яка: коли римський імператор Траян завоював придунайське царство Ґетів і обернув його в римську провінцию Дакию, то Ґети і Даки — предки руських і польських Словян — покинули батьківщину і оселили ся на просторі межи Волгою і Ельбою; виселяючи ся з Дакиї, вони обернули своє майно у гроші, забравши їх з собою на нові місця; сим і поясняєть ся те, що знаходять ся скарби римських монет імператорської епохи як у Польщі, так і в південній і центральній Росиї. Поясненнє се основано лише на однім „переконанню“ і через те далеко більше підстави в думках критиків теориї Самоквасова, що поясняють сї скарби посередними і безпосередними торговельними зносинами.

Статя д. Н. Біляшевського „Слѣды пребыванія первобытнаго человѣка на берегахъ р. Днѣпра вблизи г. Кіева“ (ст. 19—30) описова. Автор поклав собі мету систематично розслїдити піскові горби по берегах р. Днїпра; на таких горбах звичайно є слїди доісторичних мешканцїв — усякі камінні знаряди, посуда, останки їди й т. и. Місцевість досліджена автором на протязї коло 50-ти верстов, починаючи від Київа вниз; місця давних осель або, як їх називають „стоянок“ знайдено в ось яких пунктах: на правім березї Днїпра, 1) коло передмістя Київа Приорки, 2) коло другого передмістя Верхньої Саломенки (ся місцевість була вказана автору проф. Антоновичем), 3) між с. Пироговим і Литовською Вітою, 4) між м. Триполєм і с. Злодіївкою — все Київської ґуб. і пов.; на лївому березї 6) коло с. Вигуровщини, 7) коло с. Никольської Слобідки, 8) коло с. Гнїдина, 9) коло с. Вишеньок (три останні стоянки були звісні ранїйше) — Чернигівської ґуб. остерського пов., 10) коло с. Жеребятина і 11) коло с. Койлова — Полтавської ґуб. переславського пов. Найвизначнїйші стоянки по скількости знайдених річей — горби коло Никольської Слобідки та горб межи м. Триполєм і Злодіївкою, на них автор і зупиняєть ся, докладно описуючи знайдені там річи: кремінні ножі, вістря, виправлені кінцї стріл, скребки, гончарські вироби в видї горшків ріжної форми

ваги до мереж і т. и. На стоянцї коло м. Триполя знайдено і бронзові вироби, але дуже небагато. В текстї статї подано пляни місцевостей і рисунки деяких річей, окрім того на двох фототипічних таблицях зразки орнаментики подибані на гончарських виробах.

Велика й докладна статя Г. Скадовського „Бѣлозерское городище Херсонскаго уѣзда, Бѣлозерской волости и сосѣднія городища и курганы между низовьемъ р. Ингульца и началомъ Днѣпровскаго лимана" (ст. 74—168). Ся праця складаєть ся з розвідки і дневника роскопок; статя тим цїннїйша, що до неї додана карта могил і останків старих осель, що обіймає простір між рр. Ингульцем і Дніпром від села Городка коло Роксандрівки на Ингульцї до с. Широкої Балки на Дніпровому лиманї. Описані д. Скадовським городища лежать по правому берегу рр. Ингульця і Дніпра від села Михайловки на Ингульцї до Золотого рога на Дніпровому лиманї; лежать вони в ось яких пунктах: городище коло с. Городка на скалистому березї, городище коло с. Оленовки з останками давної оселї коло місця, де р. Білозерка вливаєть ся в озеро Біле, городище коло м. Білозерки, городище на Великому Потьомкінському (або Масловому або Ґалухиному) острові, останки запорозьких землянок коло Кебихи і на просторі між Білозерським городищем і с. Касперовкою; з усїх вичислених городищ зроблено пляни, подані в текстї. З численних могил, що лежать у сїй місцевости, д. Скадовський роскопав 52. Могили бувають тут по більшій частинї ґрупами або ще частїйше гробовищами в кілька десяток або сотень могил, що лежать на висших горбах, паралельно течії ріки або балки, або на висших пунктах горбів, що лежать між двома балками; по формі могили бувають конїчні й копуловаті; що до величини, то вона ріжна: найбільші доходять до 2—3 сяжнів, найменьші ледви підвисшені; д. Скадовський власне найбільше роскопав сих останнїх могил, що вже щезають. По внутрішньому змісту роскопані д. Скадовським могили ділять ся на насипані над одним небіжчиком, і на могили, що мають кілька похоронів, що належать до ріжних народностей і епох; яко зразок останнього рода д. Скадовський наводить одну могилу, в насипі котрої знайдено 7 однородних скелєтів, міркуючи по знайденим коло них річам, сучасників Ольвії і під ними знайдений скелєт, похований у човнї, а ще низше, в землї — похорони камяного віка, з кремінним знарядєм.

Похоронні типи, що стрічають ся при роскопцї могил, д. Скадовський ділить на 7 ґруп. До першої ґрупи належать похорони камінного віка. Покійників хоронено по більшій частинї в неглибокій ямі, виритій у землї, могильні ями вкривали иноді великою камінною плитою, скелєти зігнені в колїнах і закрашені червоною краскою, під потилицю

иноді клали камінь, иноді-ж череп скелета окружений дрібним каміннєм у формі півкруга, головами скелєти лежали в ріжні боки, при скелєтах знайдено 8 кінців стріл, зроблених з місцевого вапняка, кремінний конець ратища, прикраси в виді черепашки, продиравлених зубів вовка і лиса, і в однім разї кістяні, доволї делїкатної роботи; в одній могилї під каменем, що вкривав могильну яму, знайдено невеличку мідяну заострену річ. При роскопці могил сеї ґрупи д. Скадовському повело ся помітити одну дуже цікаву річ що до способу, як виривали ся могили; для того служили острі каменї, мабуть приироблені до ручок, ними вертїли дїри до 2-х вершків глубини на скісь, земля між сими дїрами збивала ся великими камінями. Одну могилу із сеї ґрупи д. Скадовський зачисляє до палеолїтичного віка, покладаючись на те, що на знайденім там знарядї нема слїдів відбивки, — думка ся, на нашому, ризиковна, — те, що нема відбивки (імовірно автор має на оцї повторну відбивку), ще нічого не доказує, бо н. пр. сотки таких відбиваних знарядів є на стоянках зовсїм певно неолїтичного віка, для зачислення-ж сеї чи тої знаходки до палеолїтичного віка треба більше рішучих фактів, як знахідки з костями зьвірів, яких тепер нема, і положення в певній ґеальоґічній верстві. Не зовсїм переконують і докази, що наводять ся автором на користь того, нїби закрашеннє скелєтів роблено вже після того, як мнякі частини трупа зогнили; хоч питаннє се ще не зовсїм вияснене, але більшість учених хилить ся до думки, що закрашував ся труп, і після знищеня тїла краска осїдала на костях. Друга ґрупа похоронів теж належить до каменого віка; скелєти були скорчені і лежали на боцї; тим часом як могили передущої ґрупи були вириті все в землї, в сїй вони часто зроблені вже в готовому могильному насипі і все над могилами першої ґрупи; при скелєтах знаходили ся кістяні вироби, привіски і нарештї примітивна посудина, зроблена без помочи гончарського круга; більшість скелєтів сеї ґрупи головою обернена на південний захід. Третий тип похоронів, що знайдено тілько в одній могилї — похорон у деревяному човнї з заостреним носом і кермою; обшивка човна зітлїла, зберігли ся лише дубові бруски від зруба і скелєт, що лежав головою на півн. схід, зверху був прикритий другим човном, коло скелета лежали кости коня, з річей тут знайдено мідяну спряжку і залїзні вудила. Четверта ґрупа — похорони в насипі курганів, що вже істнували; скелєти на хребтї, руки й ноги витягнені, головою на схід; при скелєтах знайдено посудину, примитивну і делїкатну терракотову, мідяні обручки, перстенї, ковтки, намисто, мідяні зеркала — річи схожі з найденими в Ольвії, і на сїй підставі д. Скадовський думає, що могили сеї ґрупи належать бідним ольвїйським кольонїстам. У пятій ґрупі коло скелєтів теж найдено річи грецького виробу: делїкатна посу-

дина і між иньшим мальована урна із сценою з грецької мітольоґії, цегла з грецьким знаком, мідяні й золоті ковтки, обручки, перстені, зеркала і золоті намиста, в одному разї знайдено мідяні стріли; але могили відріжняють ся від передущої ґрупи своїм устроєм: для кождих похоронів призначали ся осібні могили, де нїколи не стрічали ся иньші похорони; хоронено в великій ямі, один бік котрої мав форму півкруга з заглубленнями з боків; могильне дно застеляно було тканинами або березовою корою і на нему кладено деревяну домовину в формі скриньки; коло кождого небіжчика завсїди кладено їду — частини вола; д. Скадовський, здаючись на ріжницю сего і передущого типа, головно на знахідку їди коло небіжчиків, відносить ті могили до варварського племени. Шестий вид похоронів дуже схожий з пятим, але в него є й особливі прикмети, що позволяють поклasти його осібно, а власне устрій могили визначаєть ся ориґінальністю: на дні ями, що йде прямовісно в глуб, роблено з боку міну, куди й ховано небіжчиків, иноді по кількох; і при сих похоронах поруч з небіжчиком кладено їду, коло скелета знаходили головно воєнну зброю: мідяні стріли, залїзні ратища, списи, далї — терракотову посудину, прикраси: сї могили д. Скадовський теж уважає за варварські, а власне скитські. Сему ґрупу чинять похорони, де форма могильної ями як човен; при кістяках знайдено кости коня, кістяні, мідяні, срібні й золоті прикраси, кінську упряж, зброю (деревяний лук), з прикрас варто звернути увагу на срібні прикраси від пояса й упряжі, зо склами й ґранатами. Статя д. Скадовського і докладні дневники його роскопок дають багатий археольоґічний материял і явно показують як багато ріжнородности є в могилах України, що чекають іще многих і многих дослїдників.

Зо статей, присьвячених археольоґії зазначимо ще одну: „Къ вопросу о каменныхъ бабахъ“, Н. Е. Бранденбурґа (ст. 13—18); автор не тикаючи властиво справи про належність камінних баб тому чи иньшому народу, має на метї лише зазначити скілька нових фактів; вказавши найперше на те, що баби тепер нищать ся або переносять ся з місць, де вони стояли від непамятних віків, і думаючи, що дослїди культури могил з бабами може мати значіннє для встановлення часу останнїх, автор в отсїй статї викладає результати своїх роскопок могил в Маріупольському повітї між сс. Покровським і Темрюком, на котрому зберіглась іще нерушена камінна баба: похорон, що знайдено в могилї, належить до т. зв. скитських, і д. Бранденбурґ на кінцї своєї статї ставить питаннє — чи нема звязку між бабами і могилами Скитів і чи не є вони частиною похоронного обряду останнїх? На се питаннє відповісти потакуючи, не позволяє поки що скупість відомостей.

Зо статей, що не дотикають ся археольоґії, вкажемо на статю Д. Прохоровского „О славяно-русскомъ до-христіанскомъ счисленіи времени“ (ст. 200—217), де автор, покладаючись головно на писані памятки, розбирає по черзї ріжні розділи часу, як вік, рік, лїто, времена, місяцї, радуницї, русалії, днї; чималою хибою статї можна вважати те, що автор дуже рідко звертаєть ся до відомостей народної словесности, а вони в. справі, про котру говорить автор, повинні займати важнїйше місце. Болючу справу зачіпає статя А. Львова „О печальномъ положеніи нашихъ архивовъ, особливо губернскихъ и о необходимости упорядоченія всего архивнаго дѣла въ Россіи“ (ст. 275—277). Наводячи кілька прикладів неможливого стану архивів, автор запропонував з'їздови обернути ся з просьбою до правительства, аби переглянуло законодавство про архиви і приладило його до того значіння, яке мають архиви, та тих правничо-наукових вимог, що до них ставлять ся. З примітки до сеї статї дізнаємось, що така просьба була подана Археольоґічному Інститутови, а сей останнїй, в особі пок. директора Андреєвского, просив мінїстерство народної просьвіти, та справа ся й доси зовсїм не рушила з місця.

Серед „Археольоґічних материялів“, уміщених в кінцї сего тома, ми знаходимо лише дві цікаві для нас замітки. Д. І. Еварнїцький в замітцї „Курганы у рѣки Орели Екатеринославской губерніи“ (ст. 328—329) дає коротке резюме про роскопки могил коло м. Котовки на лївому березї р. Орелї; знайдені тут похорони належать до неолїтичної епохи камінного віка; похорони трьох типів: 1) могили низше поверхнї, в кождій могилї по одному скелєту; 2) в насипі могили — спаленнє трупа і під ним похорон, по 2 люде в ряд; 3) цїлий скелєт в насипі могили, під ним, на лїнії поверхнї, частину скелєта в трьох деревяних зрубах; в могилах всїх сих видів коло кістяків знайдено полїтеровані кремінні ратища, стріли, ножі, скребла, камені до кидання, ручні жорна, амулєти, глиняну посудину і кусники ясно-червоної краски. Е. К. Витковський в замітцї „Отчетъ объ раскопкѣ кургана Франтыха“ (ст. 326—327), подає результати роскопки великої могили коло м. Білої Церкви Васильк. пов. Київської ґуб. На ріжній глубинї, як у насипі, так і низше рівня, знайдено 6 кістяків, лише коло одного з них на осібному припічку з твердої землї знайдено глиняну миску до гори дном, коло иньших нїчого не знайдено; роскопка могили не доведена до кінця. *М. Кн.*

Труды девятаго археологическаго съѣзда въ Вильнѣ 1893, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слуцкаго. Том II, Москва, 1897.

Статї сего тома, що доторкають ся України, можна розділити на 2 ґрупи: до археольоґії та мови й письма. С. В. Люба-Радзїміньский в короткій замітцї „Памятники каменнаго вѣка части Западной Волыни“ (ст. 79—82) вказує на дуже інтересні річи камяної культури, добуті ним із могил у маєтности Радзімін-Сівки та його околицї, острозького пов., фототипічні знимки з частини тих річей займають три додані до замітки таблицї, тут особливо варті уваги криві кремінні ножі (на нашу думку, їх швидше можна уважати пилами), типом дуже схожі зо скандинавськими; такі ножі-пили знайдено і в иньших частинах України, а через те заява д. Люби-Радзїмінського, що тип сей появляєть ся майже виключно в нашій країнї (себто в частинї західної Волинї) не зовсїм вірна. Докладні справоздання про свої роскопки (від 1876 до 1882 р.) д. Люба-Радзїміньский помістив у виданню краківської академії „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ (т. I—III i VI), тут-же дає лише характеристику роскопаних могил: для похорону вибирали ся підвисшені місця, небіжчика кладено на рівені землї, головою на захід, під голову підсипали білу глину, роблячи немов подушку коло трупа клали глиняну посудину і кремінне знарядє; особливо характерні для сих похоронів качалки або цилїндри, зроблені з тої-ж білої глини, кілька (5—6) таких качалок клали поперек на трупа; зверху над трупом насипала ся могила; тип людности часу сих могил — довгоголовий; признаки палення трупів дуже рідкі; один раз трапила ся плитова домовина, де боки домовини були зроблені з цегольного каміня і зверху прикриті такою-ж плитою; могили иноді стрічають ся в даній місцевости і дво-поверхні з подвійним похороном. На решті позволяємо собі завважати, що думка д. Люби-Радзїміньского буцїм-то і всї численні, не роскопані ще могили, що лежать межи р. Горинею і допливами її Вілїєю, повинні належати до камінного віка, виходить передчасною.

Докладністю і старанністю визначаєть ся велика статя С. Гамченка „Городище і могильники р. Корчеватый“ (ст. 89—137). Тут, як і в давнїйшій працї автора „Житомирскій Могильникъ“ (вид. в 1888 р.) з добросовістностю аж надто великою, зазначена кожда дрібниця, не пропущена нї одна прикмета, як при описї місцевостей і при роскопках могил та городища, так і при зводї та поясненню добутих відомостей. В сїй статї автор говорить про невеличкий закуток східного Полїся межи зіллянням рік Верхлужі і Бистріївки, перерізаний

крутою долиною ріки Корчоватий; місцевість ся горяна, і на ній розложені майже кругом села Видибор, Горбилїв, Торчин, Камінний Брод, Слипчицї та дві Корчівки; на сїм просторі дослїджено городище і три ґрупи могил, що автор зве слипчицькими могилами, торчинськими могилами і могилами в слипчицькім лїсї. Городище лежить на невисокім горбі, се земляне укріпленнє з заокругленими кутами, так що формою воно наближаєть ся до круга, обведене валом і ровом, зі сходу є в'їзд; як роскопувано городище, знайдено: поміст із зелїзної жужелицї і зелїзної болотяної руди, скалку з жорнового каменя, точило, скалку зі скляної обручки, зелїзний ножик, зелїзний перстінь, черепки з посудини, кусники цегли і скалку з кременя. Коло городища знайдено слїди давньої оселї, тут теж роскопувано і знайдено черепки з глиняної посудини, зелїзні цвяхи, кусники з червоного лупка, угілля і перегнилї кости зьвірів. У трьох ґрупах автор роскопав 14 могил (з 58-х); могили копуловаті, окружені рівчаками; похорони такі: в неглибокій ямі, иноді майже на поверхнї, кладено домовину з небіжчиком, що лежав головою на захід, домовину роблено з двох колод, випалених у серединї і покладених одна на одну; колоди збивали ся зелїзними цвяхами; небіжчика прикрашувано каблучками нависки і перстенями з лихого срібла, коло лївої руки його клали ножик і кремінь, в могильній ямі поза домовиною клали посудину; перед тим як класти домовину в могилу на днї її палено огнище; зверху насипала ся могила, на котрій по всїй імовірности відбувала ся тризна, на що вказують черепки й угілля, що знаходять ся в верхнїй верстві могили. В могилах бувають одинокі, подвійні і потрійні похорони. Крім сих могил роскопано ще одну-одиноку коло городища, що визначала ся своєю величиною; тут було знайдено 9 поверхів похоронів з 39-ма скелєтами, в перших двох поверхах небіжчиків ховано не в домовинах, і імовірно ті похорони пізнїйші, в инших же сїмох — в таких-же колодах-гробах, як і в инших могилах і з однаковою з останнїми культурою. На підставі річей, знайдених в могилах, городищу та оселї коло городища, автор вважає можливим зачислити всї ті памятки до одної епохи і робить деякі виводи; знахідка зелїзних річей дає право зачислити культуру до зелїзної епохи, та автор стараєть ся докладнїйше означити епоху і каже: „Знахідки знаряддя для домашнього ужитку, зробленого із кременя, доказують, що то був час, коли для оселї тілько почав ся зелїзний вік і що до останнього перейшли безпосередно з камяного“; теза ся вважаєть ся нам мало оправданою, при роскопках було знайдено всего один кремінний ніж (швидше пила), та знайдено його не коло скелєта, а в насипі кургана, далї знайдено ще кілька кремінних скалок, котрі, як каже сам автор, можна лише проблєматично уважати стрілами, ось і все; факти сї в порівняню

з иньшими дуже незначні, легко можуть бути випадковими, і робити, покладаючи ся на них, які небудь виводи про час оселї доволї небезпечно; в дальшому викладї автор, покладаючи ся на численні знахідки иньших річей і беручи на увагу анальоґічні знахідки иньших місць, зовсїм справедливо називає могилу р. Корчоватий словянською, зачисляє її до VII—IX ст. після Хр., а племя, що заселяло сю місцевість в ту епоху, вважає древлянським. До статї д. Гамченка додано карти, рисунки і таблиці помірів скелєтів та черепів (переважний тип — доліхоцефали).

Статя проф. Н. Петрова „Купятицкая икона Богородицы, въ связи съ древне-русскими энколпіонами“ (ст. 71—78) дотичить уже археольоґії великокняжого періода: купятицька ікона, що явила ся зразу в с. Купятичах, Пинського пов., Минської ґуб. і є тепер у Київсько-софійській катедрі, належить до числа мідяних складаних хрестів, що називають ся „энколпіонами“; росказавши історію купятицької ікони автор зупиняєть ся на виробі енколпіонів і описує кілька звісних йому типічних екземплярів; походженнє енколпіонів — византийське, потім і руські майстри переняли у византийських і вводили свої нові теми (напр. енколпіони з образами св. Бориса і Глїба); центром виробу був Київ і найближші йому місцевости, звідси хрести розповсюднені були, думаючи по знаходкам, в теперішнїх ґуберніях Київській, Волинській і Полтавській і почасти заходили в Люблинську ґуб., Бессарабію та країну Війська Донського, ширили ся і в бассейні р. Припети, до останнїх і належить хрест з образом Богородицї з Спасителем на лївій руцї, себто Одигитрії, що стали звати Купятицькою іконою Богородицї.

В невеличкій замітцї „Еще нѣсколько словъ о дрогичинскихъ пломбахъ“ (ст. 325—328) Н. Авенаріус робить деякі загальні виводи з поводу т. зв. дрогичинських пльомб, що наробили чимало розголосу в археольоґічнім сьвітї; на мілинї р. Зах. Буга, коло Дрогичина знайдено багато оловяних висячих печатей з ріжними знаками і навіть цїлими словами; для пояснення сих печатей пропонували ся ріжні теориї, та справа все ще лишаєть ся не зовсїм виясненою; в отсїй замітцї д. Авенаріус, що головно й поновив справу про дрогичинські печати, підняту в 1864 р. гр. Т. Тишкевичем і після того забуту, пропонує збирати відомости про знаходки подібних знаків в иньших місцях і рівнаючи дрогичинські печати межи собою, доходить до деяких позитивних виводів, а власне, здаючись на те, що на великій більшости пльомб букви словянські, доводить, що вони виробляли ся в межах Руси і потім, що

вони служили для привішування до документів, бо про се сьвідчить їх зверхня форма.

Зо статей про мову й письмо вкажемо на отсї.

Ол. Соболевский в статї „Особенности русскихъ переводовъ домонгольскаго періода“ (ст. 53—61) вказує на признаки, по яким можна розріжнити переклади з грецької на загальну церковно-словянську мову, зроблені на Руси від зроблених південними Словянами; в основу автор кладе словарний материял і признаки руських перекладів такі: 1) слова словянські з походження, зо спецпяльними значіннями: назви урядових осіб, монет, мір, ваг і віддалень, одежі й т. и., 2) слова, переняті руською мовою з иньших мов, між иньшим із грецької, з ріжними значіннями, як н. пр. тіунъ, шелкъ, плугъ, уксусъ, грамота, і 3) назви міст, народів і т. п., добре звісних Русинам і незвісних або малозвісних південним Словянам; на підставі таких відомостей автор у другій частинї своєї статї наводить цїлий ряд давних памяток, що їх уважає руськими перекладами до-монгольського періода.

Е. Карский в статї „Что такое древнее западно-русское нарѣчіе“ (ст. 62—70) наводить ріжні старі й новійші думки про те наріче, розбирає фонетичні прикмети як старого західно-руського наріча, так і теперішнього білоруського і доходить до виводу, що старе західно-руське наріче має особливі характерні риси, що визначають його яко самостійний орґанїзм, і риси ті не припадкові, а годять ся з прикметами білоруського наріча, що стало основою західно-руської мови, що прикмети білоруського наріча що до своєї старости майже не подають ся перед иньшими нарічами і в загалї вони не молодші XV ст., що в XIV—XV ст. західно-руське наріче було чистїйше як у XVI—XVII ст., коли воно взяло в себе масу польонїзмів і иньших чужих наростів, хоч і в ту епоху мова не втратила своєї індивідуальности, і що через усе те західно-руське наріче, котре можна назвати білоруською мовою, також інтересне для історії руської мови, як і „східно-руське“ наріче.

Г. Богуславський в статї „Волынскія рукописныя евангелія и апостолы“ (ст. 277—337) докладно описує вигляд 11-ти евангелий і 2-х апостолів XVI і початку XVII ст., що зберігли ся в ріжних церквах Волинї; до статї додано 5 знаменито зроблених красками і золотом заставок і частин тексту.

Нарештї згадаємо ще про статю П. Владимірова „Новыя данныя для изученія литературной дѣятельности князя Андрея Курбскаго“ (ст. 308—316), де автор зупиняєть ся на перекладї Курбського Симеона Метафраста, знайденому в збірнику XVI ст. московської синодальної бібліотеки, писаному письмом, що вживало ся на Українї, і про замітку його

„Рукопись „Апостола толковаго“ 1500 г., принадлежащая И. Л. Силину“ (ст. 323—324); апостол сей, західно-руського письма, має в кінцї післяслїве, де говорить ся, що він написаний в 1500 р.; післяслїве се автор вважає підробленим і доводить, що апостол зложений на підставі друкованого текста апостола Скорини 1525 р. *М. Кн.*

Мечиславъ Лехницкій — Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ нѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, К, 1896, с. 62+72.

Ся брошура, присьвячена „незабутнїй памяти Словянського Геродота — київського лїтописця Нестора в 840-у річницю його смерти“, подїляєть ся на дві половини: в першій автор дає „критичний огляд“ теориї про початок Словян, в другій подає власні гадки в сїй справі. Огляд автора одначе не зможе познайомити з питаннєм, бо тут обговорюють ся здебільшого перестарілі або лише дивоглядні виводи словянського імени, щож до власних виводів автора, то для прикладу вкажемо, що імя Словян він виводить з словянського село + вани = венди = ванти = анти, а слово слобода іде від село + бода, а се значить свободу, і з нього іде і Будда і буда, будник. Автор при тім дає уваги про словяньску кольонїзацию, сформованнє лехитської держави, звідки вийшли, виеміґрували наднїпрянські Поляне і ин. *М. Г.*

Исторія Переяславльской земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, монографія Василія Ляскоронскаго, К., 1897, с. 486+3+XIII+мапа.

Ще одна моноґрафія, присьвячена історії давній руській землї — князївству! Київ не перестає збогачувати ними історичну лїтературу: протягом трох останнїх років вийшло аж чотири такі моноґрафії, присьвячені Смоленщинї, Волини, Полаччинї, тепер черга прийшла на Переяславщину. Ся полуднева частина териториї Сївери не була занедбана: вона входила разом з иньшими сїверяньскими князївствами в круг моноґрафій проф. Багалїя й Голубовского, присьвячених Сїверщинї. Розуміеть ся, була пожадана і пісгя сього специяльна моноґрафія, яка-б виріжнила докладнїйше історичні прикмети Переяславщини, ті причини, що виріжнили її в осібне князївство й ті обставини, які й далї витворяли в нїй самостійне житє, бо власне бачимо, що Переяславщина богато в чім тримаєть ся цїлком противного напряму нїж Чернигівщина та Новгородщина

сіверська. Се була-б властива задача, яку повинний був би собі поставити кождий, хто-б узявсь за історию Переяславщини. Але се вже досить висока міра для оцїнки; мала-б чималу вартість і праця більш проста, що не задаючись ніякими задачами вищої катеґориї, поклала-б собі за мету: можливо повно зібрати, перевірити критично і й у певній системі розложити всї факти, які дають ріжнородні джерела для нашої землї-князївства.

В передмові автор обіцяє нам щось більше ніж такий безпретенсийний звід. Він каже, що старав ся „виясчити ті обставини, в яких розвивало ся суспільне житє краю і ті впливи, які мали при тім причини економічні, моральні й етноґрафічні... Студийованнє історичних явищ давало нам спроможність прослїдити, як за упадком торговлї й промислу в краю став відчуватись упадок і її полїтичної сили etc.“ (с. V). Розуміється, хто обзнайомлений хоч троха з тим скупим запасом фактів, що маємо для історії поодиноких наших земель, того можуть тільки здивовати сї претенсиональні заяви. Не диво, що автору не удалось відповісти докладно на поставлені ним широкі питання, але за ними він не зробив і того малого, що міг і повинний був би зробити.

Книжка складаєть ся з вісьмох роздїлів; перший (с. 10—79) присьвячений ґеоґрафічному огляду краю й присьвячений головно фізичній ґеоґрафії — ґеольоґічній будові, водї й лїсу; сей огляд — розуміється компілятивний — випав занадто многословно, автор занадто зайшов в загальні ґеольоґічні питання і деталї, маючи собі провідників в сїй справі в моноґрафіях Гурова (Геологическое описаніе Полтав. губ.) і Докучаєва (Наши степи); огляд рік випав теж занадто многословно; інтересне спостереженнє, що лїси були найбільше розвинені на границях землї, не переведено близше й не використано відповідно; рівнож автор не використав докладнїйше того материялу, який дають для залїсення старі мапи, ним студийовані — се було б інтересно, а то тепер автор здебільшого сумарично покликуєть ся на ті мапи. Означеннє териториї й границь Переяславщини коротке (с. 73—6), дуже поверховне, автор собі покликуєть ся попросту на попередні моноґрафії, не входячи в арґументацию, не наводячи фактів. З тимже занадто легким трактованнєм ріжних питань стрічаємось не раз і в загалї в сїм роздїлї, як і в цїлїй книжцї (напр. с. 53 про Снопород, с. 55 про турецькі назви в гідроґрафії etc.; деякі цитати можуть здивовати — напр. нотка 4 на с. 69 (про „турів або зубрів“ на Українї — Правительственный Вѣстникъ з 1896 р.).

Другий роздїл призначений на історию кольонїзациї (с. 80—116); автор старанно зібрав археольоґічний материял і зроблений ним перегляд має свою користь (с. 83—7), але огляд кольонїзациї в історичних часах

дуже недокладний, автор, видко, цїлком не обзнайомлений з богатьма з тих питань, про які говорить, відомости беруть ся з других рук (напр. для Кимериян цитуєть ся Сольовьйов, „Скитів більшість учених (Ґрімм, Берґман, Гільфердінґ (!)) уважають кочовниками арийського племени — с. 91; для ґотської справи автору служать джерелом Соловйов, Бестужев Рюмін, Арцибашев (с. 102), подібне з Гуннами і Аварами (с. 104—5). На с. 112 автор цитує в текстї Карамзина, що виводив Сїверу з Болгарии, без жадних застережень, а на с. 114 читаємо без найменьшої арґументациї, без цитат, що давнїйші Роксолани у Арабів вже стають Руссами (с. 114). Конвенциональне значінне скитського типу в археольоґії зовсїм не пояснене у автора, і він собі без всяких застережень і пояснень наводить „характерні ознаки скитського житя“ з „скитських“ могил (с. 93).

Було-б невдячною працею вичисляти всї похибки в фактах, в методї, в формальній сторонї працї. В III роздїлї (с. 117—20) автор займаєть ся словянською кольонїзациєю в Переяславщинї; найбільш нове тут — археольоґічний материял; звід його користний, хоч подїл, який автор зробив між „скитським“ і словянським археольоґічним материялом, ледви чи міг би кого задоволити, і материял сей подано без всякої системи. Далї автор вичисляє переяславські городища (с. 137—151), а потім переглядає історичну топоґрафію; факти зведено досить повно, хоч по працях Максимовича і Голубовского (Печенѣги) тут не багато можна було сказати нового; не одно могло-б бути сказано коротше, перенесено з текста в нотки, інакше арґументовано, але ся незручність в визисканню й роскладу материялу повторяєть ся і в иньших роздїлах.

Роздїл четвертий — промисел і торговля (с. 202—267); головна хиба, що автор зберає тут відомости не з самої Переяславщини зазначеного часу, а і взагалї з давньої України і з пізнїйших часів, при тім є й похибки, і перестарілі відомости (напр. на с. 242—3), несподївані виводи (напр. на с. 250 — „незвичайно щасливе положеннє“ Переяславського князївства що до торговельних дорог).

Роздїли V—VII (с. 278—448) присьвячені зверхнїй, полїтичній історичній, оповідженний дуже поверховно, без виріжнення важнїйшого з поміж другорядного, при чім специяльно переяславська історния часто губить ся серед оповідання про Подніпровє взагалї, не кажучи вже, що ті питання, які тут насувають ся і які я вище зазначив, не знаходимо відповіди.

„Подаючи в їх порядку подїй в полудневій Руси при кінцї XII ст., мусимо доторкнутись (коснуть ся) питання: хто сидїв князем в Переяславі, або кому належала ся земля по смерти Володимира Глїбовича (с. 431) — ся фраза може бути характерним прикладом, як автор трактує історию

Переяславщини; а от взірець стиля: „Часті напади Половців на Переяславську землю примусили її правителів попіклувати ся про можливо ліпше уфортифіковаине її головного міста — Переяславля. Дійсно в сей період збудовано наоколо міста сильні стіни, а в середині — камяні будинки, церкви і ин. Особливо діяльно піклувалось коло прикрашения й уфортифікования Переяславля духовенство: 1090 р. докінчено й посьвящено церкву св. Михайла...“ (с. 301).

Ще слабша остання глава (с. 449—486) — про суспільний устрій і побут: факти взяті без ріжниці й з Переяславщини й з поза неї, є богато довільного, хибного. Слїдами „громадсько-вічевого устрою“ виступають громадські землї XVIII в. цехи, бої навкулачки! (с. 466); в укладах на Переяслав автор бачить доказ „широкого розвою“ земського елемента (с. 452). Віче мало під собою суд і адміністрацию, доказ: переяславський тисяцький (іменований князем) брав участь в редакциї Мономахового закона про відсотки (с. 455—6) etc.

Я певний, що книга д. Л. і в теперішнім своїм видї не буде безкористна; але ся користь не відповідає масї довголїтньої працї, вложеної в сю книжку. Скільки знаємо, д. Ляскоронський вперше отсе виступив з більшою працею, хоч досить давно працює в українській історії й археольоґії; цїнячи в нїм відданого науцї й пильного робітника, не можемо не побажати щиро, аби він увільнивсь від тих методольоґічних браків, що були піднесені вище, й обдаровав нашу науку глубше й основнїйше проробленими працями. *М. Грушевський.*

Хр. Лопаревъ — Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русской письменности (Журналъ Мин. Народ. Просвѣщенія, 1897, VI, с. 406—420).

Під сим титулом д. Лопарьов подає три замітки. Перша вимазує з числа давних руських пилїґримів Попа Леонтия, згаданого в Подорожи Добринї Ядрейковича: д. Л. доводить, що треба замісь „попъ Русинъ“ читати „попъ Прусинъ“, себто з малоазийської Пруси (теп. Бруси). Доводи автора, як на мій погляд, не вистають на те, аби довести, що тут справдї треба прийняти того „Прусина“, але вистають на те, щоб поставити знак запитання коло того руського пилїґріма.

В другій замітцї автор доводить, що про Григория, згаданого в посланії Клима Смолятича, нема нїякого натяку, мов би він був прирожденним Смолянином, і звязує його з печерським чудотворцем Григорием. Одначе нема нїякого натяку й на те, щоб Григорий був Киянином, а противставленнє Григорию учених Киян навіть промовляло-б проти сїєї гадки. Інтересне толкованнє неясних слів Посланія про

київських книжників, що можуть „рещи алфу не реку на 100 или 200 или 300, — и 400, а виту также“, що тут говорить ся про знанє по кілька соток грецьких слів на кожду букву альфабету, — об'ясненнє дуже дотепне, але з ним трудно погодити слова про Григория, що він знав „алфу и виту, подобно и всю 24 словесъ грамоту“ — щоб воно значило тодї?

В третій замітцї автор застановляєть ся над погодженнєм новгородської звістки про приїзд в Новгород в 1186 р. цїсаря Олексїя з византийською звісткою про перебуваннє на Руси в 1183—4 р. принца Олексїя Комнена, внука Мануїла, і доводить, як і треба, що згаданий в Новгородській лїтописи цїсар був в дїйсности тим принцом. *М. Г.*

Древне-русскій приходъ (Краткій очеркъ церковно-приходской жизни въ восточной Россіи до XVIII в. и въ Западной Россіи до XVII в.) А. Папкова, 1897.

Нарис, заголовок котрого ми власне виписали, друкував ся в 2, 3 і 4 прах за сей рік „Богословского Вѣстника“, що видає ся при Моск. Духовной Академіи. Се не перша праця д. Папкова. Він написав розвідку „Церковныя Братства“, видану в 1893 р. і нарис п. з. „Эпоха преобразованія западно-русскихъ церковныхъ братствъ (1586—1700 г.), що друкує ся тепер у названім висше журналї.

Сї працї показують, що автор інтересує ся парохіяльним житєм із того його боку, що доси оброблений мало, можна сказати, майже зовсїм не оброблений в церковно-історичній науцї: ми розуміємо церковно-громадський елємент, той елємент, іґнорованє котрого тепер викликує ненормальні появи в житю і примушує нарід творити свої форми релїґійно-громадського житя. Через те нарис д. Папкова має безперечне право на увагу з боку всякого інтелїґентного чоловіка, що інтересує ся громадсько-побутовим ладом народного житя, в його минулому.

Подаємо коротко самий зміст нарису.

Жерело, звідки взято взірцї для заснованя всяких добровільних суспільних спілок, а значить і братських церковних, то „вільна“ громада. Ще в поганські часи житя Славян (балтийських) вона завела суспільну добродїйність (годованє „божаків“, себто бідних — ст. 1—4). З появою християнства громадські основи творять парафію, дїяльність котрої дуже широка і многобічня. Парафіяне самі будують церкви й манастирі (ст. 4—8), відділяють кусники ґрунтів на користь їм і на удержанє служби (8—10), вибирають духовних, уставляючи обопільні відносини „порядними записями“ (10—11), для відповідної управи

вибирають зпоміж себе довірених людей для орудованя парафіяльними справами (12—16). Природно, що парафія стає юридично-признаною адмінїстрацийною одиницею, до котрої приладжують ся певні функциї державної управи (16—18). В серединї ся церковно-адмінїстрацийна громада показує ще більшу здатність жити і робити. При станових (головних) церквах на цвинтарях устроюють ся „трапези“ або „схожі хати“. Сюди сходять ся селяне в неділї для сьвітських обрад і постанов не лише по церковним, але й по горожанським справам; сюди поспішає кожне скривджене з жалобою народови, аби сказати про насильства, притиски і неправди (трапезні появи — ст. 18—21).

Коло церкви ґрупує ся і старо-руська добродійність: шпиталї, „келиї для убогих“, убогі доми для підкинених дїтей; тут же є й народний банк — церковна каса, з котрої церковні старости з громадського дозволу видають позики без лихви. Про характер добродійности найкрасше сьвідчать „скудельницѣ“, себто окремі цвинтарі для подорожних і тих, що скінчили житє не своєю смертю. На ті цвинтарі в певні дни йдуть набожні люде з домовинами, одїжю і сорочками для мертвих, а з найблизших церков і манастирів — процесиї, і тут на „скудельницях“, відправляють загальну панахиду по сих бідних людях (31—25).

Серед такої многосторонної дїяльности чимало уваги дають і піклованню про письменність і осьвіту (26—42).

За тим автор показує звичаї й порядки, що були на громадських празниках і пирах, як: складкові пири (42—47) і самосуд братства (47—49). 60—77 ст. свого нарису він посьвячує оглядови західно-руських братств.

Іще в XII ст. в західнїй Руси, по сьвідоцтву Іпат. лїтописи, істнують при церквах спілки, або братчини, що в пізнїйших, XIII—XV ст., історичних документах називають ся „медовими братствами“ (ст. 60). При них засновують ся, — як і в східнїй Руси, — ріжні добродійні заклади (61). В порівнаню з східною Русию сьвітські люде тут користують ся в ширших розмірах правом вибору епископів, сьвящеників і иньших членів церковної служби (61—63). Найкрасша ілюстрация широкого розвитку громадських основ у західнїй Руси — братства Литви, Волинї й Ґаличини (тут автор росказує дуже коротко і далеко недокладно історию братств (64—77).

Отсе зміст нарису. Для поясненя того значіня, яке повинен був би мати нарис і яке сам автор бажав подати йому, треба виясняти цїль його. Се, на рештї, зовсїм не важко, бо автор у „додатку“ ясно формулує її. „Отся історична розвідка — каже він — іде до доказу того факту, що руські громадські основи, а не маґдебурське право, як ду-

мають декотрі, було підвалиною для заведеня скрізь на Руси церковних братств“ (ст. 78). Та треба завважати, що автор зовсім даремно допускає таку непотрібну отвертість з читачом. Дїло в тім, що коли розглядати нарис власне з погляду цїли, до котрої він іде, то виходить дуже некористне для нарису вражінє: нарис у своїй будові показує свого рода льоґічну шараду. Більшу половину його автор уживає на те, аби доказати, що „в глибоку давнину братства істнували в землях Новгородських, Псковських, Московських, Полоцьких, у містах Владимирі, Угличу, Ярославлю, в сїльськім побутї тай у городян Білозерської країни, в країнї Онєзькій, у городян Устюзьких, у волостях Двінських і т. д. (55—56).“ І після того автор відразу переходить до істориї західних братств. Чути прогалину, скок. Сполукою для автора служить тотожність громадських основ парафіяльного житя в західнїй і східнїй Руси. Та тодї треба було довести сю тотожність фактами. Атже-ж годї робити так, як се робить д Папков. Науковий метод вимагає вказати хоч один, два, три факти, з котрих воно само собою виходило би. Се раз. А друге, трактувати церковно-парафіяльне житє за XI—XVII ст. в обох половинах Руси так, немов би громада росла й розвивала ся при зовсім тотожних історичних умовах — се значить росходити ся з історичною правдою. Ся тотожність церковно парафіяльного житя могла бути лише в домонґольський і почасти в монґольський період. А потім житє в Моск. і Литовській Руси йде в протиних напрямках. У Московській Руси з настанєм у Москві полїтичного центра, громадська самоуправа в границях сїльської громади росте, обороняє ся правительством з певних адміністративних і фіскальних мотивів (як відомо, саму громадську орґанізацию великоросийську виводили з державного впливу). В Литовській же Руси розвиток боярського стану давить громаду, так що в XVI ст. „вони вже стїснені в границях стін міських і показують иноді або слабі слїди давнїйшої спільности з землею або лише далеку згадку про неї (Арх. Юго-Зап. Вс. ч. V, т. 1, Антонович, 14—15 ст.). Природно, що коли громадська основа „все більше й більше тїснена военним станом, віддаляла ся від маси селянства і ставала міщанським станом, тодї переміняла ся внутрішня самоуправа і самосуд громади“ (Ibidem, ст. 22).

Далї автор ототожнює парафію східної і північної Руси з західно-руськими братствами. Але се не одно й те саме. Перша — поява споконвічна, первісна, другі — новійша (ми маємо на оцї ті братства, про котрі росказує д. Папков на ст. 64—77, а не давні братчини)[1]). Відносини між ними — відносини рода і відміни. Членами братств могли бути не всї парафіяне. З уставної грамоти, даної „кушнірському“ брат-

[1]) Річ се суперечна. *Ред.*

ству, видно, що можна було записати ся членом братства і, на бажанє, виписати ся з нього, що можна було „вкупити ся“ в братство навіть на один день. „Есть ли бы которий шляхтич, або дворянинъ а иншый обчый человѣк, невписанный до того братства их, пришол, хотечи братскую бесѣду межы ними мѣти и на день ку трунку их братскому ся вкупити... таковый не маеть мѣстцемъ изгоржати...“ (Акты относ. къ истор. Южн. и Зап. Россіи т. I, N. 102, ст. 1539).

Безперечно, що братства при своїм повстаню не творили ніяких нових юридичних і побутових норм, а користували ся набутими від минулих століть, покористували ся тим, що перше було добром усієї парафії, всього селянства. Але сієї звязи, сього спадку побутових норм житя і правових народних поглядів і не поясняє нарис д. Папкова.

Великою хибою, що проходить увесь нарис, — що невитримано історичного метода викладу, що вимагає докладности й острої консеквенциї в роскладі материялу, і коли-б автор розглядав житє церковної громади по періодам, то вірнійше осьвітив би її прояви. Особливо важний в сїй справі період до-монґольський, котрого по нарисови нема. Сказавши про те, як громадські основи виробили у Славян поганські суспільні празники і добродійність, він зараз після того, під рубрикою „Заснованє парафії в епоху християнську“, каже: „під впливом християнства увесь давнїй руський побут повинен був переродити ся. Храм Божий, як дім загальної молитви, притяг до себе всї суспільні сили; він виробив „парафію“, себто таку морально-настроєну суспільну одиницю, міцнїйше котрої не може бути серед людської суспільности, що вважає заспокоєнє релїґійно-церковних потреб найголовнїйшою своєю справою“ (ст. 4 - 5).

Очевидно, що автор перескочив бодай через ціле столїтє. В результатї вийшло, що, раз він зовсїм не пояснив, як засновували ся у нас на Руси парафії, друге, надто ідеальними представив відносини громад до християнства в першу епоху його на Руси і, третє, нарештї, дуже слабо осьвітив земське значінє старо-руської церкви. Для перевірки наших слів, ми наведемо невеличкі справки по всїм трьом пунктам.

З виписаної нами тиради, навіть при міцно розвитій фантазиї важко взяти відомости для того, аби уявити собі образ повстаня парафій. І якби читач заінтересував ся, то йому можна порадити обернути ся до працї Знаменського „Приходское духовенство на Руси (Прав. Обозр. 1866, т. I). З нього читач побачить, що цвинтарі, громади видавали з себе кольонії, по тодїшньому -- виставки; що побільшаючи ся через кольонїзацию і багатїючи, громада виробила свою волость і будувала церкви, бо без церковної самостійности горожанська була не повна і не мати у себе церкви значило чути себе ще не досить повнокровною громадою; що

виставка посилала від усієї громади чолобитну з громадськими післанцями до єпископа, просячи його віддїлити їх церкву від старої (станової) церкви, і що після згоди єпископа виставка вважала ся самостійною парафією[1]).

Ми згадали, що автор з'ідеалїзував первісні відносини громади до християнства. Він думає, що як тілько появило ся християнство на Руси, то зараз-же притягло до себе всї суспільні сили і „виробило міцну морально-настроєну одиницю парафію". Се не зовсїм так. Говорити про християнський моральний настрій руського народу можна тілько, нехай від часу татарського ярма. А до того, себто цїлих $1^1/_2$ ст. можна назвати періодом християнїзованя — нехай вільно буде так виразити ся — народу. Коли й можна в той період говорити про моральний настрій, то вже зовсїм не народу, а окремих людей і при тому здебільшого з висших кляс. З історії видно, що при суспільних народних злиднях, як голоди 1024, 1070 р., поганські основи дають себе чути, що волхви виступають доволї сьміливо на сцену, проповідуючи, немов би причиною недостатку є жінки, що ховають у собі достаток. У лїтописи (Лавр. сп.) під 1070 р. читаємо: „бывши скудости в Ростовстѣй области, встаста два волхва от Ярославля, глаголюще, яковѣ свѣвѣ, кто обилье держит, и поидоша по Волзѣ. Кдѣ придут в погостѣ, туже нарицаху лучшіѣ жены, глаголюще, яко си жито держат, а си мед, а си рыбы, а си скору. И привожаху к нима сестры своя, матере и жены своя; она же в мечтѣ прорѣзавше за плечем, вынимаста любо жито, любо рыбу, и убивашета многы жены".

Дальше, правила митрополита Кирила II (1246—1280 р.) і особливо митрополита Максима (1283—1308 р.) дуже пророчисто кажуть, що нарід навіть у кінцї XIII ст. ще не приняв християнських ідей. Пости не держано, дружив ся нарід поза церквою і без благословенства сьвященника, „по господскому приказанію, по мірскому приговору".

Нам лишає ся ще навести справку про земське значінє старо-руської церкви, котрим вона так різко визначає ся від сучасної бюрократичної. Діло в тім, що християнство при своїй появі застало на Руси в значній мірі розвиту громаду. Лад її був не чисто-юридичний, договорний, а релїґійно моральний, братський, де зовсїм зіллялї з собою і право і мораль. Через те суд громади, його догляд і власть розтягали ся на все житє кождого члена не тілько суспільне, але й приватне, на всю його моральну поведїнку, бо по давньому погляду неправий вчинок одного члена наводив гнів богів на всю громаду. Природно, що церква покористувала ся сим ладом для морального вихованя народу і через те

[1]) Се оперто на фактах з Великоросиї. *Ред.*

не руйновала громаду, але сама ввійшла в неї як нова моральна сила, перебравши від неї земський характер. Отся поява руського народного житя незвичайно важна по свойому значіню і вияснити її як слїд, треба би найперше. Нею поясняє ся, як руський нарід із поганського перероджував ся в християнський. Юридичні акти сьвідчать, що громади накладали на своїх членів обовязки морального характера — не красти, злодійським манатєм не промишляти, по ночах не волочити ся, не пити (цїкаво, що такий-же характер свобідного громадського самодісціплїнованя став основою устава Львівського братства. Див. Педагогія древ. братскихъ школъ въ Труд. Кіев. Д. Акад. 1870 г., VII, IX). Ним, земським характером, поясняє ся апокріфічний напрямок духовної просьвіти старої Руси і питомий склад народного релїґійного житя. Ним поясняє ся, нарештї і боротьба українських братств проти католицького впливу. Тут земство виступило навіть проти своєї єрархії, що встигла ополячити ся, і винесло православіє певно на своїх плечах.

Але, невважаючи на все висше виложене, по правдї треба сказати, що крім показаних прогалин, нарис д. Папкова має чимало безперечних заслуг. Із них найголовнїйші — повне знанє лїтератури справи; живість викладу. Пройнятий пошаною до громадських основ народного права, автор з любовю стежить затим, як ті основи викликають до житя і творять такі дуже гуманні суспільні заклади, як келиї для убогих, божі доми для нешлюбних, скудельницї, дешевий кредит для заплати державних і земських податків. Він прекрасно показує на прикладї церковно-парафіяльного житя, як громадські основи — свобода особи, зрівноважена в громадї, права самоуправи й самосуда — розвивають смак і інтерес до суспільного житя, обставляють умовами здоровий, нормальний, народний розвиток, не калїчений нїякими зверхними quasi-гуманними силуванями, що в основі своїй ховають найбільше лихо — насильство особи і непризнанє її моральної доспілости, так пророчисто доказаної всею минулою историєю. *І. Р.*

Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie, przez X. Jana Fiałka (Kwartalnik historyczny, 1896, c. 487—521, 1897, c. 1—63).

Під сим заголовком подав д. Фіялек простору студию в орґанї львівського історичного товариства з нагоди 300-лїтнього обходу унії. На вступі треба зробити авторови закид, що не використовував докладно лїтератури, згадаєм: „О началѣ Галицкой и Литовской митрополіи и о первыхъ тамошнихъ митрополитахъ по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка“, А. Павлова, Москва 1894 і „Галицкая митрополія, цер-

ковно-историческое изслѣдованіе И. Д. Тихомирова, Спб., 1895, їх не використав автор, хоч вони дотикають тої самої теми, яку собі поставив д. Фіялек. Рівнож годить ся зазначити, що автор не завсїгди стоїть на становищи обєктивного історика, але часто-густо представляє річ зі становища латинського сьвященника. Свої виводи опер д. Фіялек головно на офіцияльних документах царгородського патриярхату і праци нїмця Гельцера п. з. „Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen“ (Zeitschrift für Kirchengeschichte XIII, 1892). Се загальні замітки, а тепер перейдім до подробиць.

На вступі подає автор реєстр епископств, що належали до київської митрополії, на підставі урядових документів царгородської церкви з другої половини XIII ст. Потім переходить д Фіялек до заложеня галицької митрополії і присьвячує сему питаню цїлий роздїл. Початок заложеня митрополії в Галичи кладе д. Фіялек на 1303 р. В тім отже годить ся він цїлковито з проф. Павловим і д. Тіхоміровим; сей останнїй кладе дату основаня гал. митроп. на 1302—1303 р. Новійша історіоґрафія відсунула сю дату на початок XIV ст. і як, бачимо, автор пішов за тим напрямом, коли противно попередні історики, що займали ся сим предметом були сеї гадки, що митрополію в Галичи засновано значно пізнїйше. Відомости про галицьку єрархію з часів заснованя бере автор з грамоти Казимира Великого до царгородського патриярха р. 1370 в справі відновленя митрополії в Галичи і уважає сей реєстр митрополїтів за цїлком певний. Першим митрополїтом в Галичи — в сїм реєстрі — був Нифонт, другим Петро. Сего Петра відріжняє д. Фіялек від київського митрополїта того самого імени і уважає їх за дві цїлком окремі особи. Проф. Павлов противно є тої гадки, що ігумен Петро, котрого вислав князь Юрий до Царгороду за благословенєм на митрополїта, став найперше галицьким, а через якийсь час й київським та усієї Руси. По Петрі наступає Гавриїл, а потім Теодор. За перших сих митрополїтів в Галичи крім імен майже нїчого не знаємо. За заходами сучасного московського митрополїта Теогноста попав галицький митрополїт в залежність від него, а в 1347 р. знесено галицьку митрополію офіцияльно і прилучено до київської.

Небезпечнїйшою суперницею Москви на церковному поли була Литва, що також бажала за всяку цїну добути собі окрему митрополію. Що до часу заснованя литовської митрополії, то д. Фіялек іде слїдом Гельцера і годить ся на рік 1300, який подає записка з XV столїтя. Вправдї — доказує автор — всї иньші рукописи Андронїкового катальоґу грецьких епископств подають згідно рік 6800, себто 1292 р. по Хр., але з огляду, що патриярхом в той час не був іще Іоан XIII Ґлїка, котрого называють без виїмки всї записки, лише Атаназий — 1289—1293,

вдруге 1302—1309, а між тим (1294—1302) Іоан XII, проте більше імовірности має за собою прийняте помилки писарів в даті, як в переписаню цїлком иньшого імени патрияpха. З'ідентифіковане Іоана XII і Іоана XIII Ґліки походить на думку автора з сеї причини, що перші звістки про литовських митрополїтів маємо доперва з часів сього останного патрияpха. Проф. Павлов навпаки доказує в своїй праци, що митрополїю на Литві засновано таки за патрияpхованя Іоана Ґліки (1315—1320). За рік заснованя сеї митрополії вважає він рік 1317, бо маємо звістку, що сього року був у Царгородї литовський митрополїт. Про сього першого литовського митрополїта та про долю самої митрополії в найблизшім часї по її початку не відомо нам нїчо, а маємо лише звістки про Теофіла, що його усунув московський митрополїт Теогност і до смерти Теоґноста († 1353 р.) литовська митрополїя майже не істнувала.

Оповівши історию Теодорита, автор переходить до історії змагань Литовських князїв і заснования осібної митрополії для їх земель після того, як митрополїти від часу свого фактичного переселеня в Моску стали попирати полїтику московських князїв і в тій цїли використували своє становище.

На домаганя Ольґерда висьвятив патрияpх Філотей в р. 1354 для литовської Руси на митрополїта Романа, не зважаючи на Алексїя тільки що поставленого ним на митрополїта київського і цїлої Руси. Між новими митрополїтами повстав зараз спір про Київ, бо хто мав його в своїх руках, той уважавсь митрополїтом цїлої Руси. Сему змаганю обох митрополїтів про границї своїх митрополїй положив кінець в р. 1355 патрияpший синод признавши Алексїя митрополїтом київським і цїлої Руси, а до литовської митрополії прилучено ще пять епархий скасованої недавно галицької митрополії. Проф. Павлов є тої гадки, що Романови дістав ся лише Володимир, Луцк і Холм. Заохочений сим успіхом забажав Роман загорнути ще й Київ та Брянськ під свою власть і сю останну епархию признав йому навіть патрияpх. Та смерть Романа в р. 1362 закінчила спори, а Алексїєви удало ся привернути єдність митрополії. Але могучий Ольґерд хотів доконче увільнити ся від залежности в церковних справах від Москви і позбути ся від її впливу. По пятнайцятилїтних його заходах висьвячено в Царгородї ще за житя Алексїя в р. 1376. Киприяна на митрополїта київського і цїлої Руси з правом наступства по Алексїю. По смерти Алексїя дійсно став Киприян митрополїтом цїлої Руси, переніс ся до Москви і литовська митрополїя знову втратила фактично свою самостійність.

За прикладом Литви пішла й Польща; вона рівно-ж бажала мати у себе свого митрополїта. Се відновлене галицької митрополії перевів

в дійсність польський король Казимир, з тих самих причин, що й Литва. Він звертає ся до патриярха і ставить сю квестию від разу на вістрю меча: або Галичина дістане окремого митрополита, або він наверне Русинів на латинство. Патриярх був отже приневолений вдоволити оправданому бажаню короля і висьвятити его кандидата Антонія. Так в р. 1371 одержала галицька Русь свого митрополита, котрому дістали ся холмське, туровське, перемишльське і володимирське епископства. Однак відновлене галицької митрополії і діяльність Антонія не були милі сучасному папі, що бажав сю частину Руси загорнути для себе. Ворожі руській церкві змагання латинників проявляють ся в часї угорського панованя по смерти Казимира. Про митрополита Антонїя з виїмкою звістки з р. 1375 та що его діяльність була дуже хосенна, не знаємо більше нічого, але мабуть жив він іще в р. 1391, бо в тім роцї дістав монах Симеон припоручене з Царгорода, аби по смерти галицького пастиря обняв заряд церкви. По Антонію рекомендовав король Ягайло зі своєї сторони луцького епископа Івана на митрополита. Хоч королївський кандидат, завдяки заходам Киприяна, не одержав патриаршого благословеня, але в дійсности кермував він до р. 1397 справами галицької митрополії. Патриярх не зносив митрополії в Галичинї, але й не допустив до її обсадженя з огляду на Киприяна, бо до него з початку яко до литовського митрополита належали й галицькі епархиї, а також з огляду на великого князя литовського, що грозив зірванєм звязи руської церкви з Царгородом. Таким робом галицька митрополія не лише стратила свою самостійність, а навіть до 1593 р. не мала власного епископа.

Вкінци обговорює автор остатній розділ київської митрополії в XV ст. та тогочасні епископства на Руси і Литві. Киприян був першим митролитом „київсько-галицьким і всея Руси“ на гадку д. Фіялка (пр. проф. Павлов дійшов до иньших виводів в своїй працї), але заразом останнїм митрополитом „київсько-московським і всея Руси“. Справдї можна позавидїти Киприянови енерґії та зручности, що з'умів получити під своєю зверхностию цїлу Русь і рівночасно згодитись з трома володарями. Треба однак єму признати, що дбав про добро церкви і свою паству та совісно сповняв свої обовязки. Добрі відносини між Киприяном та Витовтом пояснює д. Фіялек нахилом першого до унії на підставі листу патриярха в сїй справі до Киприяна і короля Ягайла, але ся гадка дуже проблєматичної вартости.

Початок змагань Польщі до церковної унії кладе автор цїлком справедливо на рік полїтичної унії Польщі з Литвою себто на рік 1386. Польща вставила сю точку до своєї проґрами і від сего часу прямувала вона консеквентно до витиченої мети. Одначе заходи Ягайла в справі унії не мали бажаного успіху у патриярха.

За наслїдника Кипрняна Фотия привернув вел. кн. Витовт литовську митрополїю до житя, а митрополїтом став Григорий Цамвлак. Григория висьвятили місцеві митрополїти самі без затвердженя патриярха і цїсаря. В тім часї належали до литовської митрополїї отсї епархиї: полоцька, чернигівська, луцька, володимирська, перемиська, смоленська, холмська і туровська, а митрополича столиця була в Київі. В факті вибору митрополита самими епископами добачує д. Фіялек крок в перед до унїї, але-ж самі сї епископи виразно застерігають ся від подібних інсинуаций, а навпаки потверджують свою єдність з грецькою церквою. На бажанє Витовта і польського короля їздив Цамвлак в справі унїї на Констанцький собор, але місия ся не повела ся, бо в той час в самій латинській церкві був розстрій. На другий рік по смерти Цамвлака († 1419 р.) утратила литовська митрополія самостійність, бо вел. кн. литовський погодив ся з Фотием і сей правив нею до смерти († 1431).

Змаганя литовських князїв до унїї знайшли, по думцї д. Ф., попертє в Царгородї, де панував Іван VII (VIII) (1425—1448), приклонник унїї. Там висвячено отже Гарасима, кандидата кн. Свидригайла, а по єго смерти накинено Ізидора. Ізидор публично приняв унїю, але за те утратив свою митрополїю Московські епископи висьвятили в 1448 на митрополита Йону, і його признав митрополитом і кор. Казимир. Короткими увагами про се кінчить свою працю автор. *П. Р.*

Полное собраніе русскихъ лѣтописей изданное по высочайшему повелѣнію археографическою коммиссіею, т. XI — лѣтописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью, Спб., 1897, VII + 254, 4°.

Сей том обіймає роки 1362—1424, текст виданий на підставі тих самих кодексів, що й два попередні томи, з додатком кодекса т. зв. Древняго Лѣтописца (XVII в.), виданого при кінцї XVIII в., його ужито до рецензиї й доповнення текста збірника. Метод видання звістний з попереднїх томів; можна тільки пожаловати, що виданнє посуваєть ся так помалу: попереднїй том вийшов ще 1885 р., а для закінчення сього збірника (вже неприступного в його давнїм виданню з р. 1767—92) ще треба буде кілька томів. *М. Г.*

Collectanea ex archivo collegii juridici — Archiwum komisyi prawniczej, t. V, Краків, 1897, с. 574.

Сей новий том Архива правничої комісиї Краківської Академії наук містить в собі кілька осібних документів або збірок; для нас більш інтересними можуть бути: поданий Б. Уляновским звід польських правних актів з XV в. (Najdawniejszy układ systematyczny prawa polskiego),

далї видрукована ним „Самбірська комісия“ — акт, уложений комісарами, висланими 1698 р. для вислїдженя причин, чому самбірська економія дає малї доходи коронному скарбу; тут є дещо інтересне з історично-побутового погляду. З передмови довідуємось, що сей акт автор виняв із збірки Львівського унїверситету, він заповідає дальші студиї над Самбірською економією, та дивно, що вичисляючи видане досї для істориї сієї економії, очевидно не знає анї ревізиї 1566 р., виданої в I томі Жерел до історії України-Руси, анї цікавих витягів з інвентаря 1568 р., поданих проф. Лінниченком в його звістній працї з внутрішньої історії Галичини XV в., не кажучи за незмірно важні матеріяли в російських архивах. Далї зазначимо: акти до судівництва по нїмецькому праву XV в. з Люблина і найдавнїйшу судову книгу мійського суду в Бечу (1398 р.), подані тимже д. Уляновським. Др. Рольни подав такси 1633 року на чужоземські товари, їх дві: перша — краківська обіймає товари „венецькі, ґенуезькі, фльоренські, лукські, сукна, річи шкотські і крамарські, швабські полотна“, металїчні вироби і вина, друга — львівська — східнї товари: „турецькі і волоські“. Обидві такси дуже інтересні для історії культури і побуту; краківська видана за тогочасним друком, львівська — з актів Львівського краєвого архива; зауважу ще, що в числї львівських комісарів бачимо і Адама Киселя, подкомория чернигівського.

М. Г.

Акты, издаваемые Виленскою Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, т. XXI: Акты Гродненскаго земскаго суда, Вильно, 1894, ст. XXIII+418, 4°; т. XXII: Акты Слонимскаго земскаго суда, 1895, ст. LXIV+471; т. XXIII: Акты Холмскаго земскаго суда, 1896, ст. CCXIV + 399 + 2 табл.

У XXI-ому томі Виленських актів видані цілком три актові книги Гродненського земського суда, за час від 1555 до 1588 рр. і таким робом сей том продовжує XVII т. тихже „Актів“, виданого у 1890 р. що містить три перші що до часу актові книги Гродненського замкового суда (1539—1548 рр.). Виданє актів таким способом, як се зроблено в згаданім висше томі, і як найчастійше практикує ся Виленською Археоґрафічною Комісиєю, т. є. печатанє цілком актових і иньших книг, що зберігають ся в Виленськім Центральнім Архіві, доволї наручно Комісиї; такий спосіб виданя простійший і лекший в порівнаню до того, який практикує ся н. пр. Київською археоґрафічною комісиєю, де акти добирають ся в певній системі й порядку і вибирають ся не лише з ріжних актових книг одного архива, але з ріжних бібліотек і архівів. А про те і сей виленський спосіб виданя має свою вагу, бо дає цілу купу всяких документів, що належать до певного місця й часу.

Безперечно, записи земського суда за чотири роки, маючи чимало ріжнородности по свойому змісту, можуть дати ясний образ побуту тодїшньої литовсько-руської суспільности, її звичаїв і обичаїв, її складових частин; можуть, нарештї, дати понятє про юридичні відносини й погляди того часу, про саму судову процедуру й т. п. Тут, у виданих актах, історик найде подробицї для історичного образа, подробицї побуту суспільного і домашнього, — без ясної уяви котрих не можливе і ясне розумінє історичних подій. Тут, серед многоти ріжних актів, иноді навіть нікчемних по змісту, може найти інтересний материял і юрист-історик, і археольоґ, і фільольоґ.

У переднім слові до актів XXI т. поміщена статя Ф. Добрянського, де поясняє ся декотрі риси суспільного побуту Литви в XVI ст., на скільки вони відбили ся в документах тому Актів, що ми розглядаємо. Автор показує суспільний і правний стан ріжних ґруп тодїшньої суспільности — бояр, землян, Татар, Жидів. Бояре, н. пр. що були колись в Руси західній і східній наблизшими княжими порадниками, чинили висшу упривілєовану туземну клясу в Західній Руси й Литві, в XVI ст. під впливом польських порядків, як видно з виданих документів, стратили давнїйше значінє, стали станом середнім або навіть низшим, людьми бідними, „упалими“, що стояли близько до селян, часто навіть своячили ся з ними. В той же час земляне або шляхтичі — по більшій частинї власники великих земель з захожих Поляків, — жили самовільно, часто не хотїли навіть піддавати ся земському судови і признавати Литовський Статут, а домагали ся для суда над собою окремих комісий, що були визначувані королями і т. и. В кінцї тома, так як і в усїх иньших томах; додані докладні показчики імен особистих і ґеоґрафічних і річей.

У XXII т. Актів напечатано дальше окремі актові книги, що зберігають ся в Виленськім Центральнім Архіві. В сїм томі поміщені цїлком три найдавнїйші книги земського суда Слонімського повіта від 1556 до 1571 рр. Видані документи дають богатий материял для побутової історії Слонімського повіта, що займав південно-східний закуток теперішньої Гродненської ґубернії: він зразу входив у склад Троцького повіта, а в половинї XVI ст. був віддїлений в самостійний адміністративно-судовий округ, центром котрого було місто Слонім. Окрім місцевого характера, видані акти важні взагалї для історичної науки. В початку актів поміщена статя К. Снитка, зложена на підставі виданих у сїм томі документів. В ній автор показує устрій і порядок судової процедури земського суда, тай розбирає зміст декотрих інтереснїйших документів, розділяючи їх на катеґориї. Всї документи він дїлить на два ряди: 1) грунтові акти і 2) заяви, процеси і судові присуди. До перших документів належать: заповіти, записи дарові, продажні, заставні, вінові,

роздільні, уступочні, мирові, мінові, довірні й т. и. До другого ряду документів належать судові акти і присуди в родинних і господарських справах ріжних обивателїв Слонїмського повіта й т. п.

XXIII т. Віленських актів се продовжене виданого в 1892 р. XIX т., він містить документи холмських судових книг від 1604 до 1691 р. Відмінно від двох попередних по порядку томів (XXI і XXII), в сїм XXII т. актові книги, що зберігають ся в Виленськім Центральнім Архіві, видані не всї на купу, а з вибором документів. Хоч в актах Холмського ґродського суда незвичайно богато інтересного материяла, бо захоплюваний ними час (XVII ст.) був дуже важний в історії Польщі й Руси, але з сего достатку материялів вибрані й видані лише тоті документи, що так чи сяк доторкають ся релїґійної унії, заведеної в 1596 р. З огляду, що в 1896 р. сповнило ся тристолїтє заведеня унії, Виленська Археоґрафічна Комісия, видаючи в тім роцї XXIII-ий том своїх Актів і маючи на ввазї урочисте сьвятковане і похвали унії в Австрийській Руси, бажала показати унію другим боком на основі документів старої Польщі, що зберігають ся в Виленськім Архіві. Таким чином сей XXIII т. Актів є немов би ювилейне видане, тільки не в користь унії. Видані документи пpоречисто говорять нам про унію, чим вона була в очах сучасників, якими способами вона заводила ся на Руси серед спокон-віку православних, характеризують людей, що просто або посередно брали участь в тодїшнїй релїґійно-полїтичнїй боротьбі, показують учинки і моральний стан репрезентантів як православної так і католицької церкви.

Перед актами напечатана чимала статя В. Площанського про релїґійні відносини Холмщини XVII ст. На підставі виданих актів автор говорить про управу росийської Холмсько-Белзської єпархиї, докладно спиняє ся на особі кождого епископа, на підставі ріжних печатних жерел подає біоґрафії кождого з них, говорить про холмський жіночий монастир, про православні школи й маєтки холмської катедри православної, а потім уніятської. Дальше подають ся звістки про римсько-католицьке духовенство Холмщини XVII ст., вичисляють ся католицькі епископи, вказують ся способи їх удержаня, говорить ся про римсько-католицьке чернецтво, про десятину, котру брало католицьке духовенство від православних і уніятів; нарештї вказує ся на декотрі ріжницї Холмських соймиків 1636—1681 рр. що належать до унії.

До книги додано два лїтоґрафовані листи з факсімілями підписей декотрих визначних людей Холмщини, що виступають в виданих актах XXIII-ого тома. *Ю. С.*

К. Харламповичъ. Острожская православная школа, историко-критическій очеркъ (Кіевская Старина, 1897, V і VI, стор. 177-207, 363--388).

Отся гарна і старанно написана моноґрафія показує нам наглядно, як мало певного ми знаємо про такий факт, преважний в історії нашої осьвіти, як заснованє, проґрама, діяльність і упадок православної школи в Острозї, котрої істнованє звязано з іменем славного князя Константина Василя Острожського. Не вважаючи на досить богату лїтературу посьвячену сїй справі, позитивні її здобутки дуже малі. Д. Харлампович не дає нових материялів; його праця в головному — звід і критична провірка думок висказаних доси в лїтературі і сю задачу він виповнив дуже добре. Можна дивувати ся ріжнородности та суперечности тих думок. Одні кладуть заснованє сеї школи на 1498 р., другі на 1554—1564, 1580 а то й на 90-і роки 16-го віку. Одні вважають її академією, немов би унїверситетом, иньші середньою школою, а є й такі, що не признають її проґрами висшої над звичайну низшу школу. Так само нема згоди й на те, хто були вчителї в тій школї, коли і чого вчили, коли і чому вона підупала і коли була зовсїм закрита.

Д. Харлампович розложив свою історично-критичну працю на чотири роздїли. В першім він розглядає питанє, коли і з яких причин була заснована острожська школа і, відкинувши всї відмінні здогади, зупиняєть ся на тім, що ся школа була заснована при кінцї 70-тих років 16-го віку, що вже істнувала в 1580 р., що її діяльність була тїсно звязана з діяльностию острожскої друкарнї заснованої рівночасно з нею і що на заснованнє обох мав рішучий вплив докір єзуїта Скарги, висказаний 1577 р. в книзї „O jedności kościoła Bożego“, що серед Русинів „wszystka nauka upadła, a popi zchłopicli y nigdy z nich takiey iakiey trzeba pociechy owce mieć nie mogą. A gdy kacerstwo nastanie, bronić się pasterze nie mogą, ani umieią, ani owiec od błędow wybawić mogą“.

В другім роздїлї автор збиває думку тих, що бачуть в острожській школї дійсну академію, і другу думку, немов то се була проста низша школа і доказує, що се була по тодїшньому „школа наук визволених“, де вчили церковно-словянської, грецької і латинської мови. Годї заперечити, що задля браку позитивних і докладних документів автору дуже часто приходило ся конструувати собі сьвідоцтва при помочи відповідного інтерпретованя коротеньких та побіжних згадок або натяків у сучасних чи троха пізнїйших писанях, а то вдоволяти ся навіть посередними доказами per negationem противних думок. Певна річ, на разї мусимо вдоволити ся й тим, а авторові докази, особливо на те, що острож-

ська школа не була ніякою академією, нас зовсїм не можуть переконати. Чим вона була на дїлї, що давала сучасній руській суспільности, се може нам вияснити тілько публїкация незвісних доси документів. Треба бажати, щоби публїкация Сангушківського архіву як найшвидше дійшла до того часу; коли судити по богацтві материялу опублїкованого доси з архива Острожських, то можна надїяти ся вельми богатого жнива і для історнї сеї школи.

Вельми вбогий на позитивні факти й третій роздїл, де автор зводить до купи все, що ми знаємо про зверхню історию острожської школи. Вона розвивала ся добре, тай то по здогадам, ледво 10 років. Уже в 1590 р. Острожський жалує ся на брак учителїв. Учені Греки Кирило Лукаріс і протосінґел Никифор не богато помогли до її піддвигненя. Коло 1603 р. Острожський носив ся мабуть з думкою перемінити її справдї на академію, та швидко потім він умер. По єго смерти ми не маємо ніяких позитивних звісток про сю школу. Коли вона й істнувала за житя Константинового сина Януша Острожського, що хоч сам католик, шанував грецький обряд і любив руську народність, то впала певно по єго смерти, коли Острог перейшов у руки завзятої католички Анни-Альойзи Острожської, що заснувала тут і богато обдарувала єзуітську колеґію.

Найцїннїйший в працї д. Харламповича четвертий роздїл, де він зводить до купи і провірює критично звістки про вчителїв і учеників сеї школи і загалом про всїх виднїйших людей, що громадили ся довкола Острожського і помагали піддержувати православіє та двигати руське письменство. Маємо тут такі нариси про Герасима Смотрицького, Кирила Лукаріса, Никифора протосінґела, Йова Княгиницького, безіменного „Клирика острожской церкви“, також незвісного близше „пресвитера Василія“, котрого Стебельский називає Зураським деканом (Dwa wielkie światła II, 115 — д. Харлампович не добачивши сего місця сумнїває ся, чи Василій був духовним, ст. 380), Дамяна Наливайка, Христофора Філалета (Бронського), Лятоса, монаха Киприяна, Андрія Римшу і ще кількох звісних тілько з назв. Кінчить ся моноґрафія бажанєм, щоби була написана повна моноґрафія про кн. Острожського, при чому автор виступає против обвинувачень, які звели на сего славного князя Костомарів, Кулїш, Студинський й ин.

Віддаючи повне признанє старанности автора в збираню материялів і єго критичній обережливости, поправимо тут одну його помилку: він ідентіфікує А. Брікнера, Поляка, професора берлїнського унїверзитету з небіжчиком Брікнером, росийським Нїмцем, істориком.

І. Фр.

Н. И. Петровъ — Слѣды древней Никитской церкви въ Кіевѣ (Археол. Извѣстія и Замѣтки, 1897, N. VII–VIII, 221–225).

Під час каналїзацийних робот в Київі на В. Житомирській вулиці в 1897 р. знайдено було слїди якогось будинка (цегла) десь з XVI віку, дошки від могили й деякі побутові речи передтатарського периода. Може бути, що тут була камяна церква й в одній з аркасоль було когось поховано, але церква отся погоріла (бо речи з бронзи розтопили ся), ще давно, може в передтатарський же період а потім єї поправлено було цеглою може XVI в.

О скільки можна судити по місцевости, то се не була замісцева церква, вона була в обсягу старого міста. З протестациї Станїслава Судковського (1616 р.) ми знаємо, що істнувала церква св. Микити, але до 1616 розвалила ся. Д. Петров вважає можливим льокалїзувати сю церкву на місці висше занотованої знахідки. Будову, слїди якої знайдено на В. Житомирській вулиці, було поправлено цеглою XVI в. себ то, виходить, вона ще істнувала в XVI в.; з церквей сього віку не можемо ми льокалїзувати церков: Здвиженьскої, Спаської, св. Микити, але з отсїх трох для двох перших можна знайти більш відповідне місце, й таким робом лишає ся церков св. Микити. З другого боку, з протестациї 1616 р. ми дознаєм ся, що церков св. Микити мала свій власний ґрунт, а в такім разї ледви вона істнувала в центрі старого міста Київа, де було й без того досить церков, певно відомих нам, з їх землями. На підставі отсих двох здогадів, автор для церкви св. Микити призначає місцевість на сучасній В. Житомирській вулиці. *О. Г-ий.*

Іосифъ Шумлянскій, рускій епископъ Львовскій отъ г. 1667 до г. 1708. Біографическій начеркъ съ портретомъ. Написалъ Исидоръ Шараневичъ. (Відбитка Времянника Ставропигійскаго Института на р. 1897), Льв., 1896.

„Осип Шумлянський — безперечно один із найзамітнїйших, або, як то кажуть, цікавих людей в руській історії XVII в.“ справедливо пише автор найновійшої працї про него, якої заголовок виписано висше. Друкована первісно в „Временнику“ Ставропигійскім вона призначена для широкої публїки. Значить, з гори вже був, так сказати, подиктований їй популярний і патріотичний характер. Та про те, пишучи сю статю, шан. професор зумів придати їй також чималий науковий інтерес, вплїтаючи в оповіданє деякі нові факти, доси не визискані науково, по части відшукані крил. Петрушевичем і опублїковані в єго Сводній лїтописи, а по части без сумнїву відкриті самим проф. Шараневичем.

Щоби зрозуміти провідну думку проф. Шараневича, ми позволимо собі троха докладнійше поговорити про особу і діяльність Шумлянського.

Чим був епископ Осип Шумлянський? На се, мовив би хто, просте питанє, можна дати кілька суперечних відповідей. Чи він був Русин чи Поляк? Проф. Шараневич відповість без сумніву, що Русин і подасть нам його докладну ґенеальоґію та викаже чимало його близших і дальших свояків, що займали високі уряди в руській церкві в XVII віці, значить, стояли в рядах Русинів на тім полї, що тодї містило в собі майже все национальне житє Русинів. Та з другого боку ми бачимо, як він разом з Поляками ходить бити козаків і руйнувати Україну, бере участь в походї Яна Казимира та Чарнецького за Днїпро, в тім походї, що по словам польського історика А. Роллє, зруйнував Україну гірш Батия та всїх Гиреїв, — і здобуває собі королївське признанє в тім братобійчім походї. Він подає польському королеви плян, як знївечити православиє і сам при королївській помочи бере ся виконати сей плян, і виконує його безоглядно ломаючи все те, в чім сяк або так проявляло себе национальне житє Русинів. Значить, який же він Русин?

Чи він православний? І так і нї. Зразу православний, він в молодости переходить на унію, та потім на ново приймає православіє на те тільки, щоби його підкопати, одягаєть ся ним як маскою і носить сю маску 32 роки, поки в кінцї знов не перейшов на унїю з разу тайно, потім явно, і не потяг за собою всю свою диецезию. Чи він релїґійний чоловік? Може яко епископ він умів бути й богомільним, та в його діяльности ми не бачимо анї крихти того, що називаєть ся релїґійністю в чоловіцї, пошановання для якогось висшого ладу, для моралї, для ідеалу. Він наскрізь польський державник, яркий розцьвіт того типу людей, яким в часї Хмельнищини був Адам Кисїль, що то його запорожцї схарактеризували влучним словом: у него руські кости поросли польським мясом. Супроти польської державної ідеї для Шумлянського нїчим були огляди приязни, вдячности, моральности, віри, характеру. Признавши потрібним знївечити православіє в Польщі, він уживав для осягненя сеї цїли всяких способів, на які може зважити ся тільки дуже широке сумлїнє. Ми не вагаючи ся назвемо його польським Валленродом на руськім епископськім престолї і на умотивованє сеї назви наведемо ось які факти.

Шумлянський уніят переходить на православіє з тим виразним пляном, щоби зробити ся православним епископом і знищити православіє. Ставши епископом, він зараз же (1677 р.) обертаєть ся до папського нунция заявляючи, що готов приняти унїю, і подаючи цїлий плян її за-

провадженя. Хоча прихильник унії, він не прибув д. 24 січня 1680 р. на скликаний королем до Люблина з'їзд уніятів і православних для переговорів про віру, щоби не будити супроти себе більшого недовіря православних. В р. 1681 він приймає на ново унію, та держить се в тайні ще цїлих 19 років; як потайний уніят він виконує довгі роки зверхність над православним духовенством і вимагає собі послуху як для православного епископа; як уніят він обіймає уряд „адмінїстратора київської митрополії“ утворений умисно на те, щоби задля неприсутности київського правосл. митрополїта в границях Польщі (він жив у Київі, що від 1686 р. належав до Росиї) берегти інтереси і безпеченство православних у Польщі; як потайний уніят він випрошує собі у короля титул архімандрита правосл. Київо-печерського манастиря, щоби користувати ся його богатими добрами. Давно принявши унію, він „съ удивительнымъ безстыдствомъ“, як каже історик (В. Б. Антоновичъ, Монографіи, I, 297), вдає з себе православного, запевнює про своє православіє костантинопольського патриярха і росийський уряд. Відсилаю цікавих до цитованої тут праці Антоновича, безперечно найкращої з усего, що було доси написано про Шумлянського, і до документів опублїкованих в Архіві Югозап. Россіи ч. I, т. IV, щоб поповнили отсей катальоґ фактів валленродизму Шумлянського цїлою купою деталів із його внутрішньої полїтики, себто завідуваня підвладною йому церквою, а приведу ще лиш кілька фактів, що можуть близше характеризувати його як чоловіка і полїтика. Як потайний уніят він просить православного патриярха московського відновити стародавню галицьку митрополію і зробити його митрополїтом незалежним від київського, а залежним тілько від моск. патриярха (Наук. Сборн. Гал. р. Матицы 1868, стор. 82—85; Кіевская Старина 1891, т. XXXIII, стор. 347). По смерти свого найвірнїйшого протектора, короля Яна Собеского, Шумлянський перший кидає каменем на його память і в листах до київського митрополїта та боярина Шереметева пише: „Умер король, умерла і унїя; я яко-м бил неотмінно православним церкви святой сином, так єстем і неотмінно в православії святом зоставатиму“ (Величко, Лїтопись III, 389). За два роки потім Шумлянський явно переходить на унію і штурмом розбиває ставропігійську церков у Львові! Дуже цікаві факти „дипльоматичних“ зносин Шумлянського з Дорошенком і Мазепою подає проф. Шараневич (ст. 11); з них ми довідуємо ся, що власне в ту пору, коли Шумлянський просив московського патриярха поставити його галицьким митрополїтом, він силкував ся підбунтувати гетьмана Мазепу до розриву з Москвою і готов був навіть перебраний за купця їхати до Чигирина, щоби побалакати з ним устно.

Як бачимо, фіґура дуже інтересна не тілько для історика, але й для психольоґа. Який склад думок і чутя мусїв бути у того чоловіка, коли після такого житя і такого поступованя він у своїм заповітї поперед усего дякує Богу за те, „że mię na tym dostojenstwie cerkwie św. niegodnego postawił, w życiu moim łaskami y dobrodzieystwy hoynie tyle razy udarował y przez wszystek wiek moy in omnipotenti umbra manus suae w rożnych okaziach y niebezpieczeństwach protexit me, nec unquam delectavit inimicos meos super me“. Міцкевичів Валленрод є простим текґуровим, мельодраматичним героєм супроти сего дїйсного польського Валленрода, що цїле житє, сплетене зі зради, дволичности та фарисейства міг закінчити — подякою Богу за те, що щастив йому весь час аж до кінця. А яку оріґінальну релїґійність виявляє далї його „протестация“ в справі віри! „Protestuię się y oswiadczam, że w wierze professiey moiey żyię, żyć y umierać mocno postanawiam; w wierze tey, za ktorą święci Apostołowie, Męczenicy poumierali; w wierze tey, w ktorey po doczesnym pożyciu do nieba są przeniesieni Bazili Wielki, Hrehory Nazianzeński, Jan Złotousty, Athanazy y inni święci Boży; w wierze tey, ktora ma w sobie zgodę powszechną, miłość y iedność chrześciańską starożytną Oyców świętych z cerkwią świętą wschodnią a cerkwią św. zachodnią“ (Наук. Сборн. Матицї 1868, стор. 88). І се писав чоловік, що був вибраний на православного епископа і яко православний (про око людське) урядував мало що не 30 лїт! Правда, ворушить ся щось мов голос сумлїня в його души і відзиваєть ся в його заповітї в формі страху перед смертию та судом божим. „Daię się winnym, ingemisco tanquam reus“; — читаємо в заповітї. „Swięci Boży Patronowie moi, ktorym zawsze przez życie moie w opiekę i osobliwą oddawałem się protectią, stawcie się mi w on czas straszny rozłączenia się ciała mego z duszą patronami, aby za wielmożną protectią waszą nie mogł mi nieprzyiaciel duszny szkodzić, a Bóg y Pan moy przez zasługi y przyczynę waszą nie pamiętał na grzechy moie, ale

Confutatis maledictis,
Flammis acribus addictis,
Vocet me cum benedictis..

Він бажає, щоб його поховано „absque omni pompa, przy iako naywiększey jednak duchownych, zakonników, ubogich, kalek liczbie“; своїх свояків просить, „aby tak grzeszną duszę moią modłami y iałmużnami ratowali“; про те саме просить і підвладне йому духовенство, висловляючи надїю, що хоча „lugere desinent, meminisse perseverabunt“. І кінчить знов виявленєм передсмертної ґрівоги: „Biorę sobie teraz przy zdrowym umyśle on czas ostateczny y straszny, rozstania się ciała

z duszą termin... supplikuię gorąco do Boga żałuiąc za wszelkie grzechy moie, aby na on czas ostateczny y straszny, kiedy iuż siły, duchy śmiertelne we mnie pasować się a zmysły ustawać będą, kiedy śmiertelność barwę z ciała zdzierać będzie, był miłościw duszy moiey... Niech teraźnieyszy akt skruchy y żalu mego za grzechy będzie mi w on straszliwy godziny smierci moment peccatorum remissio". Раз у раз йому насувають ся на тямку куплєти знаменитого гимну „Dies irae, dies illa", в котрому сильнїйше нїж де инде висказав ся той жах смерти середньовікового людства, трівога душі, що бачила в Бозї страшного суддю і местника і почувала себе перед ним безмірно, непростимо винуватою.

В такім сьвітлї виявляють нам фіґуру Шумляньського історичні документи і його власні признаня. Якжеж змалював її проф. Шараневич у своїй працї? Се буде видно з її змісту. На стор. 5 (початковій) своєї працї подає проф. Ш. відомости про вроджене, герб (Корчак) і рідню Шумляньського. На стор. 6 зібрано відомости про його стан маєтковий і піднесено не без певного вдоволеня, що „був то отже шляхтич, а по смерти своїх родичів маючий пан... мав розгалужені знайомости, особливо між штяхтою", а все се здобуло йому „численный засобъ политическо церковныхъ пріятелей и приверженцевъ". Не знати на якій основі подає проф. Шар. число людей, що вибрали Шумляньського на епископа; мало їх бути „коло 5000 шляхти і 300 осіб із духовенства". Др. Лїсєвич, що описав боротьбу Шумляньського з Свистельницьким за епископство на підставі архівних жерел (Dr. Zygmunt Lisiewicz, Walka o biskupstwo, Lwów 1888, стор. 4) не подає нїякого числа, та цитує сучасний акт, де сказано, що коли еп. Винницький як адміністратор диецезиї в церкві св. Юра запротестував проти вибору Шумляньського, його сторонники вийшли з церкви, пішли до приватної хати і там вибрали Шумляньського. В загалї сей вибір мусїв бути доконаний без великої паради, коли його противник Свистельницький позиваючи Шумляньського перед королївським судом поперед усего закидав йому неважність вибору, „бо сей не відбував ся в урядовім місцї", а сам проф. Шараневич в иньшій своїй працї (Patryarchat wschodni, 122) подає, що перший вибір Шумляньського на епископа доконаний був у Галичі, та також не вказує жерела, відки взяв ту відомість.

Проф. Шараневич дивуєть ся, що Шумляньський, вибраний в початку 1667 р. на епископа, аж 22 червня того року дістає від скитського ігумена сьвідоцтво моральности, потім постригує ся в монахи і аж 21 жовтня висьвячуєть ся на сьвященника. Справдї дивно, та може би слїд було подати читачам дещо на пояснене сего факту.

Проф. Шараневич підносить хоробрість Шумлянського в війську „в війні, що велась між Москвою і Польщею за Україну“ (ст. 7) і цитує ще кількох достойників руської церкви, що були первісно вояками „и богатырили или подвигами отличались“, на доказ, що в тім не було „нічого дивного“. Коли се був такий звичай у Польщі, то варто би знати імена тих латинських епископів та аббатів, що були вояками і в протягу одного року від коней та шабель перейшли до мітри та пасторалу.

Проф. Шараневич подає на тім місці характеристику Шумлянського. Се був „якъ то черты предстоящого портрета доказовали бы“, чоловік молодий, енерґічний, непосидючий і відважний до авантурничости, веселий, рухливий, сьмілий, говіркий, при тім амбітний, душею відданий інтересам польської Річи посполитої, а при тім і руської народности і східньої церкви“ (ст. 7). Яким способом міг проф. Шараневич усе те вичитати з рисів портрета Шумлянського, се трудно зрозуміти.

А хоча історичні сьвідоцтва в деякій мірі й виправдують таку характеристику, то все таки дещо в ній рішучо не вірне. Бо чим напр. виявив Шумлянський свою прихильність до руської народности, навіть хоч би і в такім шляхетськім розуміню, яке було у Кисіля? Проф. Шараневич не доказує сего анї однїсїньким фактом тай ми такого факту не знаємо. Ще гірше стоїть справа з його прихильністю до східної церкви. Проф. Шараневич умисно не розріжнює тут православія від унії, бо огидлива ґра, яку Шумлянський провадив між сими двома паростями „східної церкви“ занадто вже ясна кождому. Сам проф. Шараневич зазначує, що швидко по виборі Шумлянського на православного епископа дехто підозрівав у него прихильність до унії, та не входить в те, чи було в тих підозрінях зерно правди (що правда, в иньшім місці він констатує, що вже 1677 р, себто десять літ по своїм виборі Шумл. перший раз присягає на унїю, значить, мусїв і вперед бути до неї схильний), а тілько додає, що унія була тоді значно розширена в Польщі. На стор. 8 проф. Шар. говорить коротенько про трудности, які мав Шум. з висьвяченєм на епископа, на стор. 9 про напад Шумлянського на сьвятий Юр і побитє та обрабованє епископа Винницкого, про боротьбу з Свистельницьким і процес з Винницьким; на стор. 10 про побіду Шум. при королї Собєскім, при тім сказано, що король тілько „задля старости київського митрополїта Нелюбовича-Тукальського“ зробив Шумлянського адмініcтратором київської митрополії, немов би й не було того факту, що митрополїт мусїв жити за границями своєї епархії. Старістю митрополїта пояснює проф. Шар. також відданє Шумлянському києво-печерської архимандрії, котрої добра Городок і Обарів

він виарендував з разу свойому братови, а потім волинському каштелянови Ледуховському, а його спадкоємці не тілько почали притискати підданих і руйнували маєтности (poddani aggravantur, bona desolantur — пише Шумлянський у заповіті), але почали зовсім явно присвоювати їх собі, так що приходило ся ревіндікувати їх судовою дорогою. Про се врештою проф. Шар. не згадує, відсилаючи цікавих до тексту заповіту.

„Утвердивши ся на своїм становищі — пише проф. Шар. — Шумлянський розвиває дальше свої пляни, відбуває публичні служби і сповнює давно повзяті наміри, вказані обставинами, що так а не инакше зложили ся, або піддані йому його протектором королем" (стор. 10). Проф. Шар. не говорить, які се були пляни і наміри і характеризує нам дальше (стор. 11) Шумлянського як дипльомата, оповідаючи про його проби перетягти Дорошенка а потім Мазепу на бік Польщі. В загалї проф. Шар. радить нам бачити в Шум. „аж до самої його смерти того, ким він був і виявляв себе за молоду: дипльомата, вояка і епископа". Се певна річ, тілько шкода, що пр. Шар. показує нам дипльомата і вояка (стор. 12, 13), а епископа майже зовсім нї. Для проф. Шар. важне те, що Петро В. бувши у Львові кілька разів відвідував Шумлянського і він бачить в тім жерело пізнїйшої політики сего епископа, що в часї боротьби між Лещинським і Авґустом II. „сильно держав ся партиї Авґуста II, а тим самим і Петра В." Сей факт дає проф. Шараневичеви привід до радісної рефлексиї: „Тутъ кончилось украинофильство Шумлянского, которому далъ онъ выразъ въ знаномъ сочиненіи на гетмана Самойловича, ибо Украина долгій часъ имѣла ажь трехъ гетмановъ: московского, польского и турецкого" (стор. 12—13). Признаємось, отсе речене для нас цїлком незрозуміле. „Українофільство Шумлянського"! Де і коли проявив сей польський державник щось таке, що можна би бодай per nefas назвати українофільством! Проф. Шараневич покликаєть ся на „знане сочиненіе" Шумлянського на гетьмана Самойловича. Нова загадка. Про яке „сочиненіе" думає тут шан. професор? Коли про ту віршу Шумлянського на Самойловича, про яку згадує Величко (Лѣтопись, II, 536), то хібаж вона знана? Величко приводить із неї три куплети, з яких можна вирозуміти хиба те, що Шумлянський докоряв тут Самойловичеви за те, що сей не позволив козакам разом з Поляками іти на Татар. Ніякого українофільства не видно там анї слїду, противно, видно хиба польонофільство; автор вірші іронїзує над Самойловичем, що юнаки-Поляки і без него побили Татар. Може бути, що в дальших куплетах вірші, котра по словам Величка була дуже довга, були якісь українофільські вискази і коли вони знані проф. Шараневичеви, то ми бажали-б дуже, щоб він познайомив з ними й ширшу громаду.

Із епископської діяльности Шумлянського вичислює проф. Шараневич засноване „Метрики“, себто реєстр всїх висьвячених сьвященників, що провадить ся й до нинї в св. Юрі, висьвячуванє сьвященників і об'їзди епархії, дбанє про манастирі і про пільги для сьвітського духовенства та дбанє про епископські добра (стор. 13—16). Все те в представленю проф. Шар. факти нїчим не звязані з загальною полїтикою Шумлянського; що сей епископ, ще яко православний (про око!) прогонював щиро православних сьвященників із парафій та морив по тюрмах, щоби дати місце своїм прихильникам (гл. Антоновичъ, Монографіи I, 297), про се нема згадки; що він велїв відбирати з правосл. церков антимінси посьвячені правосл. митрополїтом, плював на них і топтав їх, а сам давав церквам иньші (Антоновичъ, ibid.), про се також проф. Шар. не згадує. За те він з правдивим зворушенєм підносить, що „въ загалѣ миловалъ и любилъ Шумл. своихъ родныхъ и старался радо для нихъ о вліятельныи становища, именно церковныи высокихъ степеней“ (14). Певна річ, у старій Польщі навіть се було заслугою, та в теперішнїх часах се зоветь ся по просту непотизмом, а невеличкі проби сеї семейної чесноти, якими Поляки пробували пописати ся перед очима ширшого сьвіта, здобули їм дуже неприємні компліменти, а то й ще дещо гірше. Заслугою Шумлянського вважає проф. Шар. і те, що в своїй „Метрицї“ упоминав руське духовенство, аби посилало своїх синів до шкіл (стор. 15). Певно, се гарна річ. та свою дбайливість про просьвіту був би Шум. далеко більше виявив закладаючи бодай одну таку школу, але сего він не зробив, хоч видавав богато грошей на закупуванє золотих та срібних прикрас, коней, меблїв, повозів, навіть на засновуванє друкарень, коли йому треба було підкопати твердо православну Ставропіґію, або на реставрацию церков та манастирів.

Найважнїйшим фактом урядованя Шумлянського по думцї проф. Шар. було принятє унії, „що від того часу по нинішнїй день удержала ся на Гал. Руси“. Чи тілько для того се було таке важне? Проф. Шар. сумлїнно вичислює дати, коли і де Шумл. тричі присягав на унїю, але чому він се робив аж тричі і що зробив між одною і другою присягою, се лишаєть ся незвісним читачеви. Проф. Шар. говорить докладнїйше тілько про один спосіб „підготовлюваня“ унії перед 1700 роком — ограничуванє свободи правосл. монахів, що „тисячами ходили по краю“. Шумл. „старался прекратити“ їх „свободу и самоволю“ і „привязати ихъ къ постояннымъ мѣстамъ“, бо вони були „готовы разойтись въ розныи стороны за границу съ небезпечною для Польщи агитаціею, если бы имъ зъ горы накинено унію“ (стор. 17). Нам здаєть ся, що вийшовши за границю Польщі ті монахи перестали-б бути для неї небезпечні; далеко небезпечнїйші були вони в краю, несучи „небезпечну аґітацию“ від

села до села, очевидно, коли-б було можна доказати, що їх справдї було так богато і що вони справдї займали ся якою небудь аґітациєю окрім заохоти православних, щоби держали ся своєї віри.

На стор. 18 - 19 доходить проф. Шар. до обговореня вельми дразливої справи, що є правдивим ключем для вияснення його становища, занятого в тій працї. Ся справа -- боротьба Шумлянського зі Ставропиґією, що скінчила ся побідою Шумл. і переходом Ставропиґії на унію. Проф. Шар. очевидно був заклопотаний тим, як має вияснити читачам сю немилу справу. Як сеніор Ставропиґії він почував, що Шумл. був найтяжшим ворогом сеї інституциї; яко уніят він не рад би кидати за се каменем на Шумлянського. Злосливе і незаконне підкопуванє Ставропиґії через закладанє власних друкарень в Уневі і у Львові він називає делїкатно дипльоматичною штукою, та про те відібранє одної части братського майна (дому недалеко Успенської церкви) він і сам мусить назвати „подступнымъ вымaненіемъ" (стор. 19). При всїм тім проф. Шар. очевидячки вагаєть ся, як назвати огсю боротьбу епископа з брацтвом: раз він називає її вельми делїкатно „преніемъ" (т. є. зовсїм академічною диспутою), а другий раз надто вже ґрубо „дракою" (т. є. бійкою на вкулачки), що тягла ся цїлих 7 років.

Проф. Шар. призмає, що „дипломатичні" (ми би сказали розбійницькі) пориви і забаганки не покидали Шумлянського до самої смерти, та рівночасно він цитує один факт, як горячо Шумл. упоминав ся за кривдою одного сьвященника побитого панськими пахолками (стор. 20). Проф. Шар. бачить в тім доказ „теплого спочутя для незавидної долї руського духовенства" (стор. 19). Доказна сила сего факту могла-б бути належно оцїнена аж тодї, як би його сконфронтовано з такими на пр. фактами, як арестованє в Коломиї Василиянина Гедеона Струса, котрого Шумл. велїв закувати в ланцюхи, держав три дни в хатї прикованого до стола а потім віз із собою до Львова, в день прикованого до воза, а в ночи або держачи його під возом на стужі, або де небудь у хліві, як на пр. у Герославичах, де той бідолаха пробув пять день у хліві між псами, прикований одним ланцюхом за шию, а другим оперезаний (Lisiewicz, op. cit. 10), як побитє і обрабованє жінок Березовського і Кропивницького в Крилосї (ibid.), як поранене богато духовних при нападї Шумл. на св. Юр (ibid. 15), врештї як пригоду з о. Ловецьким із Підгаєць, котру д. Лїсевич ось як оповідає на підставі актів: О. Ловецький, парох Підгаєць, мав велике поважанє в цїлій околицї. Він був прихильник Свистельницького. Довідавши ся про се Шумлянський заїхав до Підгаєць нїби на візитацию. Не надїючи ся лиха спросив Ловецький сусїднє духовенство і приняв епископа як найкраще, погостив його і випроводив аж за місто. „Шумлянський був троха підпитий, то й не вмів

укривати свою нехіть до о. Л. так, як по тверезому. Тож коли о. Л. просив у него благословенства і хотїв вертати до міста, епіскоп велїв йому сїдати на коня і їхати з собою. Парох не міг сїсти на коня і спеfeречав ся, за се розгнїваний Шумлянський велїв своїм людям всадити його на сїдло а потім скинути. Ловецький падаючи з коня зломав собі карк, а до простертого на землї мав ще Шум. стріляти з пістолета (ibid. 26—27). А таких фактів було чимало, див. ще Описаніе Кіево-Софійскаго Собора 206 і 212, Lisiewicz, loc. cit. 25 (зневажене Шумлянським Свистельницького в Галичі в церкві підчас служби божої); 27 (напад і обрабоване Дрогомирецького), 30 (новий, дворазовий напад на Свистельницького).

Кінчить проф. Шар. свою працю звісткою про смерть і похорон Шумлянського і висказує свій остаточний суд про него, прилучуючи ся до слів короля Собеского, котрий в однім своїм листї писав про Шумлянського, що він був „усе на своїм місцї, а часто навіть знаменитий“. Від себе додає проф. Шар. тільки одно: надає Шумлянському почесну назву „мужа-патріота“. Розуміє ть ся, коли Шумлянський був патріот по серцю проф. Шараневича, то ми не маємо нїчого против того. Та тільки для осягненя своєї мети — піднести Шумлянського до ранґи сучасного руського патріота прийшлось проф. Шараневичеви окупити ся досить дорогою цїною. Він добровільно зрік ся користувати ся для своєї працї жерелами православними (Архивъ ЮЗР., капітальна праця Антоновича і иньші) і латино-польськими (Лїсевич), бо ж не можемо допустити,щоби ті працї і виданя були шан. професору незвісні. Він добровільно ампутував своє оповіданє, промовчуючи найважнїйші факти з житя і діяльности Шумлянського, добровільно і навмисно позбавив ті факти, які приняв у свій текст, всякого внутрішнього звязку, вистерігав ся дати їм яке небудь осьвітленє. Він оповідає щиросердечно та з вдоволенєм такі факти, що обурюють наше моральне почутє, а не підносить таких, котрі би справдї могли показати Шумлянського в користнїйшім сьвітлї (дещо такого піднесено, хоч може без належної критики, в моїй статї про Шумлянського і єго Метрику, див. Кіевская Старина 1891, т. XXXIII, 337—362 і т. XXXIV, 1—21).

Про те ми не хочемо відмовляти працї проф. Шараневича деякої вартости. Вона цїнна поперед усего тим, що докидає чимало нових деталів до того, що ми доси знали про Шумлянського. І так докладним розслїдженєм родових і маєткових відносин Шумлянського заткав проф. Шар. раз на завсїгди рота тим, хто підозрівав у Шумлянського самі тільки користолюбні мотиви діяльности, даючи віру єго сучасним противникам, що в однїй судовій протестациї назвали його „hominem impos-

sessionatum et vagabundum".*) Уперве з статї проф. Шар. довідуємо ся також про пактоване Шумл. з Дорошенком і Мазепою дещо більше, ніж є у Костомарова (Мазепа и Мазепинцы, 55—64), а також про два процеси за державну зраду, які виточені були Шумлянському в Польщі за політичні інтриґи (стор. 11), хоча, на жаль, проф. Шар. не подає жерел, з відки черпає ті свої відомости (стор. 11). В усякім разї ся невеличка праця, написана більше для популярної, ніж для чисто наукової цїли, буде користна й для науки. *Др. Іван Франко.*

Michał Rolle — Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, Льв., 1898, стор. 397 (відбитка з Przewodnik'a Naukow'ого і Literack'ого).

Книжка містить історию кременецької школи, написану автором на підставі жерел бібліотеки ім. Оссолїньских, Ягайлонської, а передовсїм на підставі паперів Чацкого, перехованї в музею Чарторийских в Кракові. Свою працю попереджає автор коротеньким поглядом на історию осьвіти Руси поділивши її дуже ориґінально на 5 періодів: перший починає ся за Володимира Великого і сягає до приходу єзуїтів на Русь 1612 р., другий обіймає час до заснованя едукацийної комісиї (1776 р.), третий кінчить ся з отворенєм кременецкої школи 1805 р., четвертий — се час її істнованя, а в кінци пятий, ще не замкнений, тягне ся до нинї.

Просьвіта на Руси в останнїх роках Польщі і перших по єї розборі була дуже не велика, і зі справозданя Чацкого з р. 1805 видко, що в тім роцї випадав на Волинї оден ученик на 226 голов людности взагалї, а на 4817 селян; на Поділю 1 ученик на 281 голов взагалї, а на 12.003 селян; а на Українї 1 ученик на 965 голов взагалї, а 18338 селян. То й не дивниця, що осьвіченнїйша суспільність в часах так невідрадних для просьвіти приняла з певним ентузиязмом реформи Александра I на поли народного шкільництва. Почала ся горячкова праця над укладанєм плянів і засад загального виховання. До попереднїх унїверситетів в Москві і Дорпатї прибувають нові в Харкові, Казани, Петербурзї та Вільнї. Сему останньому унїверситетови були піддані всї школи на Волинї, Поділю і в Київщинї, а візитатором всїх тих шкіл іменовано Чацкого. Автор в цїлій своїй працї малює дуже симпатичними красками стать сего в кождім разї незвичайного ученого, правника, економіста, історика і дїяча, а при тім горячого польського патріота.

---

*) Проф. Шар. дає переклад довільний: „провозгласили его негодяемъ и забіякою" (стор. 9).

Новий візитатор шкіл, разом з Коллонтаєм укладають плян заложеня нової середної школи на Волині, раз тому, що Волинь не мала такої школи, а друге, що хотіли вони заложити таку школу, де би могла молодїж не лишень учити ся, але і готовити ся до публичного горожанського житя. Найкрасшим місцем до заложеня як раз такої школи признали вони Кременець і то з ріжних причин, передовсім однак тому, що стоїть він близько границї. В круг наук кременецької школи мали війти і в значній части війшли: клясичні і нові язики, лїтература, история, ґеоґрафія, право, математика, фізика, практична механїка, природничі науки, хемія, а крім того мали там отворити ся курси для огородництва, рільництва, фельчерів, ветеринарів, народних учителїв і гувернанток. Чацкому удало ся розбудити публичну жертволюбність і згромадити потрібні фонди на основанє згаданої школи, котра дійстно була 10/X 1805 дуже сьвяточно відкрита і в одній річи названа „твердинею народу і слави вікопомною святинею“. Для сеї школи Чацкий дуже горячо старає ся придбати найздібнїйших професорів і згромадити як найбогатші засоби до науки, а всї єго пляни підпирають згаданий вже Коллонтай і могучий впливами у царя князь Чарторийский.

В дальших частинах працї знакомить нас автор дуже широко з професорами, її науковими творами, шкільними підручниками, фондами, пляном наук, шкільними святами та забавами. Богато місця присвячує автор дуже цікавій стипендиї лїкаря Лєрнета і институциї студентських судів, що мали вправляти молодїж до публичного житя.

По смерти Чацкого в лютім 1813 р. розвивала ся кременецька школа, перемінена в лїцей, але все ще вірна традициям свого основателя, дуже гарно дальше, — коли одначе польска заверуха з 1831 пірвала за собою і деяких її вихованцїв — правительство, що й так глядїло на неї, яко на розсадник небезпечного польського духа, школу розвязало, а всї фонди, біблїотеку і иньші наукові засоби передало київському унїверситетови. История долї останнїх кременецьких професорів, дати що до вивезених з Кременця наукових збірок, полєміка з проф. Будановим та Шульгиним обіймають останнї глави сеї працї, в усякім разї цікавої, завдяки богатому і сьвіжому материялу. В провідні гадки й осьвітленнє, дане автором, не входимо. *С. Гл.*

Указатель церковно-археологическаго музея при кіевской духовной академіи, составилъ Н. И. Петровъ, К. 1897 р., 292 ст.

Церковно-археольоґічний музей при київській духовній академії склав ся переважно з приватних жертв і тепер налїчує в собі 24.893

річи. По кількости та важности річей, які він містить в собі, київський церковно-археольоґічний музей займає дуже поважне місце серед росийських музеїв. Над придбаннєм та упорядкованнєм його найбільше і навіть — можна сказати — єдине потрудив ся проф. київської академії М. Петров, що й довів його до сьогочасного стану. Зміст його по останньому показчику, складаєть ся з 12 розділів: 1) стародавні історичні речі, переважно поганські, 2) архитектурні моделї та малюнки, різбарські дошки та зразки акварелїв, ґравюр і лїтоґрафий, 3) Муравєвська колєкция старинностей та сьвятинь, 4) приналежности християнської служби божої та обрядів, 5) ікони, образки та хрестики, 6) Філяретівська (колишня Сорокінська) колєкция образів, 7) картини та портрети, 8) статуї, 9) памятки медалярської штуки: монети, медалї та т. ин., 10) зразки письма і друку, 11) біблїотека музея, 12) Леопардівська колєкция.

Як видно вже з сего загального змісту, подїл річей в музеї не дуже систематичний, але се залежало в значній мірі від браку місця в помешканю музея та практичних цїлей в розміщенню всїх річей.

Поодиноких археольоґічних рідкостей, що містять ся у музеї, не будемо тут наводити через їх велику кількість і відсилаємо тих ш. читачів, що зацікавлять ся сим, до самого показчика. *О. Л.*

Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губерніи. Изд. Подольскаго Дворянскаго Депутатскаго собранія. Каменецъ-Под., 1897, 4°, ст. XXX+356.

Назване виданнє має бути підручною книжкою як для урядових інституций так і для приватних людей, а про те книжка може мати значіннє і для історика для справок про теперішні шляхетські роди. Як звичайно, в сїй книжцї всї шляхетські роди розділені на 6 віддїлів, з яких кождий віддїл записаний в окрему частину книги: в першу частину записані роди шляхтичів іменованих або дїйсних, у другу — шляхта військова, в третю роди шляхетства придбаного на службі цивільній або через наданнє декотрих росийських ордерів; у четверту частину звичайно записують ся заграничні роди, але таких у Подільській губ. нема; в пяту частину записані роди, визначені титулами (князї, ґрафи, барони), в шесту старі благородні шляхетські роди. Всїх шляхетських родів у Подільській ґуб. є по виданій книзї 2304, з них у першій частинї записано 822, в другій 197, в третїй 198, в пятій 12 і шестій 1075. Для улекшення користання, до книги додано загальний альфабетний показчик усїх шляхетських родів. *Ю. С.*

Н. М. Мендельсонъ — Къ повѣрьямъ о св. Касьянѣ (Этнографическое Обозрѣніе, 1897, N 1, ст. 1—22).

Досї мало зроблено в науцї для аналїзу апокрифічної фіґури св. Касияна й її ґенези, а через те, здаєть ся, не буде зайвим занотувати деякі гадки автора в вище згаданій статї, хоч треба сказати наперед, що не зо всїми його анальоґиями і паралелями можна згодитись.

Зібравши до купи подробицї з ріжних апокріфічних оповідань, можна скласти такий загальний образ: Касиян сидить на стільцї нерухомо, він має довгі вії, що досягають йому до колїн, і через те нїчого не може бачити, лише 28 лютого в перестунний рік Касиян підіймає їх і дивить ся на сьвіт Божий, але усе гине під його поглядом. Иноді його вважають за пекельного воротаря і йому лише раз в 4 роки Біг дозволяє відпочинути. Цїкаві відносини Касияна до чортів: на одному вариянтї він без устанку бє молотом чортів, на другому чорти його бють, але у всякім разї на 28 лютого дає ся відпочинок.

В деяких подробицях жития Касиян нагадує бл. Өеостірікта. Касиян родив ся „по сновидѣнію... во младенчестве украдоша его дѣмони... отнесоша во своя жилища и воспиташа его...“ се нагадує нам дуже відомий і росповсюднений мотив про відмінок: чорти підміняють немовля й узяту дитину виховують у себе. Далї апокріф оповідає, як чорти — а з ними і Касиян — перешкаджали св. Василию відправляти службу Божу, як сьвятий знайшов Касияна, вдарив його хрестом і на чолї К. стала відзнака хреста. Після того чорти відцурали ся від нього; Касиян ходив по вулицям і не вмів балакати по людськи, лише після молитви св. Василия „отверзе ему Богъ языкъ“. Касиян вивчив ся читати і писати, а потім був навіть епископом. Отсе вихованнє між чортами нагадують д. М—у Өеостірікта, а дивна відміна, що стала ся потім з Касияном образи Хрістофора й Варвара, поганьців, що повернули ся в християнство.

День св. Касияна буває лише раз на чотири роки, й народня фантазия хотїла знайти виясиення отсему дивному факту: по досить розповсюдненому і відомому оповіданню — се кара Божа Касияну за те, що він не поміг в бідї людинї, чи — по білоруському варианту — за те, що він підпалив вуса Івану Хрестителю. Касиян має на все шкодливий вплив, як сьвідчать про се народні епітети до його імени, прислівя, приказки: Касиян на худобу подивить ся — худоба гине, на дерево — дерево сохне, Касиян на людий — людям важко etc. В звязку з сим стоїть, певно, і той факт, що Касияну сьвяткують четвертки — три на рік. Четверток взагалї день недобрий, нещасливий, в той день нечиста сила має, в порівнянню, більш сили робити зло. В великий четверток

мерцї не лякають ся молитви, ладану чи хреста, ще більш мавки в четверток на Зелені сьвята, а отсї два днї також присьвячені Касияну.

Д. М. нагадує ще дві паралелї до демонольоґічної фіґури Касияна. Довгі вії, що досягають до колїн, до землї й не дозволяють дивитись на сьвіт Божий ми бачимо у Вія й у Шолудивого Буняка. З другого боку удари молоту, що мають не останню ролю в деяких вариянтах, автор ставить в звязок з пережитками вірувань в велитнїв, закованих в ланцюги. Аміран — грузїнської леґенди, Артавазд — армянської, Шидар — персідської — приковані великими ланцюгами, й ланцюги отсї все лиже чи гризе собака; щоб ланцюги не порвали ся таким чином й велитнї не вийшли на сьвіт Божий, ковалї чи в великий четверток, чи при кінцї року, чи під неділю — бють молотом по ковалу. В українській леґендї залізні ланцюги, якими сковано чорта, що їх все гризе, знов поновляють ся на Великдень, як сьпівають „Христос воскресе“. *О. Г—ий.*

Очерки народной жизни (1862 годъ) М. Чалаго (Кіевская Старина 1897, VI, 484—512, VII і VIII 1—52).

Статя М. Чалого розпадає ся на дві частинї. Перша обіймає характеристику народного житя на Українї в 60 тих роках, друга частина — меньша дає ради і показує, як брати ся до просьвіти народа, як її належито повести проти польонїзацийних змагань.

Автор починає з уваг над релїґійним житєм, над ненормальними відносинами духовенства до народа.

Оден духовний журнал сказав, що сьвященники — то найблизші товариші простолюдина, д. Чалий каже, що то все неправда. Противно, сьвященник відсуває ся від народу як найдальше. Чи є бодай один такий примір, де би сьвященник збирав або пісні, казки народні, або описав житє народа[1]). Він того житя не розуміє, він відокремлений від народа хінським муром. А всему тому винні школи, де виховують сьвященників; треба їх зреформувати, а тодї будуть добрі провідники народа.

Дальше застановляєть ся д. Чалий над громадською управою. Ті журнали, що виступали остро проти відданя самоуправи громадам, яко головний закид подали, що там нїчого иньшого не буде, як сварки і бійки. Автор перечить і оповідає про нараду громади, котрої був сьвідком. Нарештї д. Ч. висловляє уваги над забавами молодїжи.

Другою точкою в „Очеркахъ“ є: „Паны, жиды и хлопы“ — автор ударяє на спілку пана і Жида та на жидівський визиск; коло того обер-

[1]) Розуміє ть ся, того автор хіба не розуміє буквально, бо міг і в К. Старинї бачити етноґрафічні материяли сьвященників.

тає ся й III розділ — „Арендари и плантаторы". Тут виказує автор яка се шкода, що наші люде не беруть ся самі закладати крамниць. Замість них роблять се Жиди. Вони беруть не так гроші за свої товари, як радше провадять торговлю замінну. За горівку і иньші річи беруть у селянина по найбільшій части збіже, котре мужик дає Жидови найдешевше, а Жид на тім дуже заробляє. Наколи знов наша людина возьме ся закладати крамницю, або торговлю горівкою й иньшими напитками, то або сама без поради не зможе добре діла попровадити, або нїхто до того селянина не піде купувати.

В четвертім розділї доторкає ся д. Чалий найважнїйшої точки народного житя, а то шкіл. До 1862 р. були на Українї самі церковні школи, і то більше на папері, як істновали в дійсности. „Епархіальныя Вѣдомости" подали в 1861 р., що церковних шкіл у Київській ґубернії є 1029. Число поважне, се правда, але як опісля переконали ся, то більша половина не істнувала зовсїм, а в другій половинї учили дїтий вислужені солдати, що і сами на нїчім не розуміли ся. Тож мінїстерство осьвіти було спонукане до закладаня власних шкіл. Що за крик піднесли тодї сьвященники, на чолї котрих стояв крайній ретроґрад, неприятель простого народа, митрополит Арсеній. Сей митрополит удавсь наперед до синода, аби він вислав делєґата по ґуберніях для оглядин церковних шкіл, і аби сказав, що мінїстерство не потребує своїх шкіл закладати. Що то за штуки не виробляли ся тодї! Позичали дїтий з мінїстерських шкіл, перевозили їх з одного села до другого, і тим способом делєґат сконстатував добрий стан церковних шкіл. А як по варварськи поводились часом сьвященники з учителями поставленими мінїстерством.

Закінчує автор жаданнєм від правительства, аби старалось зміцнити „русский" елємент на Українї, супроти змагань Поляків, на котрих д. Чалий в своїй статї сильно нападає, та проєктом бурс по містах, де-би виховували ся селянські дїти і приготовлювали ся до ґімназиї.

М. Глищ.

В. Ястребовъ — Свадебные обрядовые хлѣбы въ Малороссіи (Київська Старина 1897, XI, ст. 281—288).

Ся статя д. Ястребова була вже друкована в париській часописи: Revue des traditions populaires 1895 і обговорена в „Записках" т. XI (бібл.). Тепер повторена вона в Київській Старинї з дуже малими змінами. На вступі наводить автор уступ (з ґазети По морю и сушѣ) з оповіданя про бурлаків, що жиють у „невінчаній ґубернії", без церковного вінчання: весільний обряд обмежений тільки до обрядового хліба і благословеня родичів; автор вказує на сей факт на доказ великого ритуаль-

ного значення хлїба. Иньші відміни цілком незначні. Згадати треба також, що до французького видання додапі були ілюстрациї — 3 фотоґрафії ритуальних хлїбів; в київськім їх, на жаль, нема. *Г—а.*

Т. Осадчій — Образованные земледѣльцы въ Южной Руси, К., 1887, стор. III+60°.

В Росиї після знесення кріпацтва, найбільш протягом 70—80-х років, з'явив ся новий рух: часто інтеліґентні люде кидають службу, посади по містах, ідуть в села для того, аби власними руками обробляти землю. Причини сьому — з одного боку незадоволеннє сучасним суспільним устроєм, а з другого — деякі чисто моральні дісципліни, напр., толстовщина, що вимагають від своїх прихильників фізичної праці на самого себе, і хлїборобську працю уважають за найбільш відповідну для морального спокою. В российській пресї часто можна надибати звістки про такі „кольонії культурних людей". Але дуже рідко сї кольонії істнують довго, ширять ся і розвивають ся, — навпаки, частїйше вони розпадають ся і інтеліґенти росходять ся, зневірившись в тому, на що покладали такі великі надії. Справдї, трудно „культурному" чоловікови, чоловікови міста, що звик жити за готові гроші, ходити коло всїх тих дрібниць, які мають велику вагу в житю хлїбороба. Тай потреби його далеко більші, нїж потреби звичайного хлїбороба-селянина, і земля не може задовольнити своїм доходом всїх тих потреб. Все се такі причини, що не сприяють розвитку інтеліґентних хлїборобських кольоній, хоч рух інтеліґенциї в села, до хлїборобської праці, явище дуже симпатичне і могло-б стати ся вельми користним задля запровадження здобутків і придбань культури поміж народ; в справі хлїборобській воно могло-б помогти селянам від екстензивного способу господарювання перейти до інтензивного, а се підняло-б народний добробит.

Автор брошюри, заголовок якої наведено в горі, з власного досьвіду хоче дати деякі поради тим інтеліґентним людям, що бажали-б осїстись на землї і стати хлїборобами. Становище таких інтеліґентів, як каже д. Осадчий, вельми прикре; спочатку і селяне-сусїди, і інтеліґентні верстви дивлять ся на їх з погордою, з недовірєм, — і багато їм треба перетерпіти лиха, заким стануть на власні ноги. Щоб осїстись, треба попереду за все мати свою землю; як лїчить д. Осадчий, для задоволення всїх потреб інтеліґентного чоловіка треба не меньш, як 20—30 десятин поля і окрім того 1—2 десятини для обійстя; далї треба поставити будівлї і для житя і для господарських потреб; треба інвентар і т. и., на все се потрібно не малі гроші — 3700 карбованцїв. Звичайно, що не кожен спроможеть ся на таку суму, тим-то д. Осадчий радить для купівлї землї і иньшого закладати товариства, спілки і сим способом

засновувати інтеліґентні хліборобські кольонії. Селитись радить д. Осадчий в глухих закутках, далеко від центрів, бо тільки там знайде інтеліґент більш користні для себе обставини і вплив його на сусїдів-хліборобів там буде більший. Треба мати наукову господарську підготовку, щоб і самому раціонально вести господарство, і селянам допомагати своїми відомостями. В результаті всїх видатків і клопоту хліборобська праця дає дуже мале забезпеченнє. Д. Осадчий лїчить, що дохід від господарства на ґрунтї з 20—30 десятин в середні по урожайности роки виносить 283 карбованцї; з них на податки і повинности = 183 карб. Лишаєть ся на власні потреби хлїбороба на цїлий рік 100 карб., бюджет занадто малий для інтеліґента, що звик до більш-меньш забезпеченого житя. Як можна бачити з сього, важка доля інтеліґентного хлїбороба, але хто витерпить її, той може робити велике, користне дїло: стати ся провідником культурного сьвітла поміж народом. *С. Є.*

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, т. XX, 1897, ст. 169+100+16+16+80, 4°.

У відділї наукових розвідок на першому місці згадати треба початок широкої студіі С. Петровського: Апокріфічні оповіданя про апостольські проповіди по чорноморському побережю. Ся праця буде обговорена в „Записках" окремо. З иньших занотуємо тут: фон-Штерна про походженє ґотського стиля на ювелїрних предметах; його-ж про graffiti на старинних українських судинах; Шкорпила про перший катальоґ Нимфейських горожан; Латишова замітки до християнських надписів з Крима.

З части, де поміщені материяли, заслугують уваги: Проєкт для скликаня комісиї за Катерини II. Він складаєть ся з трьох частин. В першій мова про причини скликаня комісий, в другій вичисляють ся шість припущених станів. Окремий пункт займає Україна. Присланє депутатів полишаєть ся її волї. В третій частинї установляєть ся „жалованіе" для депутатів, нерівно що до стану. Документ виданий і пояснений О. Маркевичом. А. Скальковский подав кілька документів до історії відносин Румунії до Росиї з початком нашого століття (1806—13). Далї подибуємо докінченє актів 1787—1797, вийнятих з кубанського військового архіва Е. Фелїциним. Більший інтерес мають материяли подані П. Івановим до історії Запорожа в XVIII ст. Єсть тут 12 нрів. N. 1 се урядове письмо з д. 29 мая 1739 отамана Івана Малашевича про зраду Запорожців Петрови В., про наслїдки її, побут під кримською протекциєю і прийнятє в российське підданство. N. 2 се грамота Анни Івановни з д. 6 марта 1735 що обдаровує „розкаяних" Запорожців царською милостю. В NN. 3—7 подані грамоти тої самої цариції що до

служби Запорожців в заміреній війні з Турками. N. 8 се інтересна грамота Єлисавети з д. 16 вересня 1742, де означаєть ся війську хлїбна й грошова заплата та підпомога на будову церкви св. Покрови на Січи. Один з пунктів сеї грамоти дозволяє Запорожцям присилати в Петербург або Москву депутатів, раз на рік, і не більше 20 душ. Грамотою з 15 грудня 1744 установляє цариця граничну лінію межи Польщею і запорозькими землями (N. 9). Грамотою цариці з 12 мая 1746 рішають ся спірні питаня що до границї з землями донських козаків (N. 10). N. 11 містить унїверсал гетьмана К. Разумовського, де він дає знати Запорожцям про свій вибір і про те, що тепер вони будуть під гетьманською властю, не так як досї київського ґенерал-ґубернатора. N. 12 складаєть ся з більшого числа документів, що обговорюють місцеві непорозуміня й притички, граничні й кольонїзацийні. Треба признати, що документи подані д. Івановим богато причиняють ся до зрозуміня історії Нової Січи, особливо тому, що надрукованих до того матеріялів досї не богато.

Посеред miscellane-їв згадаємо лише О. Маркевича опис паперів П. Бурачкова. Поміж некрольоґами нотуємо житепись і огляд дїяльности протоєрея Петра Лебединцева, заслуженого історика української церкви (под. С. Петровський).

Протоколи Товариства закінчують сей том Записок. *С. Т.*

Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложеніе къ „Харьковскому Календарю“ 1896 р., т. X, ст. 517.

В отсїм випуску скінчив ся друк працї д. Альбовського „Исторія Харьк. Слободскаго козачьяго полка“, початок котрої був поміщений у IX вип. Збірника. На загальний характер працї ми вже вказали в попереднім оглядї, і через те не будемо спинятись на нїй докладнїйше. Зміст частини, поміщеної в X вип., то головно участь Харківського полка в усяких подїях поза краєм — у Північній війнї, в приборканню Булавінського бунту, в Персидському походї, в будові Ладозького каналу, в будові Укр. Лїнії, а надто участь слобідських полків у Турецьких війнах 1735—38 р. Автор мало зупиняєть ся на самих подїях, а головно на тому, яку участь приймали в них слобідські полки, як відбило ся се на них, які втрати мали вони. Сей характер працї надає їй дуже воєнний дух. Наслїдком усїх сих воєнних походів було зменшеннє числа слобідських козаків, на доказ чого автор наводить дві звістки — одну 1732 р., другу 1741 (ст. 65).

Вкінцї автор зупиняєть ся на утвореню Слобідсько-Української ґуб. і переміні козацького війська на гусарські полки, чим і кінчить ся істнованнє слобідських полків (ст. 109).

Спомини Г. Селїванова про 3-тю Харк. ґімназню мають дуже специяльний характер: вони можуть бути цїкаві тілько для колишнїх вихованців 3 ї Харк. ґімназиї, і через те ми не думаємо зупинятись на них. Запевне, у Харкові знайдеть ся чимало вихованців 3-ї ґімназиї, вони може й захочуть осьвіжити свої спомини по споминам д. Селїванова.

Д. В. Іванов помістив цїкаву для місцевих дїячів статю про „Учетъ земель Харьк. губ.". Задля роблених тепер скрізь нових оцїнок нерухомих маєтностей, що на них земство може накладати податки, поява такої працї дуже на часї. Автор порівнує дати ґенерального і специяльного межування, дати податкових книг повітових земських управ; на підставі сих дат автор уважає можливим зробити оцїнку нерухомих маєтностей без нового, дуже дорогого, масового поміру всїх посїлостий в дійсности.

Цїлий ряд таблиць, що наводить автор, рисує нам характер того материялу, що дає межуваннє ґенеральне і специяльне: розміри ріжних ґрунтів, відносини ґрунтів до неужитків, про скількість рілї, сїнокосів, лїсів, хуторної, огородної землї; про скількість доріг, річок, пісків і т. и. (див. таблицї ст. 214—220).

Другий відділ — етноґрафічний, сим разом присьвячений звичаєвому праву крестян Харк. ґуб.

Нариси, або краще сказати материял для них, зложені по окремим волостям, по такому пляну: поперед усього материял по цивільному праву, він дїлить ся на: право сімейне (рідня, слюбні договори, віно, розводи); юридичні відносини між окремими членами сїмї — право орудовання майном, зробленими грішми; право жінки при чоловіцї, вдови при дїтях і т. и. право спадкоємців, неслюбно рожденних, участь одружених членів сїм'ї в спадку після смерти батьків, усиновленнє, роздїл, заповіт, кураторство, опіка - словом, усї боки цивільно-правних відносин і процесів. У такім порядку зібрано материял для 28 волостей повітів Старобільського і Волчанського, Харк. ґуб.

Окрім того, на підставі справ повітового з'їзду Харківського, Сумського, Волчанського, наводить ся ряд юридичних звичаїв у Харк. ґуб. Вкажемо на декотрі з них: напр. право хозяїна дому орудувати своїм майном на випадок смерти при умові спільної працї в спільному хозяйстві і відділенє одного з наслїдників; спадок пасинка в майнї вітчима, про права прибраної за доньку дївчини, про право викупу проданого майна і т. и. *О. Р—ва.*

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ. Литературно-научный сборникъ, Москва, 1897.

Збірник сей — великий том, зложений дуже ріжнородно. Головна маса статей дотичить Вірмен, їх історнї, літератури, житя й т. и. Крім таких статей є кілька ріжного змісту, що не відносять ся до них; між сими останніми зазначимо невеличку, але живо написану статю проф. Н. Стороженка „Геніальный горемыка“ (відд. I, ст. 282—293), де ядерно виложена біоґрафія Т. Шевченка. *Кн.*

Энциклопедическій Словарь, Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ, томъ XIX полутоми 37 — Мекененъ-Мифу, полутом 38 — Михаила Орденъ — Московскій Телеграфъ, Спб, 1896, ст. 960.

Визначимо найбільш цікаві статї сього тому. До статей ґеоґрафічно-статистичного змісту належать Мелитополь с. 29 Минская губернія. Минскъ 387—395. Миргородъ 417, Могилевская губ., Могилевъ 567—565, Могилевъ (на Днїстрі) 575, Мозырь 607. Всї отсї статї оброблено гарно й докладно по новим статистичним материялам; в статї про Минську ґубернїю знаходимо коротенький історичний нарис, ґеольоґічні звістки подані і в статї й зазначені на доданій до сеї статї мапі. По тому-ж пляну оброблено й статї про Могилів на Днїпрі й Мозир. З статей етноґрафічного змісту занотуємо гарні начерки Д. А(нучіна) Меря 141, Мещеряки 231, Мордва 838 й йогож статї по археольоґії — мечъ 226 й могилы 576. Між статями по народній поезиї й фолькльору звертають увагу на себе — Микула Селянинович 284, Михайло Даниловичъ й Михайло Казарянинъ 488—489, Молитвы апокрифическіе 629, Морской царь 911. До історнї й літератури української належать статї про Мелетия Смотрицького й Метлинського А. Л., Метрика Литовська, Милорадович, Міндовг, Мирний, Митрополїти південної Руси, Михайло Рагоза й М. Копистенський, Многогрішний Д., Мордовцев Д. Л., Морозенко. Перед тим як зазначити ті недостачі й помилки, що кинулись в очи при перегляді статей, треба сказати про дуже важну хибу декотрих з них (напр. Міндовг, М. Рагоза, М. Копистенський, Михайло Всеволодович князь й ин.): вони чи зовсім не мають вказівок літератури, чи дуже мало. Перейдемо до недоглядів статей: в начерку про Мізка Н. Д. ми читаємо, що він належав до так званих українофілів й з любовю студийовав українську літературу (?). Статя про Міндовга зроблена дуже поверхово й зовсім не має бібліоґрафії. З статї про Мирного П. ми окрім покажчика його творів нічого більш не можемо дізнатись, навіть що се є псевдонїм сьогочасного українського письменника. Статї про митрополїтів полудневої Руси, про Рогозу й Копистенського дуже малі і мають поверхово оброб-

лені вказівки що до літератури питання. В статї про Мордовцева занотовані його головні романи з російської історії, а дїяльність його для української літератури виступає дуже неясно. Морозенко — в статї йому присьвяченій — виступає лише, як герой пісні, а про віпносини отсїєї пісні до історії козацтва і про справу самої особи нема нї слова.

О. Г—ий.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Бесїди про часи козацькі на Україні, 1898.

Труды восьмаго археологическаго съѣзда въ Москвѣ 1890, подъ редакціей графини П. С. Уваровой и М. Н. Сперанскаго, т. II, 1895, т. III, 1897.

Труды девятаго археологическаго съѣзда въ Вильнѣ 1893, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слуцкаго, т. II, 1897.

Мечиславъ Лехницкій - Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ нѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, 1896.

Исторія Переяславльской земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, монографія Василія Ляскоронскаго, 1897.

Хр. Лопаревъ — Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русской письменности, 1897.

А. Папковъ — Древне-русскій приходъ (Краткій очеркъ церковно-приходской жизни въ восточной Россіи до XVIII в. и въ Западной Россіи до XVII в.), 1897.

X. J. Fiałek — Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie, 1897.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное археографическою коммиссіею, т. XI — лѣтописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью, 1898.

Collectanea ex archivo collegii juridici — Archiwum komisyi prawniczej, t. V, 1897.

Акты, издаваемые Виленскою Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, т. XXI—XXIII, 1894—6.

К. Харламповичъ — Острожская православная школа, историко-критическій очеркъ, 1897.

Н. И. Петровъ — Слѣды древней Никитской церкви въ Кіевѣ, 1897.

І. Шараневич — Іосифъ Шумлянскій, рускій епископъ Львовскій отъ г. 1667 до г. 1708, 1897.

Michał Rolle — Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, 1898.

Н. И. Петровъ — Указатель церковно-археологическаго музея при кіевской духовной академіи, 1897.

Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губерніи, 1897.

Н. М. Мендельсонъ -- Къ повѣрьямъ о св. Касьянѣ, 1897.

М. Чалий — Очерки народной жизни (1862 г.), 1897.

В. Ястребовъ — Свадебные обрядовые хлѣбы въ Малороссіи, 1897.

Т. Осадчій — Образованные земледѣльцы въ Южной Руси, 1897.

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, 1897.

Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложеніе къ „Харьковскому Календарю", т. X, 1896.

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ. Литературно-научный сборникъ, 1897.

Энциклопедическій Словарь. Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ, томъ XIX, полутомы 37 і 38, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

Загальні збори Товариства 2 н. с. лютого 1898.

Загальні збори Товариства розпочались о год. 10 рано при значнім числї місцевих і замісцевих членів (було їх коло 70); голова М. Грушевський, відкриваючи збори, привитав членів, що зібрались на сї збори, на вступі ювилейного — двадцять пятого року житя Товариства. „На вступі сього многоювилейного року, сказав він, року, що, так сказати, пересяк спогадами з мноважних подій в ріжних сферах нашого народнього житя — культурного, национального, полїтичного, зібрались ми підсумовати результати культурної роботи за минулий рік нашого Товариства, котрому обставини надали значіннє головного огнища в сфері национальної культурної роботи на цілім етноґрафічнім просторі нашого народа, — і витичити йому дальшу дорогу розвою. Ми можемо з вдоволеннєм оглянутись на результати минулого року. Він розпочав ся строю кризою, але з неї Товариство вийшло зміцнене, ще більш перейняте своїми культурними завданнями, і протягом року значно поступило наперед в розвою своєї діяльности, не тільки ветучи далї розпочаті видавництва, але заложивши цїлий ряд нових — як збірники поодиноких секций та осібне видавництво для етнольоґічних материялів. Шіснадцять томів наукових публїкаций, видані минулого року — то чимала цеглина в будові нашої национальної культури. Важним дїлом була також довершена минулого року реформа нашого лїтературно-наукового журнала. Ювилейні спогади сього року поучують нас, якою важною умовою национального житя є культурна робота і помагають нам оцїнити наші культурні здобутки, осягнені спільною й солїдарною роботою виділових Товариства, секций і загалу членів. Сьогоднашні збори зміною статута мають поперти сю культурну роботу Товариства і полекшити її дальший, успішний розвій і поступ“.

Перед переходом до справоздання пошановано повстаннєм з міст покійних членів: о. Дуткевича з Рудна і М. Струсевича, співредактора часописи „Діло“, що нагло вмер в ту ніч. На секретарів загальних зборів покликано членів В. Гнатюка і О. Роздольського. Секретар Виділу відчитав протокол попереднїх загальних зборів, і принято його без дїскусиї. Від відчитання справоздання з діяльности Товариства, друкованого і розісланого членам, секретаря звільнено. В дїскусиї над справозданнєм забрав першим голос п. Барвінський і супроти заяв справоздання про непевність доходів Товариства запевняв, що субвенциї, удїлювані Товариству мінїстерством і соймом, мають постійний характер; голова пояснив на се, що факти попереднїх років вказували противно на непевність сих субвенций, але він приймає до відомости пояснення п. Барвінського. Др. Олесницький і о. Танячкевич порушили справу книгарнї — чи не можна би було відповідно урядити її в специяльнім уміщеню; вести продажу не тільки своїх, але й чужих видань та розвинути комісову продажу на провінциї. П. Паньківський і Грушевський відповіли, що на перешкодї стоїть все ще брак гроша, а вложити в книгарню треба би кілька тисяч. По дїскусиї збори прийняли секретарське справозданнє і на внесеннє п. Барвінського висловили подяку Виділу і голові, що постарали ся поставити Товариство на висоті його задачі. По сїм принято касове справозданнє; в дїскусиї п. Копач підніс гадку, чи би не засновати зелїзного фонду, але збори прихилились до гадки голови, що Товариство є ще в стадиї розвою і було-б шкідним щось відтягати від його теперішнїх доходів і щадити. П. Врецьона відчитав справозданнє контрольної комісиї і вніс удїлити виділови абсолюторию, що збори й учинили. По сїм наступив вибір нового виділу: вибрано головою проф. М. Грушевського, а виділовими проф. С. Громницького, проф. І. Кокорудза, дра Е. Озаркевича, К. Паньківського і дра Д. Савчака, а заступниками Ю. Левицького і О. Роздольського, учителїв академічної ґімназиї (себ то попереднїй виділ, з виїмком проф. И. Огоновського, що випросивсь від кандидовання, та І. Раковського, перенесеного до Коломиї).

Поки скрутатори обчисляли голоси, приступлено до справи зміни статута. Проф. Грушевський сконстатовав відповідне число присутних членів (було їх під час дїскусиї над статутом звиш 50), пояснив сю справу, що має вже свою історию, бо предложений проєкт статута є третїй з ряду і зредаґований анкетою, зложеною зарівно з прихильників і противників попереднього проєкту, і пояснив головні проєктовані зміни. Реферував проєкт секретар — проф. Кокорудз. Загальні збори прийняли його з невеликими змінами, а від § 30 до кінця en bloc без дїскусиї. В цїлости новий статут буде поданий при Записках по затвердженню намісництвом, а поки що зазна-

чимо головні зміни: по при членів звичайних утворяєть ся катеґория членів дійсних, що іменують ся виділом на внесеннє секций за самостійні наукові праці, а передовс м за визначну участь в виданнях Товариства, без оплати вкладки; катеґорня членів-основателів замикаєть ся на далї; членська вкладка звичайних членів підносить ся до 5 злр.; інституциї й заграничні члени можуть передавати свій голос одному з присутних на зборах членів, повідомляючи про се наперед виділ. Більшу діскусию викликали точки: назва історично-фільозофічної секциї і внесеннє, аби до виділу входили крім директорів (або замісь них — вибраних референтів) ще й секретарі секций (не прийнято).

По закінченню справи зміни статуту вибрано до контрольної комісиї попереднїх членів: пп. Врецьону, Ганинчака й Тисовського. Наступили внесення: п. Барвінського про скликаннє анкети з медиків і фільольоґів для уложення медичної термінольоґії і о. Дуткевича про зібраннє в бібліотеці Товариства колекциї жерел до історії України. По сїм проф. Грушевський, подякувавши присутним за участь і піднїсши важне значіннє прийнятого статута для дальшого розвою Товариства, замкнув збори о год. 2.

Виділ уконституував ся, вибравши заступником голови проф. С. Громницького, секретарем І. Кокорудза, адміністратором і бібліотекарем К. Паньківського.

Поправка: в т. XXI, бібліоґрафія, с. 46 рядок з низу: непевних треба: неповних; р. 2 з низу: старинний треба: стараний.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotoćkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs. Litthauen, von M. Hruševśkyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwińskyj s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyśkyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F.Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševśkyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Ševčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševśkyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—23; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwśkyj, I 1—14; 3. Taras Ševčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyśkyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwśkyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hruševśkyj 1—48; 3. T. Ševčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyśkyi; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševśkyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Ševčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.